

ТАРАС
ШЕВЧЕНКО

III
ТВОРИ

ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Т. ШЕВЧЕНКО

ТОМ III

ПОЕЗІЇ 1847—1850 РР.
ЗА РЕДАКЦІЄЮ ПАВЛА ЗАЙЦЕВА

ДРУГЕ ДОПОВНЕНЕ ВИДАННЯ

ТРЕТІЙ НАКЛАД

diasporiana.org.ua

Видавництво Миколи Денисюка
Чікаго 1962

TARAS SHEVCHENKO

WORKS

VOLUME III

MYKOLA DENYSIUK PUBLISHING COMPANY
CHICAGO, 1962

Всі права застережені

Library of Congress Catalog Card Number: 59-12164

Copyright, 1959,

Mykola Denysiuk Publishing Company, Chicago, Ill.

MANUFACTURED IN THE U S A

Поезії, що їх охоплює том III нашого видання, написані Шевченком в 1847—50 р. р., в перших чотирьох роках заслання — в фортеці Орській, над Аральським морем, в пустинному Новопетровському форті над Каспійським морем та в Оренбурзі.

Річ зрозуміла, що в цих творах часто звучать мотиви самотності, покинутості та ностальгії — туги за рідним краєм і народом, за укуваною поетом по-над усе Україною. Але вони саме й дорогоцінні тою глибокою вірою в краще майбутнє, що її Шевченко черпав із свого, безприкладного щодо глибини й сили, національного еросу в найтяжчих і, здавалося б, безнадійних моментах свого життя. В „невольничій музі“ великого вигнанця знаходимо також і такі повні життєвого оптимізму та духової рівноваги твори, що, читаючи їх, тяжко навіть збагнути, як можна було створити їх у „казармі смердячій“ або підчас тяжких тілесних недугів, над диким, „нікчемним“ морем. Так само майстерна витонченість їх форми викликає не менший подив. Ні в одному з інших періодів свого життя не написав Шевченко так багато, як власне в тяжкій неволі, під заборонаю писати. Ніколи теж не використав він із таким розмахом всього багатства стилістичних форм української народньої поезії, як власне там, на далекій чужині. Творчі таланти його там ще зміцнилися, а жага творчості вщерть переповнювала його істоту („...нехай хоч розіпнуть, а я без вірші не улежу“).

Ні переживані моральні муки, ні небезпека нових, ще гірших кар не могли його зламати („Караюсь, мучуся, але не каюсь“). Він ні в чому не змінив своїх переконань, і його „невольничча муза“ „із казарми нечистої“ справді „чистою, святою пташечкою вилетіла“.

„Захлявні книжечки“ Шевченка — один із найяскравіших документів в історії всіх часів і народів. Вони свідчать про незломність світогляду у людей таких високих моральних засад, які мав наш великий поет.

На жаль, і досі точно не репродуковані головні джерела для усталення тексту поезій, написаних Шевченком на засланні: „менша“ („захлявна“) й „більша“ (нижнегородська) рукописні книжечки. Щоправда, на підставі їх опрацьоване не одне видання, але без критичного апарату, а в „Критичному розсліді“ В. Доманицького є пропуски й недогляди. У друкованих за автографами текстах є розходження, і в таких випадках редакції доводилося схилятися до того чи іншого вибору на підставі теоретичних міркувань. Проте, число таких випадків — невелике, і торкаються вони переважно певних граматичних форм, що їх одні редактори подають точно за автографами, а інші — згідно з сучасним правописом і нормами сучасної літературної мови, не зазначаючи одначе, котрої саме засади трималися.

Всі сумнівні та спірні питання тексту обговорено в завагах, що супроводять зібрані варіанти. Зазначено там і всі конектури — поправки явних помилок автора.

Дуже відмінні редакції кількох творів подано в самому тексті (розділ другий тому).

Над упорядкуванням варіантів, як і в попередніх томах, співпрацював із редактором п. І. Дубицький.

I.

НЕВОЛЬНИЧА МУЗА

(1847—1850)

1847

Думи мої, думи мої!
Ви мої єдині!
Не кидайте хоч ви мене
При лихій годині!
5 Прилітайте, сизокрилі
Мої голубята,
Із-за Дніпра широкого
У степ погуляти
З киргизами убогими!
10 Вони вже убогі,
Уже голі... та на волі
Ще моляться Богу.
Прилітайте ж, мої любі!
Тихими речами
15 Привітаю вас, як діток,
І заплачу з вами.

Орська кріпость.

К Н Я Ж Н А .

Зоре моя вечірняя!
Зійди над горою, —
Поговорим тихесенько
В неволі з тобою.
5 Розкажи, як за горою
Сонечко сідає,
Як у Дніпра веселочка
Воду позичає;
Як широка сокоріна
10 Віти розпустила,
А над самою водою
Верба похилилась, —
Аж по воді розіслала
Зеленії віти,
15 А на вітах гойдаються
Нехрищені діти;
Як у полі на могилі
Вовкулак ночує,
А сич в лісі та на стрісі
20 Недолю віщує;
Як сон-трава при долині
Вночі розцвітає...
А про людей... Та нехай їм!
Я їх, добрих, знаю, —
25 Добре знаю!... Зоре моя,
Мій друже єдиний!
Бог не знає, що діється
В нас на Україні...
А я знаю і розкажу

30 Тобі, й спать не ляжу,
 А ти завтра тихесенько
 Богові розкажеш.

 Село! І серце одпочине...
 Село на нашій Україні —
35 Неначе писанка: село
 Зеленим гаєм поросло;
 Цвітуть сади, біліють хати,
 А на горі стоять палати,
 Неначе диво... А кругом
40 Широколистії тополі;
 А там і ліс, — і ліс, і поле,
 І сині гори за Дніпром:
 Сам Бог витає над селом!...

 Село! Село! Веселі хати!
45 Веселі зда́лека палати —
 Бодай ви терном поросли!
 Щоб люди й сліду не найшли,
 Щоб і не знали, де й шукати!

 В тому Господньому селі,
50 На нашій славній Україні —
 Не знаю, де вони взялись —
 Приблуда князь, була й княгиня,
 Ще молоді собі були,
 Жили самі. Були багаті:
55 Високі на горі палати,
 Чималий у яру ставок,
 Зелений по горі садок,
 І верби, і тополі,
 І вітряки на полі,
60 І долом геть собі село
 По-над водою простяглось.
 Колись там весело було!
 Бувало, літом і зимою
 Музика тне; вино рікою
65 Гостей неситих налива;

А князь аж синій пожожає,
 Та сам несмілих наливає,
 Та ще й покрикує: »віват!«
 Гуляє князь, гуляють гості, —
 70 І покотились на помості.
 А завтра знову ожива,
 І знову пє, і знов гуляє;
 І так за днями день минає.
 Мужицькі душі аж пищать;
 75 Судовики благають Бога;
 Пяніці, знай собі, кричать:
 »И патріоть, и брать убогих!
 Нашь славный князь! Вивать! Вивать!«
 А патріот, убогих брат,
 80 Дочку й теличку однімає
 У мужика... І Бог не знає...
 А може й знає, та мовчить!

Княгиня взаперті сидить.
 Її і в сіни не пускає
 85 Убогих брат. А що ж робить?
 Сама втекла і повінчалась;
 І батько й мати не пускали,
 Казали: »вгору не залазь!«
 Так ні — за князя! От і князь!
 90 От і пишайсь тепер, княгине!
 Загинеш, серденько, загинеш,
 Мов ряст весною уночі
 Засхнеш, не знатимеш нічого:
 Не знатимеш, як хвалять Бога,
 95 Як люди люблять, живучій.
 А жить — так, Господи, хотілось!
 Хотілось любити,
 Хоть годочок, хоть часочок
 На світ подивитись.
 100 Не довелось... А все було, —
 Всього понадбала
 Стара мати; саму тебе

Мов намалювала, —
 Хоч молись перед тобою,
 105 Мов перед святою...
 Красо́ моя молода́я,
 Горенько з тобою!
 Жить би, жить та славить Бога
 І добро творити,
 110 Та Божою красо́тою
 Людей веселити, —
 Так же ні! А молоді́ї
 Та карі́ї очі
 Щоб марніли в самотині...
 115 Може, Бог гак хоче?
 Боже, Боже! Даєш волю
 І розум на світі,
 Красу даєш, серце чисте,
 Та не даєш жити!
 120 Не даєш на рай веселий,
 На світ Твій великий
 Надивитись, намолитись
 І заснуть навіки!

Невесело на світі жить,
 125 Ксли нема кого любить.
 Отак і їй, одній-єдиній,
 Ще молодій моїй княгині,
 Красу і серце засушить
 І марно згинуть в самотині —
 130 Аж страшно!... А вона молилась
 І жить у Господа просилась,
 Бо буде вже кого любить:
 Вона вже матірю ходила,
 Уже пишалась і любила
 135 Своє дитя. І дав дожить
 Господь їй радости на світі:
 Узрїть його, поцілувать
 Своє єдинеє дитя
 І перший крик його почути...

140 Ох, діти! Діти, діти!...
Велика Божа благодать!

Сльози висохли, пропали,
Сонце просіяло,
І княгиня з дитиною
145 Не тією стала:
Ніби на світ народилась,
Гралась, веселилась,
І княжні своїй маленькій
Сорочечкі шила
150 І маленькі рукавчата
Шовком вишивала;
І купала, й колихала,
Сама й годувала...
Бо княгині тільки вміють
155 Привести дитину,
А годувать та доглядать
Не вміють княгині.

А потім о́ха: »Забуває
Мене мій Поль, або Філат!«
160 За що ж воно тебе згадає?
За те хіба, що привела?
А моя свою дитину
Сама доглядала,
А п'яного свого князя
165 І не допускала.

Мов яблучко у садочку,
Кохалась дитина,
І говорить уже стало;
І вчила княгиня
170 Тільки »мамо« вимовляти,
А »тато« не вчила...
І книжечок з кунштиками
В Ромні накупила;
Забавляла, розмовляла,
175 І Богу молитись,

І азбуку по кунштиках
Заходилась вчити;
І що-Божий день купала,
Рано спати клала,
180 І пилиночки на неї
Впасти не давала;
І всю ніченьку над нею
Витала, не спала,
Надивлялась, любувалась
185 Княжною своєю...
І жениха їй єднала,
І раділа з нею,
І плакала; довгі коси
Уже розплітала
190 І — лишенько! — свого князя
П'яного згадала
У мундирі... Та й закрила
Заплакані очі.
А дитині ніби сниться,
195 Мов вимовить хоче:
»Не плач, мамо! Не розплітай
Мої довгі коси —
Посічуться...« Що-день Божий
Радості приносить
200 Своїй матері щасливій
Дочка уродлива;
Мов тополя, виростає
Світові на диво,
Виростає... Та недовго
205 Буде веселити
Свою матір: Бог карає
Княгиню на світі.
А за єщо? Чудно людям,
Бо люди не знають,
210 Чому добре умирає,
Злеє оживає...
Занедужала княгиня —
І князь схаменувся,

- 215 За бабами-знахарками
По селах метнувся.
Наїхали. Заходились.
Лічили, лічили,
Поки її, безталанну,
В труну положили.
- 220 Не стало на селі княгині,
І гусла знову загули,
А сирота її в селі,
Її єдина дитина —
225 Мов одірвалось од гіллі:
Ненагодоване і босе,
Сорочечку до зносу носить,
Спеклося бідне на жару,
Лопуцьки їсть, ставочки гатить
В калюжах з дітьми у яру...
230 Умийся, серденько! Бо мати
Он дивиться й не пізнає
Межи дітьми дитя своє,
І думає: тебе не стало...
235 Умийся, серце, щоб пізнала
Тебе, єдиную свою,
І Господа б благословляє
За долю добрую твою.
Умилася; а добрі люди
240 Прибрали, в Київ одвезли
У інститут. А там що буде, —
Побачим... Гусла загули...
Гуляє князь, гуляють гості,
Ревуть палати на помості,
А голод стогне на селі...
245 І стогне він, стогне по всій Україні,
Кара Господева. Тисячами гинуть
Голодні люди. А скирти гниють,
А пани й полову жидам продають
Та голоду раді, та Бога благають,
250 Щоб ще хоч годочок хлібець не рожав,

Тоді б і в Парижі, і [в] іному краї
 Наш брат хуторянин себе показав!...
 А Бог куняє... Бо се було б диво,
 Щоб чути і бачить, і не покарать!
 255 Або вже аж надто довготерпеливий!...

Минають літа. Люди гинуть:
 Лютує голод в Україні,
 Лютує в княжому селі.
 260 Сирти вже княжі погнили,
 А він байдуже: пє, гуляє
 Та жида з грішми виглядає.
 Нема жидка... Хлібї зійшли;
 Радіють люди, Бога просять...
 265 Аж ось — із Києва привозять
 Княжну... Мов сонечко зійшло
 Над обікраденим селом.

Чорнобрива, кароока, —
 Вилитая мати,
 Тільки смутна, невесела...
 270 Чого б сумувати?
 Або, може, вже такою
 Воно й уродилосьь?
 Або, може, молодєє
 Чи не полюбило
 275 Когонєбудь? Ні, нікого...
 Весела гуляла;
 Мов ласочка з кубелечка,
 На світ виглядала
 З того Києва, аж поки
 280 Побачила села
 Знівечені, — з того часу
 Стала невесела.
 Мов сизая голубонька,
 Село облетіла;
 285 У всіх була, всіх бачила,
 Всі повеселіли...
 Там словами привітала,

Там нагодувала.
 Що-день Божий обходила
 290 Село; помагала
 Усякому; а сироти
 До неї в покої
 Приходили і матірю
 Своєю святою
 295 Її звали. І все село
 За неї молилось.
 А тимчасом жиди в селі
 З грішми появились.
 Радіє князь, запродає
 300 З половою жито,
 І молотить виганяє
 Людей недобитих.
 Змолотили, нівроку їм,
 За одну годину
 305 І з клунею провіяли...
 Князь і не спочинув:
 На могорич закликає,
 Та пє, та гуляє
 Аж у гаї, — бо в покоях
 310 Дочка спочиває.

Гармидер, галас, гам у гаї,
 Срамотні співи; аж лящить
 Жіночий регот; завиває,
 Реве хазяїн: »Будем пить,
 315 Аж поки наша доня спить!«

А доня взаперті сидить
 В своєму сумному покої,
 І дивиться, як над горою
 Червоний місяць аж горить,
 320 З-за хмари тихо виступає,—
 І ніби гори оживають;
 Дуби з діброви, мов дива,
 У поле тихо одхожають;
 І пугач пуга, і ссва

325 З-під стріхи в поле вилітає,
 А жаби крякають, гудуть.
 Дивіться, очі молодії,
 Як зорі Божії встають,
 Як сходить місяць, червоніє...
 330 Дивітеся, поки вас гріє,
 А зорі спати не дають!
 Головою молодою
 На руку схилилась,
 До півночі невесёла
 335 На зорі дивилась
 Княжна моя... Дивилася,
 Та й плакати стала...
 Може, серце яке лихо
 Тихо прошептало?...
 340 Та байдуже! Поплакала
 Трошки, усміхнулась,
 Помолилась, та й спать лягла,
 І тихо заснула.

345 В гаю все покотом лежало —
 Пляшки і гості: де що впало,
 Там і осталось. Сам не впав,
 Остатню каплю допивав,
 Та й ту допив. Встає, не пада,
 Іде в покої... Скверний гаде!
 350 Куди ти лізеш? Схаменись!
 Не схаменувся: ключ виймає, —
 Прийшов; і двері одмикає,
 І лізе до дочкі... Прокиньсь!
 Прокинься, чистая! Схопись,
 355 Убий гадюку — покусась!...
 Убий, — і Бог не покарає!
 (Як тая Ченчію колись
 Убила батька кардинала,
 І Саваофа не злякалась).
 360 Ні, не прокинулася, спить.
 А Бог хоч бачить, та мовчить,

Гріхам великим потурає...
 Не чуть нічого... Час минає,
 А потім крик, а потім гвалт
 365 І плач почули із палат, —
 Почули сови... Потім знову
 Не чуть нічого... І в той час
 Скирти і клуня зайнялась, —
 І зорі зникли. Хоч би слово,
 370 Хоч би де голос обіззавсь!
 Пани в гаю не ворушились,
 А люди збіглись та дивились,
 Як дим до неба підіймавсь...

Прокинулись вранці гості,
 375 Аж бачать, що лихо;
 Покинули свого князя,
 Та любо, та тихо...
 Так і ми його покинем,
 Так і Бог покине.
 380 Тебе тільки не покине
 Лихая година,
 Княжно моя безталанна,
 Знівечений цвіте!
 Ти ще будеш покутувать
 385 Гріхи на сім світі,
 Гріхи батькові. О, доле!
 Лукавая доле!
 Покинь її хоть на старість,
 Хоть на чужім полі,
 390 На безлюдді! Не покинеш, —
 Поведеш до краю,
 До самої домовини,
 Сама й поховаєш...

В селі не бачили й не чули,
 395 Де вона поділась:
 Думали, на пожарищі
 Небога згоріла...

Стоїть село. Невесело.
 На горі палати
 400 Почорніли. Князь хиріє,
 Не здужає встати;
 А підвести нема кому,
 Ніхто й не загляне
 405 До грішного болящого
 В будинки погані.
 Люди трохи очуняли;
 Господа благають,
 Щоб княжна до їх вернулась;
 А її немає,
 410 І не буде вже святої...
 Де ж вона поділась?
 У Києві пресвятому
 В черниці постриглась.

415 Родилась на світ жить, любить,
 Сіять Господньою красою,
 Вітять над грішними святою
 і всякому добро творить,
 А сталось ось як: у черницях
 Занапастилося добро...

420 Блукаючи по Україні,
 Прибивсь якимось [я] в Чигирин
 І в монастир отой дівочий,
 Що за пісками, на болоті,
 У лозах, самотній стоїть.
 425 Отам мені і розказала
 Стара черниця новину,
 Що в монастир до їх зайшла
 Княжна якась із-за Дніпра
 Позаторік: одпочивала
 430 Та й Богу душу оддала...
 »Вона була ще молодою
 І прехорошая собою;
 На сонці дуже запеклась,

Та й занедужала. Лежала
435 Недовго щось — седмиці з три —
І все до крихти розказала
Мені і Ксенії сестрі,
І вмерла в нас. І де ходила,
В яких то праведних містах,
440 А в нас сердешна опочила.
Оце її свята могила!..
Ще не поставили хреста...«

Орська кріпость.

N. N.

Сонце заходить, гори чорніють,
Пташечка тихне, поле німіє;
Радіють люди, що одпочинуть,
А я дивлюся і серцем лину
5 В темний садочок на Україну; .

Лину я, лину, думу гадаю,
І ніби серце одпочиває.

Чорніє поле, і гай, і гори,
На синє небо виходить зоря.

10 Ой, зоре, зоре! — і сльози кануть...

Чи ти зійшла вже і на Україні?

Чи очі карі тебе шукають

На небі синім? Чи забувають?

Коли забули, бодай заснули,

15 Про мою доленьку щоб і не чули!

Орська кріпость.

N. N.

Мені тринадцятий минало,
Я пас ягнята за селом.
Чи то так сонечко сіяло,
Чи так мені чого було —
5 Мені так любо, любо стало,
Неначе в Бога...
Уже прокликали до паю,
А я собі у буряні
Молюся Богу... І не знаю,
10 Чого маленькому мені
Тоді так приязно молилось,
Чого так весело було?
Господнє небо і село,
Ягня, здається, веселилось!
15 І сонце гріло — не пекло!

Та недовго сонце гріло,
Недовго молилось...
Запекло, почервоніло
І рай запалило.
20 Мов прокинувся, — дивлюся:
Село почорніло,
Боже небо голубес
І те помарніло.
Поглянув я на ягнята —
25 Не мої ягнята!
Обернувся я на хати —
Нема в мене хати!
Не дав мені Бог нічого!...

30 І хлинули сльози,
Тяжкі сльози!... А дівчина
При самій дорозі,
Недалеко коло мене,
Плоскінь вибирала,
35 Та й почула, що я плачу:
Прийшла, привітала,
Утирала мої сльози,
І поцілувала...

40 Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі стало
Моє — лани, гаї, сади!...
І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до води.

45 Бридня!... А й досі, як згадаю,
То серце плаче та болить:
Чому Господь не дав дожить
Малого віку у тім раю?!
Умер би, орючи на ниві,
Нічого б на світі не знав,
50 Не був би в світі юродивим,
Людей і [Бога] не прокляв!

Орська кріпость.

Не гріє сонце на чужині,
А дома надто вже пекло;
Мені невесело було
5 Й на нашій славній Україні:
Ніхто любив мене, вітав,
І я хилився ні до кого, —
Блукав собі, молився Богу,
Та люте панство проклинав,
10 І згадував літа́ лихії,
Погані, давнії літа́:
Тоді повісили Христа, —
Й тепер не втік би син Марії!
Ніде не весело мені,
15 Та, мабуть, весело й не буде:
І на Україні добрі люди, —
Отже такі й на чужині!
Хотілося б — та й то для того,
Щоб не робили москалі
20 Труни із дерева чужого, —
Аб[и] хоч крихотку землі
Із-за Дніпра мого святого
Святії вітри принесли
Та й більш нічого!... Так то, люди, —
Хотілося б... Та що й гадать!
25 Нащо вже й Бога турбувать,
Коли по-нашому не буде!

Орська кріпость.

СОН.

Гори мої високії!
Не так і високі,
Як хороші, хорошії,
Блакитні здалека —
5 З Переяслава старого,
 З Виблої могили,
 Ще старшої, — мов ті хмари,
 Що за Дніпром сіли.

10 Іду я тихою ходою,
 Дивлюсь — аж он передо мною
 Неначе дїва виринають,
 Із хмари тихо виступають:
 Обрив високий, гай, байрак;
 Хатки біленькі виглядають,
15 Мов діти в білих сорочках
 У піжмурки в яру гуляють;
 А долі — сивий наш козак
 Дніпро з лугами виграває;
 А онде, онде за Дніпром,
20 На пригорі, ніби капличка, —
 Козацька церква невеличка
 Стоїть з похиленим хрестом...

 Давно стоїть, виглядає
 Запорожця з лугу,
25 З Дніпром своїм розмовляє,
 Розважає тугу;
 Оболонками старими,
 Мов мертвець очима
 Зеленими, позирає

30 На світ з домовини.
 Може, чаєш оновлення?
 Не жди тії слави!
 Твої люди окрадені,
 А панам лукавим...
 35 Нащо здалась козацькая
 Великая слава?!..

І Трахтемиров геть горюю
 Нечепурні свої хатки
 Розкидав з долею лихою,
 40 Мов п'яний старець торбинки,
 А он — старе Манастирище,
 Колись козацькеє село.
 Чи те воно тоді було?..
 Та все пішло ц[арям] на грище:
 45 І Запоріжжя, і село,
 І монастир святий, скарбниця —
 Все, все неситі рознесли!..
 А ви, — ви, гори, оддали!..
 Бодай ніколи не дивиться
 50 На вас, проклятіі!... Ні, ні!..
 Не ви прокляті, а гетьмани,
 Усобники, ляхи погані!..
 Простіть, високіі, мені!
 Високіі і голубіі,
 55 Найкращі в світі! Найсвятіі!
 Простіть! Я Богу помолюсь..
 Я так її, я так люблю
 Мою Україну убогу,
 Що проклянута святого Бога,
 60 За неї душу погублю!

Над Трахтемировим високо
 На кручі, ніби сирота
 Прийшла топитися в глибокім,
 В Дніпрі широкому, — отак
 65 Стоїть одним-одна хатина.
 З хатини видно Україну
 І всю Гетьманщину кругом.

Під хатою дідусь сивенький
 Сидить... (А сонечко низенько
 Уже спустилось над Дніпром).
 Сидить, і дивиться, і дума,
 А сльози капаюгь. »Гай-гай!« —
 Старий промовив: »Недоуми!
 Занапали Божий рай!

Гетьманщина!!« І думнеє
 Чоло похмаріло...
 Мабуть, щось тяжке-тяжкее
 Вимовить хотілось,
 Та не вимовив...

.

»Блукав я по світу чимало,
 Носив і свиту і жупан...
 Нащо вже лихо за Уралом
 Отим киргизам, — отже й там,
 Їй же Богу, лучче жити,
 Ніж нам на Україні!
 А може тим, що киргизи
 Ще не християни?...
 Наробив Ти, Христе, лиха!
 А переіначив
 Людей Божих? Котилися
 І наші козачі
 Дурні голови за правду,
 За віру Христову,
 Упивались і чужої,
 І своєї крові!...
 А получчали? Ба, де то!
 Ще гіршими стали!
 Без ножа і автодафе
 Людей закували,
 Та й мордують... Ой-ой, пани,
 Пани християни!...«

Затих мій сивий, битий тугою,
 Поник старою буй-головою.

Вечірнє сонечко гай золотило,
105 Дніпро і поле золотом крило;
Собор Мазепин сяє-біліє,
Батька Богдана могила мріє;
Київським шляхом верби похилі
Трибратні давні могили вкрили;
110 З Трубайлом Альта між осокою
Зійшлись, зєднались, мов брат з сестрою...
І все те, все те радує очі,
А серце плаче, глянуть не хоче!

115 Попрощалось ясне сонце
З чорною землею;
Виступає круглий місяць
З сестрою зорею,
Виступають із-за хмари, —
Хмари звеселіли;
120 А старий мій подивився, —
Сльози покотились...
»Молюсь Тобі, Боже милий,
Господи великий,
Що не дав мені загинуть,
125 Небесний владико!
Що дав мені добру силу
Пересилить горе,
І привів мене, старого,
На сі святі гори
130 Одинокий вік дожити,
Тебе возхваляти,
І Твоєю красою
Серце веселити,
І похсвать побитєє
135 Гріхами людськими,
На горах оцих високих,
І витать над ними!«
Утер сльози нехолодні,
Хоч не молодії,
140 І згадував літа свої,
Давнії, благії...

»Де ж, коли і що робилось?
 Було що справді, а що снилось?
 Які моря перепливав?

- 145 І темний гайок зелененький,
 І чорнобривка молоденька,
 І місяць з зорями сіяв,
 І соловейко на калині
 То затихав, то щебетав,
 150 Святого Бога вихваляв;
 І все то, все то в Україні!
 І усміхнувся сивий дід...
 Бо, може — ніде правди діть —
 Було таке, що й женихались,
 155 Та розійшлися, не побрались:
 Покинула самого жить,
 В хатині віку доживати!
 Старий мій знову зажурився;
 Ходив довганько коло хати,
 160 А потім Бсгу помоливсь,
 Пішов у хату ночувати,
 А місяць хмарою повивсь.

- Отакий то на чужині
 Сон мені приснився!
 165 Ніби знову я на волю,
 На світ народився.
 Дай же, Боже, колинебудь,
 Хоч на старість стати
 На тих горах окрадених,
 170 У маленькій хаті, —
 Хоча серце замучене,
 Поточене горем,
 Принести і положити
 На Дніпрових горах!..

Орська кріпость.

ІРЖАВЕЦЬ.

Наробили колись шведи
Великої слави:
Утікали з Мазепою
В Бендери з Полтави:
5 А за ними й Гордієнко...
Нарадила мати,
Як пшениченьку пожати,
Полтаву достати!
Ой, пожали б, якби були
10 Одностайне стали,
Та з хвастовським полковником
Гетьмана єднали.
Не стреміли б списи в стрісі
У Петра у свата,
15 Не втікали б із Хортиці
Славні небожата,
Не спиняв би їх прилуцький
Полковник поганій...
Не плакала б Матер Божа
20 В Криму за Україну.
Як мандрували день і ніч,
Як покидали запорожці
Великий Луг і Матір-Січ,
Взяли з собою Матер Божу,
25 А більш нічого не взяли,
І в Крим до хана понесли
На нове горе-Запорожжя.

Заступила чорна хмара
Та білу хмару,

30 Опанував запорожцем
 Поганий татарин;
 Хоч дозволив хан на пісках
 Новим кошем стати,
 Та наказав запорожцям
 35 Церкву будувати;
 У наметі поставили
 Образ Пресвятої
 І крадькома молилися...

Боже мій з тобою!

40 Мій краю прекрасний, розкошний, багатий!
 Хто тебе не мучив? Якби розказать
 Про якогонебудь одного маґната
 Історію-правду, то перелякать
 Саме б пекло можна, а Данта старого
 45 Полупанком нашим можна здивувать.
 І все то те лихо, все, кажуть, од Бога!
 Чи вже ж Йому любо людей мордувать?
 А надто сердешну мою Україну?!
 Що вона зробила? За що вона гине?
 50 За що її діти в кайданах мовчать?!

Розказали кобзарі нам
 Про війни і чвари,
 Про тяжкеє лихоліття,
 Про лютії кари,
 55 Що ляхи нам завдавали, —
 Про все розказали.
 Що ж діялось по Шведчині, —
 То й вони злякались,
 Оніміли з переляку,
 60 Сліпі небораки!
 Отак її воєводи,
 Петрові собаки,
 Рвали, гризли... І здалека
 Запорожці чули,
 65 Як дзвонили у Глухові,
 З гармати ревнули;

Як погнали на болото
Город будувати;
Як плакала за дітками
70 Старенькая мати;
Як діточки на Орелі
Лінію копали,
І як у тій Фінляндії
В снігу пропадали.
75 Чули, чули запорожці
З далекого Криму,
Що конає Гетьманщина,
Неповинно гине;
80 Чули, чули небожата,
Чули, та мовчали,
Бо їм добре на чужині
Мурзи завдавали.
Мордувались сіромахи,
Плакали, — і з ними
85 Заплакала Матер Божа
Сльозами святими;
Заплакала Милосерда,
Неначе за Сином,
І Бог зглянувсь на ті сльози,
90 Пречистії сльози!
Побив Петра, побив ката
На наглій дорозі.
Вернулися запорожці,
Принесли з собою
95 В Гетьманщину той чудовний
Образ Пресвятої;
Поставили в Іржавиці
В мурованім храмі.
Отам вона й досі плаче
100 Та за козаками.

Орська кріпость.

ЧЕРНЕЦЬ.

У Києві на Подолі
Було колись... І ніколи
Не вернеться, що діялось,
Не вернеться сподіване,
5 Не вернеться.. А я, брате,
Таки буду сподіватись,
Таки буду виглядати,
Жалю серцю завдавати.

У Києві на Подолі
10 Братерська наша воля,
Без холопа і без пана,
Сама собі у жупані
Розвернулася весела,
Оксамитом шляхи стеле
15 А єдвабном застилає,
І нікому не звертає.

У Києві на Подолі
Козаки гуляють:
Як ту воду, цебром-відром
20 Вино розливають;
Льохі, шинки з шинкарками,
З винами, медами
Закупили запорожці
Та й тнуть коряками!
25 А музика реве, грає,
Людей звеселяє;
А із Братства те бурсацтво
Голе виглядає:

30 Нема голій школі волі,
 А то б догодила!...
 Кого ж то там з музикою
 Люди обступили?

 В червоних штанях оксамитних
 Матнею улицю мете —
 35 Іде козак. Ох, літа, літа!
 Що ви творите? На то те ж
 Старий ударив в закаблуки,
 Аж встала курява. Отак!
 Та ще й приспівує козак:

40 »Пє дорозі рак, рак,
 Нехай буде так, так!
 Якби таки молодиці
 Посіяти мак, мак!
 Дам лиха закаблукам,
 45 Дам лиха закаблам,
 Останеться й передам!
 А вже ж тії закаблуки
 Набралися лиха й муки!
 Дам лиха закаблукам,
 50 Дам лиха закаблам,
 Останеться й передам!«

 Аж до Межигорського Спаса
 Потанцював сивий,
 А за ним і товариство
 55 І взесь святий Київ.
 Дотанцював аж до брами,
 Крикнув: »Пугу! Пугу!
 Привітайте, святі ченці,
 Товариша з Лугу!«
 60 Свята брама одчинилась
 Козака впустили;
 І знов брама зачинилась
 Навік зачинилась
 Козакві. Хтє ж цей сивий

65 Попрощався з світом?
Семен Палій запорожець,
Лихом недобитий.

Ой, високо сонце сходить,
Низенько заходить;
70 В довгій рясі по келії
Старий чернець ходить.

Іде чернець у Вишгород
На Київ дивитись,
Та посидить на пригорі,
75 Та хоч пожуритись.

Іде чернець Дзвонкову
У яр воду пити,
Та згадує, як то тяжко
Було жити в світі.

80 Іде чернець у келію
Між стіни німії,
Та згадує літа свої,
Літа молодії;

Бере письмо святе в руки,
85 Голосно читає,
А думкою чернець старий
Далеко літає...

І тихнуть Божії слова,
І в келії, неначе в Січі,
90 Братерство славне ожива,
А сивий гетьман, мов сова,
Ченцеві зазирає в вічі.

Музика, танці... І Бердичів...
Кайдани брязкають... Москва...
95 Борі, сніги і Єнисей...

І покотились із очей
На рясу сльози... Бий поклони
І плоть старечу усмиряй,
Святе писаніє читай!

100 Читай, читай та слухай дзвона,
А серцеві не потурай:

Воно тебе в Сибір водило,
Воно тебе весь вік дурило;
Приспи ж його і занехай
105 Свою Борзну і Хвастовщину:
Загине все, ти сам загинеш,
І не згадають — щоб ти знав...

І старець тяжко заридав,
Читать писаніє покинув;

110 Ходив по келії, ходив,
А потім сів і зажурився:
»Для чого я на світ родився?
Свою Україну любив...«

115 До утрені завив з дзвіниці
Великий дзвін. Чернець мій встав,
Надів клобук, взяв патерицю,
Перехристився, чотки взяв...
І за Україну молитись
Старий чернець пошкандибав.

Орська кріпость.

Один у другого питаєм:
Нащо нас мати привела?
Чи для добра, чи то для зла?
Нащо живем? Чого бажаєм?
5 І, не дознавшись, умираєм,
А покидаємо діла?...

Які ж мене, мій Боже милий,
Діла осудять на землі?
Бодай ті діти не росли,
10 Тебе, святого, не гнівили,
Що у неволі народились
І стид на Тебе понесли!

Орська кріпость.

Самому чудно. А де ж дітись?
Що діяти і що почать?
Людей і долю проклинать —
Не варт, єйбогу!... Як же жити
5 На чужині, на самоті?
І що робити взаперті?
Якби кайдани перегризти,
То гриз глотроху б... Так не ті,
Не ті їх ковалі кували,
10 Не так залізо гартували,
Щоб перегризти... Горе нам,
Невольникам і сиротам,
В степу безкраїм за Уралом!

Орська кріпость.

Ой, стрічечка до стрічечки —
Мережаю три ніченьки,
Мережаю, вишиваю, —
У неділю погуляю!

5 Ой, плахотка-червчаточка —
Дивуйтеся, дівчаточка!
Дивуйтеся, парубки,
Запорозькі козаки!

10 Ой, дивуйтеся, лицяйтеся,
А з іншими вінчайтеся, —
Подавані рушники...
Отаке то, козаки!

Орська кріпость.

ХУСТИНА.

5 Чи то на те Божа воля?
Чи така її доля?
Росла в наймах, виростала,
З сиротою покохалась.
Неборак, як голуб, з нею,
З безталанною своєю,
Од зіроньки до зіроньки
Сидять собі у вдівоньки;
10 Сидять собі, розмовляють,
»Пречистої« дожидають.
Дождалися... З Чигирину
По всій славній Україні
Заревли великі дзвони,
Щоб сідлали хлопці коні,
15 Щоб мечі-шаблі гострили
Та збирались на весілля,
На веселе погуляння,
На кроваве залицяння.

20 У неділеньку та ранесенько
Сурми-труби вигравали,
В похід у дорогу славні компанійці
До схід сонечка рушали.
Випровожала вдова свого сина,
Ту єдиную дитину;
25 Випровожала сестра свого брата,
А сірому — сиротина;
Випровожала, коня напувала

До зірниці із криниці,
Виносила зброю — шаблю золотую
30 І рушницю-гаківницю.
Випровожала три поля, три милі,
Прощалася при долині,
Дарувала шиту шовками хустину,
Щоб згадував на чужині.

35 Ой, хустино-хустиночко,
Мережана-шита!
Тільки й слави козацької —
Сіделечко вкрити!

Вернулася, журилася,
40 На шлях битий дивилася,
Квітчалася, прибиралась,
Що-день Божий сподівалась,
А в неділеньку ходила
Виглядати на могилу.

45 Минá літо, минá й друге;
А на третє — линуть
Преславнії компанійці
В свою Україну.
Іде військо, іде й друге,
50 А за третім стиха —
Не дивися, безталанна! —
Везуть тобі лихо:
Везуть труну мальовану,
Китайкою криту,
55 А за нею з старшиною
Іде в чорній свиті
Сам полковник компанійський,
Характерник з Січі;
За ним ідуть есаули,
60 Та плачуть, ідучи.
Несуть пани есаули
Козацькую зброю:

Литий панцир порубаний,
Шаблю золотую,
Три рушніці-гаківніці
І три самопали.
А на зброї... козацькая
Кров позасихала.
Ведуть коня вороного, —
Розбиті копита...
А на йому сіделечко
Хустиною вкрите.

Орська кріпость.

А. О. КОЗАЧКОВСЬКОМУ.

Давно те діялось... Ще в школі,
Таки в учителя-дяка
Гарненько вкраду пятака
(Бо я було трохи не голе —
Таке убоге) та й куплю
Паперу аркуш, і зроблю
Маленьку книжечку; хрестами
І визерунками з квітками
Кругом листочки сбведу,
10 Та й списую Сквороду,
Або »Три царіє со дари«,
Та сам собі у буряні,
Щоб не почув хто, не побачив,
Виспівую та плачу...
15 І довелося знов мені
На старість з віршами хозатисьь,
Мережать книжечки, співати
І плакати у буряні...
І тяжко плакати! І не знаю,
20 За що мене Господь карає...
У школі мучилось, росло,
У школі й сивіть довелось,
У школі дурня й поховують.
А все за того пятака,
25 Що вкрав маленьким у дяка,
Отак Господь мене карає...

Ось слухай же, мій голубе,
Мій орле-козаче,

30 Як конаю я в неволі,
 Як я нужу світом!
 Слухай, брате, та научай
 Своїх малих діток, —
 Научай їх, щоб не вчилися
 Змалку віршувати.
 35 Коли ж яке поквпатиться,
 То нищечком, брате,
 Нехай собі у куточку
 І віршує, й плаче
 Тихесенько, щоб Бог не чув,
 40 Щоб і ти не бачив, —
 Щоб не довелося, брате,
 І йому каратись,
 Як я тепер у неволі
 Караюся, брате!...

45 Неначе злодій, по-за валами
 В неділю крадуся я в поле,
 Талáми вийду по-над Уралом
 На степ широкий, мов на волю.
 І болящеє, побите
 50 Серце стрепенеться,
 Мов рибонька над водою;
 Тихо усміхнеться,
 І полине голубкою
 По-над чужим полем, —
 55 І я ніби оживаю
 На полі, на волі...
 І на гору високою
 Вихожу, дивлюся,
 І згадую Україну —
 60 І згадать боюся...
 І там степи, і тут степи,
 Та тут не такії:
 Руді, руді, аж червоні;
 А там — голубії,

46

65

Зеленії, мережані
Нивами, ланами,
Високими могилами,
Темними лугами.

70

75

А тут бурян, піски, талі...
І хоч би на сміх де могила
О давнім давні говорила...
Неначе люди не жили!
Од споконвіку і донині
Ховалась од людей пустиня,
А ми таки її найшли;
Уже й твердині поробили,
Затого будуть і могили —
Всього наробимо колись!...

80

О, доле моя! Моя країно!
Коли я вирвусь з цієї пустині?
Чи може — крий Боже! —
Тут і загину?

85

І псчорніє червоне поле...
»Айда в казарми! Айда в неволю!« —
Неначе крикне хто надо мною, —
І я прокинусь... По-за горою
Вертаюсь, крадуся по-над Уралом,
Неначе злодій той, по-за валами.

90

95

Отак я, друже мій, святкую
Отут неділеньку святую!
А понеділок?... Друже-брате!
Ще прийде ніч в смердячу хату,
Ще придуть думи... Розібють
На стократ серце і надію,
І те, що вимовить не вмію...
І все на світі проженуть,
І спинять ніч. Часи літами,
Віками глухо потечуть;
І я кровавими сльозами
Нераз постелю омочу.
Перелічу і дні і літа:

100

- Кого я, де, коли любив?
 Кому яке добро зробив?
 Нікого в світі, нікому в світі...
 105 Неначе по лісу ходив!
 А малась воля, малась сила!
 Та силу позички зносили,
 А воля в гостях упилась,
 Та до Миколи заблудила...
 110 Та й упиваться зареклась.
 Не допоможе, милий Боже!
 Як то кажуть люди:
 »Буде каяння на світі,
 Вороття не буде...«
- 115 Благаю Бога, щоб світало:
 Мов волі, світу, сонця жду.
 Цвіркун замовкне; »зорю« бють.
 Благаю Бога, щоб смеркало,
 Бо на позорище ведуть
 120 Старого дурня муштрувати,
 Щоб знав, як волю шанувати,
 Щоб знав, що дурня всюди бють.
- Минають літа молодії;
 Минула доля, а надія
 125 В неволі знову за своє,
 Зо мною знову лихо діє
 І серцю жалю завдає.
 А може ще добро побачу?
 А може лихо переплачу?
 130 Води Дніпрової напюсь,
 На тебе, друже, подивлюсь?
 І, може, в тихій твоїй хаті
 Я буду знову розмовляти
 З тобою, друже мій?... Боюсь!
 135 Боюся сам себе спитати:
 Чи се коли сподіється?
 Чи може вже з неба

Подивлюсь на Україну,
Подивлюсь на тебе?...
140 А іноді так буває,
Що й сльози не стане, —
І благав би я о смерті...
Так ти і Україна,
І Дніпро крутоберегий,
145 І надія, брате,
Не даєте мені Бога
О смерті багати!

Орська кріпость.

МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ.

Я. Кухаренку.

[Перша редакція]

»Не варт, єйбогу, жить на світі!...«
— »То йди топись!...« — »А жінка! Діти?...«
— »Отож то, бачиш, не бреші!
А сядь лишень та напиши
5 Оцю бувальщину... — то може
Інако скажете, небоже!

Пиши отак: »Було
Село...«

10 Та щоб не лізти на чужину,
Пиши: »у нас на Україні.
А в тім селі вдова жила,
А у вдови дочка була
І син семиліток...
15 Добро, мавши діток,
У розкоші, — хвалиш Бога...
А вдові убогій,
Мабуть, не до Його,
Бо залили за шкуру сала, —
20 Трохи не пропала:
Думала, в черниці
Або йти топиться, —
Та жаль маленьких діток стало!
Звичайне — мати, що й казати!
Та, може, снівся таки й зять,
25 (Бо вже Катруся підросала)...
Чи вже ж їй вік продівають! —

Зносити брівоньки нізачо?..
 Ні, дівонька воно не та!

Таки ж у тім селі трудящий
 30 (Бо зсюди сироти — ледащо)
 У наймах виріс сирота,
 Неначе батькова дитина!

То сьак, то так
 Придбав сірома грошенят,
 35 Одежу справив, жупанину,
 Та ні відсіль і ні відтіль
 На ту сирітську копійчину
 Купив садочок і хатину,
 40 Подякував за хліб, за сіль
 І за науку добрим людям,
 Та до вдовівни навпростець
 Шелесть за рушниками!

Не торгувались з старостами
 (Як те буває між панами),
 45 Не торгувавсь і панотець
 Усім на диво та на чудо:
 За три копи звінчав у будень!...

Просохли очі у вдови.
 Отак то, друже мій, живи,
 50 То й весело на світі буде.
 І буде варт на світі жить,
 Як матимеш кого любить.
 Хоть кажуть от ще що, небоже:
 Себе люби, то й Бог поможе!
 55 А доведеться умирать?
 Здохать над грішми? Ні, небоже!
 Любов — Господня благодать!
 Люби ж, мій друже, жінку, діток,
 Діли з убогим заробіток,
 60 То легше буде й зароблять!

Одружились небожата.

Дивувались люди:

Як то вони, ті сироти,

Жить на світі будуть?

65 Минає рік, минув другий, —

Знову дивувались:

Де в тих сиріт безталанних

Добро теє бралось?

70 І в коморі, і на дворі,

На току й на ниві;

І діточки, як квіточки,

Й самі, чорнобриві,

У жупанах похожають,

75 Старців закликають

На обіди, а багаті —

То й так не минають.

Не минали себелюби,

Та все жалкували,

80 Що сироти таким добром

Старців годували!

»Коли гниє, то продали б:

Аджеж у їх діти!...«

Ось слухай же, що то роблять

Заздрощі на світі

85 І ненатля голодная!

Ходили, ходили,

Поки вночі, жалкуючи,

Хату запалили...

90 Нехай би вже були непевні

Які вельможі просвіщенні,

То і не жаль було б, — чи так?

А то сірісінький сіряк

Отак лютує... Тяжко, брате,

95 Людей на старість розпізнати,

А ще гірше ззамолоду

Гадину кохати:

Очарує зміїними

Карими очима...
А, пек тобі! Забув, дурню,
100 Що смерть за плечима.

До стеблá все погоріло,
І діти згоріли;
А сусіди — і багаті,
105 І вбогі — раділи:
Багатії, бач, раділи,
Що багатші стали,
А вбогії тому раді,
Що з ними зрівнялись!
Посходились жалкувати,
110 Жалю завдавати:
»Шкода, шкода! Якби знаття —
Копійчину б дбати,
То все б таки не так воно...
А що пак, Максиме!
115 (Бо його Максимом звали)
Попродай скотину,
Та ходи до мене в найми:
Що буде, те й буде!
Будем знов чумакувати,
120 Поки вийдем в люди,
А там знову...« Подякував
Максим за пораду:
»Побачу ще, як там буде:
Коли не дам ради,
125 То тоді вже, певне треба
Іти в найми знову...
Де то моя Катерина,
Моя чорноброва?...
Вона мене все радила,
130 І тепер порадить!...«
Та остання ся рада
Навіки заввадить.
Воли твої і корови

135 Разом поздихали,
А Катруся з москалями
Десь помандрувала!

Тепер отак пиши, небоже:
»Максим подумав, пожурився,
А потім Богу помолився,
140 Промовив двічі: „Боже! Боже!“
Та й більш нічого...

Од цариці

Прийшов указ — лоби голить.
„Не дав вдовиці утопиться,
145 Не дам же й з торбою ходити!“ —
Сказав Максим, — і ґрунт покинув;
Бо вдовиного, бачиш, сина
В прийом громада повезла.
Такі то темнії діла
150 Творяться нишком на сім світі!
А вас, письменних, треба б бити,
Щоб не кричали: „Ах, Аллах!
Не варт, не варт на світі жити!...“
А чом пак темні не кричать?...«

155 [Другий]

Хіба ж живуть вони і знають,
Як ви сказали, — благодать,
Любов?...

[Перший]

160 ...Що? Що? Недочуваю!...

[Другий]

Вони, кажу вам, прозябають,
Або, по-вашому, ростуть,
Як та капуста на городі.

165

[Перший]

Отак по-вашому!... Ну, годі ж!
Нехай собі і не живуть...

170

А все, скажу таки: як хочеш,
А ви їм жить не даєте,
Бо ви для себе живете,
Заплющивши письменні очі.

[Другий]

175

Отже як будем так писать,
То ми й до вечора не кончим.
Ну, де той безталанний зять?

[Перший]

180

Вернувсь вдовіченко додому,
А зять пішов у москалі.
Не жаль було його нікому,
Та ще й сміялись у селі!

185

Отже, далєбі, не знаю:
Чи вона верталась,
Катерина, до матері,
Чи так і пропала?

190

Була чутка, що стрижену
В Умані водили
По улицях: украла щось...
Потім утопилась.
Та все то те, — знаєш, люди
Втоплять і задушать! —
А може то така правда,
Як на вербі груші.

195

Знаю тільки, що про неї
І пісню проклали, —
Я чув тоді, на досвітках
Дівчата співали:
»Шелесь, шелесь по дубині,
Шапки хлопці погубили;
Тільки наймит не згубив,

200 Удовівну полюбив...«
 Соромітна... нехай їй лихо!
 Минали літа тихо-тихо
 (Отак пиши!) — і за гріхи
 205 Карались Господом ляхи
 І пугав Пугач над Уралом,
 Пііти в одах вихваляли
 Войну й царицю, — тільки ми
 Сиділи нишком, слава Богу!
 Після Великої Зими
 210 Вернувся і Максим безногий:
 В поході, каже, загубив,
 Та срібний хрестик заробив!
 Чого він придибав? Нема в його хати,
 Ні сестри, ні брата, нікого нема.
 215 Чого ж він приплентав? А хто його зна!
 Чи чув ти, що кажуть: легше умирати
 Хоч на пожарині в своїй стороні,
 Ніж в чужій — в палатах! Чи чув ти? Ба ні...

[Другий]

220 Ей, дядечку! Швидше будемо писати,
 Бо хочеться спати і вам, і мені!...

[Перший]

 Зажуривсь москаль-каліка:
 Де йому подітись?
 225 Вдовиченко в пікінерах,
 Вдова на тім світі!
 До кого ж він прихилиться?
 Де перезимує?
 Уже осінь; незабаром
 230 Зима залютує.
 Нема йому в світі долі:
 Полинула в поле!...
 Попросився зимувати
 До дяка у школу,

235 Бо таки й письма, спасибі,
Москалі навчили.
І в косі був, бо й москалі
Тоді, бач, носили
Сиві коси з кучерями
240 Усі до одного,
І борошном посипали,
Бог їх зна для чого!...
Максим таки, як письменний,
Було, помагає
245 І на клиросі дякові,
І псалтир читає
Над покойними, й хавтури
З школярами носьть,
А в Пилипівку, сірома,
250 Христа-ради просить!
(Нічого: знай, своє пиши,
Та перед людьми не бреши!).
Хоч би тобі лихе слово
Почув хто од його:
255 »І талан, і безталання —
Все, каже, од Бога!...«
Ані охне, ні заплаче,
Неначе дитина.
І собаки не кусали
260 Москаля Максима;
А в неділю або в свято,
Мов причепуриться,
Шкандибає на вдовину
Пустку подивиться.
265 Сяде собі у садочку —
І вдову згадає,
І за її грішну душу
Псалтир прочитає,
Катерину »о здравії«
270 Тихенько помяне,
Утрé сльози: »Все од Бога!«
Й веселенький стане.

А в Петрівку і Спасівку
 Не спочине в школі:
 Бере заступ і лопату,
 Шкандибає в поле.
 І край шляху, при долині —
 Отже не вгадаєш,
 Що каліка виробляє! —
 Криницю копає!
 Та й викопав. На те літо
 Криницю святили
 На самого Маковія,
 І дуб посадили
 На прикмету проїжджачим.
 А на друге літо
 Москаля вже неживого
 Найшли в балці діти
 Коло самої криниці:
 Вийшов подивиться
 Останній раз, сіромаха,
 На свою криницю.
 Громадою при долині
 Його поховали,
 І долину, і криницю
 На память назвали
 Москалевою. На Спаса
 Або Маковія
 І досі там воду святять;
 І дуб зеленіє.
 Хто йде, їде, — не минають
 Зеленого дуба:
 В холодочку посідають,
 Та тихо та любо,
 Пючи воду погожую,
 Згадують Максима...

Отак живіть, недоуки,
 То й жить не остине!

Привикла, кажуть, собака за
возом бігти, то біжить і за саньми.

То так і я тепер пишу:
Папір тільки, чорнило трачу...
А перш — єйбогу, не брешу! —
5 Згадаю що, чи що набачу,
То так утну, що аж заплáчу,
І ніби сам перелечу́
Хоч на годину на Україну;
На неї гляну, подивлюсь,
10 І мов добро кому зроблю, —
Так любо серце одпочине.
Якби сказать, що не люблю,
Що я Україну забуваю,
Або лукавих проклинаю
15 За те, що я тепер терплю, —
Єйбогу, братія, прощаю
І Милосердному молюсь,
Щоб ви лихим чим не згадали;
Хоч я вам кривди не робив,
Та все таки між вами жив,
20 То, може, дещо і осталося.

Орська кріпость.

А нумо знову віршувать!
 (Звичайне, нишком!) Нумо знову,
 Поки новинка на основі,
 Старинку Божу лицювать,
 А сиріч... як би вам сказать,
 Щоб не збрехавши?... Нумо знову
 Людей і долю проклинать!

Людей за те, щоб нас знали
 Та нас шанували;

Долю за те, щоб не спала
 Та нас доглядала.

А то, бач, що наробила:

Кинула малого

На розпутті, та й байдуже...

А воно, убоге

Молодеє, сивоусе

(Звичайне, дитина!)

І подибало тихенько

По-під чужим тином

Аж за Урал. Опинилосьь

В пустині, в неволі...

Як же тебе не проклинать,

Лукавая доле?

Не прокляну ж тебе, доле,

А буду ховатись

За валами, та нищечком

Буду віршувати,

Нудить світом, сподіватись

У гості в неволю

Із-за Дніпра широкого

Тебе, моя доле!

У Бога за дверми лежала сокира
 (А Бог тоді з Петром ходив
 По світу, та дива творив),
 А к а й з а к, на хирю
 5 Та на тяжке лихо,
 Любенько та тихо
 І вкрав ту сокиру,
 Та й потяг по дрóва
 В зелену діброву;
 10 Древину вибравши, та й цюк!
 Як вирветься сокира з рук —
 Пішла по лісу косовиця!
 Аж страх, аж жаль було дивиться:
 Дуби і всякі дерева
 15 Великолітні, мов трава
 В покоси стелеться; а з яру
 Встає пожар, і диму хмара
 Святеє сонце покрива.
 І стала тьма, і од Уралу
 20 Та до Тингиза, до Аралу¹⁾
 Кипіла в озерах вода,
 Палають села, города,
 Ридають люди, виють звірі
 І за Тоболом у Сибірі
 25 В снігах ховаються. Сім літ
 Сокира Божа ліс стинала,
 І пожарище не вгасало,
 І мер за димом Божий світ.

 30 На восьме літо у неділю,
 Неначе ляля в льолі білій,
 Святеє сонечко зійшло.

¹⁾ Аральське море [Прим. автора].

35 Пустиня циганом чорніла:
 Де город був або село —
 І головня уже не тліла,
 І попіл вітром рознесло,
 Билини навіть не осталосьь;
 Тільки одним-одно хиталось
 Зелене дерево в степу.

40 Червоніє по пустині
 Червона глина та печина,
 Бурян колючий та будяк,
 Та інде тирса з осокою
 В яру чорніє під горою;
 Та дикий інколи кайзак
 45 Тихенько виїде на гору
 На тім захилім верблюді.
 Непевне діється тоді:
 Мов степ до Бога заговорить,
 Верблюд заплаче, і кайзак
 50 Понурить голову і гляне
 На степ і на Кара-бута²⁾,
 Джангіз-аґач³⁾ кайзак вспом'яне,
 Тихенько спуститься з гори
 І згине в глиняній пустині...

55 Одним-єдине при долині,
 В степу край дороги,
 Стоїть дерево високе,
 Покинуте Богом;
 Покинуте сокирою,
 60 Огнем непалиме,
 Шепочеться з долиною
 О давній годині.
 І кайзаки не минають
 Деревя святого,

²⁾ Невеличка річка [Прим. автора].

³⁾ Одно дерево [Прим. автора].

Кара-Бутак.

Акварели Т. Шевченка (1848 р .)

Джангиз-агач (святе дерево киргизів).

Аквареля Т. Шевченка (1848 р.).

65

На долину заїжжають,
Дивуються з його,
І моляться, і жертвами
Дерево благають,
Щоб парості розпустило
У їх біднім краї.

70

Кос-Арал.

ВАРНАК.

Тиняючи на чужині
По-над Елеком, стрів я діда
Вельми старого — наш земляк
І недомучений варнак
5 Старий той був. Та у неділю,
Якось у полі ми зустрілись
Та й забалакались. Старий
Згадав свою Волинь святую
І волю-долю молодую,
10 Свою бувальщину. І ми
В траві за валом посідали,
І розмовляли, сповідались
Один другому. »Довгий вік!« —
Старий промовив. »Все од Бога,
15 Од Бога все! А сам нічого
Дурний не вдіє чоловік!
Я сам, як бачиш, марне, всує,
Я сам занівечив свій вік.
І ні на кого не жалкую,
20 І ні у кого не прошу я,
Нічого не прошу. Отак,
Мій сину, друже мій єдиний,
Так і загину на чужині,
В неволі...« І старий варнак
25 Заплакав нишком. — Сивий брате!
Поки живе надія в хаті, —
Нехай живе: не виганяй!
Нехай пустку нетоплену
Іноді нагріє,

30 І потечуть з очей старих
Сльози молодії;
І, умитеє сльозами,
Серце одпочине,
І полине із чужини
35 На свою країну!

»Багато дечого не стало!« —
Сказав старий: »Води чимало
[У Стир] із Ікви утекло...

Над Іквою було село;
40 У тім селі, на безталання
Та на погибель, виріс я...
Лихая доленька моя!

У нашої старої пані
Малії паничі були, —

45 Таки однолітки зо мною.
Вона й бере мене в покої
Синкам на виграшку. Росли,
Росли панята, виростали,
Як ті щенята. Покусали

50 Не одного мене малі.
Отож і вчити почали
Письму панят. На безголова
І я учуся. Слізьми, кровю

55 Письмо те полилося!... Нас,
Дешевших панської собаки,
Письму учить?! Молитись Богу

Та за ралом спотикатись,
А більше нічого

Не повинен знать невольник —

60 Така його доля!
Отож і вивчився я, виріс,
Прошу собі волі —

Не дає, і в москалі,
Проклята, не голить.

65 Що тут на світі робити?
Пішов я до рала...

А паничів у гвардію
Поопреділяла...

70 Година тяжкая настала!
Настали тяжкії літа!
Отож працюю я за ралом.
Я був убогий сирота,
А у сусіда виростала
У наймах дівчина. І я...
75 О, доле, доленько моя!
О, Боже мій! О, мій єдиний!
Боно тоді було дитина,
Воно... Не нам Твої діла
Судить, о Боже наш великий!
30 Отож вона мені на лихо
Та на погибель підросла.
Не довелось і надивитись...
А я вже думав одружитись,
І веселитися, і жить,
85 Людей і Господа хвалить...
А довелосья...

Накупили

І краму, й пива наварили, —
Не довелосья тільки пить.
90 Старої пані бахур сивий
Окрав той крам, розлив те пиво, —
Пустив покриткою... Дарма!
Минуло... Годі!... Не до ладу
Тепер і згадувать! Нема,
95 Нема... Минулося, пропало...
Покинув ниву я і рало,
Похинув хату і город, —
Усе покинув. Чорт нарадив,
Пішов я в писарі в громаду.
100 То сяк, то так минає год.
Пишу собі, з людьми братаюсь,
Та добрих хлопців добираю.

Минув і другий... Паничі
На третє літо позіжжались,
105 Уже засватані. Жили,
В дворі гуляли, в карти грали,
Свго весілля дожидали,
Та молодих дівчат в селі,
Мов бугаї, перебирали —
110 Звичайне, паничі! Ждемо,
І ми ждемо того весілля...

Отож у клечальну неділю
Їх і повінчано обох,
Таки в домашньому костьолі
115 (Вони ляхи були). Ніколи
Нічого кращого сам Бог
Не бачив на землі великій,
Як молодії ті були...
Заграла весело музика, —
120 Їх із костьола повели
В возобновленні покої.
А ми й зустріли їх, і всіх —
Княжат, панят і молодих —
Всіх перерізали. Рудою
125 Весілля вмилося. Не втік
Ниже єдиний католик:
Всі полягли, мов поросята
В багні смердячому. А ми,
Упоравшись, пішли шукати
130 Нової хати; і найшли
Зелену хату і кімнату
У гаї темному. В лугах,
В степах широких, в байраках
Крутих, глибоких — всюди хата!
135 Було де в хаті погуляти
І одпочити де було.

Мене господарем обрали;
Сімя моя щодень росла.

140 І вже до сотні доростала.
Мов пороссяча, кров лилась!
Я різав все, що паном звалось,
Без милосердя і зла, —
А різав так... І сам не знаю:
Чого хотілося мені?
145 Ходив три годи я з ножами,
Неначе п'яний той різник.
До сльоз, до крові, до пожару —
До всього, всього я привик.
Було, мов жабу ту, на списі
150 Спряжеш дитину на огні,
Або панянку білолицю
Розіпнеш голу на коні,
Та й пустиш в степ!
Всього, всього тоді бувало —
155 І все докучило мені.

Одурів я. Тяжко стало
У вертепах жити.
Думав сам себе зарізати,
Щоб не нудить світом,
160 І зарізав би... Та диво,
Диво дивне сталось
Надо мною, недоблюдом...
Вже на світ займалось.
Вийшов я з ножем в халяві
165 З Броварського лісу,
Щоб зарізаться. Дивлюся:
Мов на небі висить
Святий Київ наш великий!
Святим дивом сяють
170 Храми Божі, ніби з самим
Богом розмовляють.
Дивлюся я, а сам млію.
Тихо задзвонили
У Києві, мов на небі...
175 О, Боже мій милий!

Який дивний Ти!... Я плавав,
До полудня плавав...
Та так мені любо стало:
І малого знаку
180 Нудьги тії не осталось, —
Мов переродився...
Подивився кругом себе —
І, перехрестившись,
185 Пішов собі тихо в Київ
Святим помолитись,
Та суда — суда людського
У людей просити».

Кос-Арал.

Ой, гляну я, подивлюся
На той степ, на поле:
Чи не дасть Бог милосердий
Хоч на старість волі?
5 Пішов би я в Україну,
Пішов би додому, —
Там би мене привітали,
Зраділи б старому;
Там би я спочив хоч мало,
10 Молившись Богу;
Там би я... Та шкода й гадки:
Не буде нічого!..
Як же його у неволі
Жити без надії?
15 Навчїть мене, люди добрі,
А то одурію!

Кос-Арал.

Та не дай, Господи, нікому,
Як мені тепер, старому,
У неволі пропадати,
Марне літа коротати.

5

Ой, піду я степом-лугом
Та розважу свою тугу...
»Не йди! — кажуть: — з цієї хати
Не пускають погуляти!«

Кос-Арал.

[Ц А Р І.]

Старенька сестро Аполлона!
Якби ви часом, хоч на час,
Придубали таки до нас,
Та, як бувало во дні они,
5 Возвисили б свій божий глас
До оди пишно-чепурної,
Та й заходилися б обоє
Царів, абощо, воспівать!
Бо як поправді вам сказать,
10 То дуже вже й мені самому
Обридли тії мужики
Та паничі, та покритки:
Хотілося б зогнать оскому
На коронованих главах,
15 На тих помазанниках Божих...
Так що ж? Не втну! А як поможеш,
Та як покажеш, як тих птах
Скубуть і патрають, то може
І ми б подержали в руках
20 Святспомазану чуприну.
Покиньте ж свій святий Парнас,
Придубайте хоч на годину,
Та хоч старенький божий глас
Возвисьте, дядино! Та ладом,
25 Та добрим складом, хоть на час,
Хоть на годиночку у нас
Ту вінценосную громаду
Покажем спереду і ззаду
Незрячим людям. В добрий час
30 Заходимось, моя порадо!

I.

Не видно нікого в Іерусалімі;
 Врата на запорі, неначе чума
 В Давидовом граді, Г'осподом хранимим,
 Засіла на стогнах. Ні, чуми нема!

35 А гірша, лихая та люта година
 Покрила Ізраїль: царева війна!
 Цареві князі і всі сили,^{*}
 І óтроки, і весь народ,
 Замкнувши в городі кивот,
 40 У поле вийшли, худосили;
 У полі бились, сиротили
 Маленьких діточок своїх;
 А в городі младиї вдови
 В своїх світлицях, чорноброві,
 45 Запершись, плачуть, на малих
 Дітей взираючи. Пророка,
 Свого неситого царя,
 Кленуть Давида сподаря.
 А він собі, узявшись в боки,
 50 По кровлі к'єдрових палат
 В червленій ризі похожає
 Та, мов котюга, позирає
 На сало, на зелений сад
 Сусіди Гурія. А в саді,
 55 В своїм веселім вертограді,
 Версавія купалася,
 Мов у раї Єва, —
 Подружіє Гурієве,
 Рабиня царева;
 60 Купалася собі з Богом,
 Лоно біле мила,
 І царя свого святого
 У дурні пошила...

На дв'орі вже смеркло, і тьмою повитий,
 65 Дрімає, сумує Іерусалім.

В кедрових палатах, мов несамовитий,
 Давид похожає, і — о, цар неситий! —
 Сам собі говорить: »Я... Ми повелим!...

Я цар над Божім народом!
 70 І сам я — бог в моїй землі!
 Я — все!...« А трохи згодом
 Раби вечерю принесли
 І кінву доброго сікеру.
 І цар сказав, щоб на вечерю
 75 Раби рабиню привели,
 Таки Версавію... Нівроку —
 До Божого царя-пророка
 Сама Версавія »приспѣ«...
 І повечеряла, й сікеру
 80 З пророком випила, й пішла
 Спочити трохи по вечері
 З своїм царем. І Гурій спав;
 Йому, сердешному, й не снилось,
 Що дома нищечком робилось,
 85 Що з дсму цар його украв
 Не золото, не сребро,
 А луччеє його добро,
 Його Версавію, украв.
 А щоб не знав він тії шкоди,
 90 То цар убив його, та й годі!...
 А потім цар перед народом
 Заплакав трохи, одурив
 Псалмом старого Анафана...
 І знов веселий, знову паний
 95 Коло рабині заходивсь.

II.

Давид, святий пророк і цар,
 Не дуже був благочестивий.
 Була дочка в його Фамар
 І син Амон. І се не диво:
 100 Бувають діти і в святих,

Та не такі, як у простих,
А ось які... Амон, щасливий
Вродливий первенець його,
Лежить, нездужає чогось.
105 Давид стенає та ридає,
Багряну ризу роздирає,
І сипле попіл на голову:
»Без тебе я не поживу
І дня єдиного, мій сину,
110 Моя найкращая дитино!
Без тебе сонця не узрю,
Без тебе я умру, умру!«
І йде, ридаючи, до сина,
Аж тюпає, немов біжить.
115 А той, бугай собі здоровий,
У храміні своїй кедровій
Лежить, — аж стогне, та лежить, —
Кепкує з дурня: аж голосить,
Аж плаче, бідний, батька просить,
120 Щоб та Фамар сестра прийшла:
»Драгий мій отче і мій царю!
Вели сестрі моїй Фамарі,
Щоб коржика мені спекла,
Та щоб сама і принесла,
125 То я, вкусив його, возстану
З одра недуги...« Вранці рано
Фамар спекла і принесла
Опріснок братові. За руку
Амон бере її, веде
130 У темну храмину, кладе
Сестру на ліжко. Ламле руки
Сестра, ридає і, рвучись,
Кричить до брата: »Схаменись,
Амоне, брате мій лукавий!
135 Єдиний брате мій! Я... Я —
Сестра єдина твоя!
Де дінусь я? Де діну славу,

І гріх, і стид? Тебе самого
 І Бог, і люди прокленуть!...«
 140 Не допомогло таки нічого!...

Отак царевичі живуть,
 Пустуючи на світі.
 Дивітесь, людські діти!...

III.

І поживе Давид на світі
 145 Не малі літа.
 Одрях старий, і покривали
 Многими ризами його,
 А все таки не нагрівали
 Котюгу блудного свого.
 150 От отроки й доміркувались
 (Натуру вовчу добре знали),
 То, щоб нагрить його, взяли
 Царевен паче красотою, —
 Дівчат старому навели,
 155 Да гріють кровю молодою
 Свого царя. І розійшлись,
 Замкнувши двері за собою...
 Облизавсь старий котюга
 І розпустив слини,
 160 І пазурі простягає
 До Самантянини,
 Бо була собі на лихо
 Найкраща між ними,
 Між дівчатами, — мов крин той
 165 Сельний при долині
 Між цвітами. Отож вона
 І гріла собою
 Царя свого, а дівчата
 Грались між собою
 170 Голісінькі. Як там вона
 Гріла, я не знаю;

Знаю тільки, що цар грівся
І... і »не познá ю«.

IV.

- 175 По двóру тихо похожає
Старий веселий Рогволод;
Дружина, отроки, народ
Кругом його во златі сяють.
У князя свято: виглядає
Із Літви князя-жениха
- 180 За рушниками до Рогніди.
Перед богами Лель і Ладс
Огонь Рогніда розвела,
Драгим елеєм полила
І сипала в огнище ладонь;
185 Мов ті валькірії, круг неї
Танцюють, граються дівчата
І приспівують:
- »Гой, гоя, гоя!
Новії покої
190 Нумо лиш квітчати,
Гостей сподіватись!«
- За Полоцьком, неначе хмара,
Чорніє курява. Біжать
І отроки, й старі бояра
- 195 Із Литви князя зустрічать;
Сама Рогніда з Рогволодом
Пішла з дівчатами, з народом.
- Не із Літви йде князь сподіваний,
Ще незнаємий, давно жаданий,
200 А із Києва туром-буйволом,
Іде веприщем за Рогнідою
Володимир князь со киянами.
- Прийшли і город обступили
Кругом, і город запалили...

205 Владимир князь перед народом
 Убив старого Рогволода,
 »Потя« народ, княжну »поя«,
 »Отіде в волості своя!« —
 210 »Отіде« з шумом. І »растлі ю«,
 Тую Рогніду молодую,
 І »прожене ю«. І княжна
 Блукає по світу одна —
 Нічого з ворогом не вдіє...

215 Так отакії то святії
 Оті царі!

V.

Бодай кати їх постинали
 Отих царів, катів людських!
 Морока з ними, щоб ви знали!
 220 Мов дурень ходиш кругом їх. —
 Не знаєш, на яку й ступити!
 Так що ж мені тепер робити
 З цими поганцями? Скажи,
 Найкраща сестро Аполлона!
 225 Навчи, голубко! Поможі
 Полазить трохи коло трона!
 Намистечко, як зароблю,
 Тобі к Великодню куплю.
 Пострижемося ж у лакеї
 Та »ревностно«, в новій лівреї,
 230 Заходимось царів любити.
 Шкодá і оливо тупить:
 Бо де нема святої волі,
 Не буде там добра ніколи.
 Нащо ж себе таки дурить?
 235 Ходімо в селища: там люди!
 А там, де люди, — добре буде,
 Там будем жить, людей любити,
 Святого Господа хвалить!

Добро́, у кого є господа,
А в тій господі є сестра,
Чи мати добрая! Добра,
Добра такого таки зроду
5 У мене, правда; не було,
А так собі якось жилось...

.....
І довелось колись мені
В чужій далекій стороні
Заплакати, що немає роду,
10 Нема пристанища, господа!

.....
Ми довго в морі пропадали;
Прийшли в Дарю, на якор стали;
З ватаги письма принесли,
І всі тихенько зачитали.

15 А ми з колегою лягли,
Та щось такеє розмовляли.
Я думав: де б того добра,
Письмо чи матір, взяти на світі?
»А в тебе єсть?« — »Жона і діти,
20 І дім, і мати і сестра, —
А письма нема!...«

.....

ТИТАРІВНА.

Давно се діялось колись:
Ще як борці у нас ходили
По селах, та дівчат дурили,
З громади кпили, хлопців били,
5 Та верховодили в селі,
Як ті гусари на постої;
Ще за гетьманщини святої —
Давно се діялось колись.

У неділю на селі,
10 У оранді на столі
Сиділи лірники та грали
По шелягу за танець!
Кругом аж курява вставала:
Дівчата танцювали
15 І парубки... »Уже й кінець!
А нуте іншу!« — »Та й це добра!«
І знову ліри заревли,
І знов дівчата, мов сороки,
А парубки, узявшись в боки,
20 Навприсідки пішли...

.
Найкращий парубок Микита
Стоїть на лаві в сірій свиті;
Найкращий хлопець, та байстриук;
Байстриук собі та ще й убогий, —
25 Так і нікому не до його!
Стоїть собі, як той...
Плечима стелю підпирає

Та дивиться, і замирає,
 На титарівну... А та в квітах,
 30 Мов намальована, стоїть
 Сама собі, і на Микиту
 Неначе глянула... Горить,
 Горить Микита в сірій сзиті!
 Шеляга виймає

35 І за того остатнього
 Музику наймає,
 І нерівню титарівну
 У танець вітає!
 »Одчепися, пройдисвіте!«

40 І зареготалась
 Титарівна: »Хіба тобі
 Наймичок не стало?«
 Насміялась титарівна
 З бідного Микити,
 45 Насміялася при людях,
 Що він в сірій свиті!
 Буде тобі, титарівно!
 Заплачеш, небого,
 За ті сміхи!...

50 Де ж Микита?
 В далеку дорогу
 Пішов собі... З того часу
 Не чуть його стало...
 З того часу титарівні
 55 Щось такеє сталось...

Додому, плачучи, прийшла,
 І спати, плачучи, лягла,
 І не вечеряла!... Не спала:
 Яка лягла, така і встала.
 60 Мов одуріла! Що робить?
 Сама не знає! А Микита,
 Неначе сич, у сірій свиті
 Перед очима все стоїть:

Маря́ та й годі!

65

Титарівно!

В недобрий час з того нерівні
 Ти насміялась!... Стало жаль
 Тобі його... Нудьга, печаль
 І сором душу оступили,
 І ти заплакала... Чого?
 Того, що тяжко полюбила
 Микиту бідного того!

70

75

Диво дивнее на світі
 З тим серцем буває:
 Увечері цурається,
 Вранці забажає!
 Та так тяжко забажає,
 Що хоч на край світа
 Шукать піде... Отак тепер
 Не знає, де дітись,
 Титарівна: хоч у воду,
 Аби до Микити!...

80

85

.....
 Стережіться, дівчаточка.
 Сміяйтесь з нерівні,
 Щоб не було і вам того,
 Що тій титарівні!

90

95

Як та билина засихала,
 А батько-мати турбувались;
 На прощу в Київ повезли,
 Святими травами поїли,
 І все таки не помогли!
 Втоптала стежку на могилу,
 Все виглядять його ходила.
 І стежка стала заростать,
 Бо вже не здужає і встать.
 Так от що сміхи нарobili!
 А він канув, провалився;
 Його вже й забули,

100 Чи й був коли. Год за годом
Три годи минули.

На четвертий год в неділю,
У оранді на селі,
На широкому столі
105 Сліпі лірники сиділи;
По шелягу брали
І ту саму грали,
Що й позаторік. Дівчата
Так само дрібно танцювали,
110 Як і позаторік...

Завзятий,
У синій шапці, у жупані,
В червоних, як калина, штанях,
Навприсідки вліта козак.
Та ще й приспівує отак:
115 »Та спасибі батькові,
Та спасибі матері,
Що нас добули! —
Як нас добували,
Жито розсипали
120 Вночі на печі!...«

»Горілки! Меду! Де отаман?
Громада? Сотський? Препогане,
Мерзенне, мерзле парубоцтво!
Ходіте биться, чи бороться!
125 Бо я борець!...«

Не неділю,
Не дві, не три і не чотири
Як тій боляцці, як тій хирі,
Громадою годили
130 Тому борцеві. Вередує,
Як той панич... І де взялось
Таке хиренне? Все село

135 Проклятого не нагодує;
 А він собі гуляє, пє,
 Та хлопцям ж'ялю завдає
 Тими дівчатами. Дівчата
 Аж понедужали за ним:
 Такий хороший та багатий!
 Уже й не бореться ні з ким,
 140 А так собі гуляє,
 Та вечорами у садочок
 До титаря вчащає.
 А титарівна зустрічає,
 Приспівує, примовляє:
 145 »Чи не той це Микита,
 Що з вильотами свита?...«

Той, це той, що на селі
 Ти насміялася колись;
 150 А тепер сама до його
 У садочок ходиш,
 Сама йому, байстриюкові,
 Як панові годиш!
 Не день, не два титарівна
 В садочок ходила:
 155 Не день, не два, як панові,
 Микиті годила!
 Догодилась титарівна
 До са́мого краю...
 І не зчулась!

160 Дні минули,
 Місяці минають;
 Минá літо, минá осінь;
 Минá сьомий місяць, осьмий,
 Уже й дев'ятий настає, —
 165 Настане горенько твоє!

.
 У титаря у садочку,
 У яру, криниця

Під вербою... До криниці
 Не води напиться,
 170 Ледве ходить титарівна —
 Трохи пожуриться,
 Поплакати, погадати:
 Як їй діувати?
 Де їй дітись од сорома,
 175 Де їй заховатись?

 Раз увечері зимою,
 У одній свитині,
 Іде боса титарівна
 І несе дитину;
 180 То підійде до криниці,
 То знов одступає,
 А з калини, мов гáдина,
 Байстриук виглядає!
 Положила на цямрину
 185 Титарівна сина
 Та й побігла... А Микита
 Виліз із калини,
 Та й укинув у криницю,
 Неначе щеня те!
 190 А сам пішов, співаючи,
 Сотському сказати,
 Та щоб ішов з громадою
 Дитину шукати!
 У неділеньку раненько
 195 Збиралася громадонька,
 Та криницю виливали,
 Та дитя теє шукали.
 Найшли, найшли тзого сина,
 Титарівно, в баговинні!
 200 Ой, узяли безталанну,
 Закували у кайдани,
 Сповідали, причащали,
 Батька-матір нарікали,

205 Громадою осудили
 І живую положили
 В домовину... й сина з нею,
 Та й засипали землею!
 Стовп високий мурували,
 Щоб про неї люди знали,
 210 Дітей своїх научали;
 Щоб навчалися дівчата,
 Коли не вчить батько-мати.

Борця того в селі не стало.
 А люди в Польщі зустрічали
 215 Якогось панича, — питав:
 »Чи жїва, каже, титарівна,
 Чи насміхається з нерівні?«
 Ото він самий! Покарав
 Його Господь за гріх великий —
 220 Не смертю! Він буде жить
 І сатаною-чоловіком
 Він буде по світу ходить,
 І вас, дівчаточка, дурить
 Вовіки.

Кос-Арал.

Ну, що б, здавалося, слова?!
Слова та голос — більш нічого!...
А серце бється, ожива,
Як їх почує!... Знать, од Бога
5 І голос той, і ті слова
Ідуть між люди!...

Похилившись,
Не те щоб дуже зажурившись,
А так на палубі стояв
10 І сторч на море поглядав,
Мов на Іуду... Із туману,
Як кажуть, стала виглядати
Червонолиця Діяна...
[А] я вже думав спать лягати,
15 Та й став, щоб трохи подивиться
На круглолицю молодицю,
Чи теє — дівчину!... Матрос,
Таки земляк наш з Островної¹⁾,
На вахті сто́я,
20 Журився сам собі чогось;
Та й заспівав, — звичайне, тихо,
Щоб капітан не чув: бо злиха
Якийсь лихий, хоч і земляк.
Співа матрос, як той козак,
25 Що в наймах виріс сиротою,
Іде служити в москалі...
Давно, давно колись
Я чув, як, сто́я під вербою,
Тихенько дівчина співала;

¹⁾ Оренбур [зької] пуб. [Прим. автора].

30 І жаль мені малому стало
Того сірому-сироту,
Що він »утомився,
На тин похилився, —
Люди кажуть і говорять:
35 Мабуть, він упився».
І я заплакав: жаль малому
Було сіроми-сироти.

.
Чого ж тепер заплакав ти?
Чого тепер тобі старому
40 У цій неволі стало жаль?
Що світ завязаний, закритий?
Що сам єси тепер москаль?
Що серце порване, побите?
І що хороше-дороге
45 Було в йому, то розлилося?
Що ось як жити довелося?
Чи так, лебедику? — Еге!...

Кос-Арал.

Мов за подушне, оступили
Оце мене на чужині
Нудьга і осінь. Боже милий!
Де ж заховатися мені?
Що діяти? Уже й гуляю
По цім Аралу, і пишу,
Віршую нищечком, грішу,
Бог-зна колишнії случаї
В душі свсїй перебираю
Та списую, — щоб та печаль
Не перлася, як той москаль,
В самотню душу... Лютий злодій
Впирається таки, та й годі!

Кос-Арал.

П[ЕТРО] С[КОРОПАДСЬКИЙ].

Не жаль на злого: коло його
І слава сторожем стоїть;
А жаль на доброго такого,
Що й славу вміє одурить.

- 5 І досі нудно, як згадаю
Готичеський з «часами» дом,
Село обідране кругом,
І шапочку мужик знімає,
Як флаг побачить: значить, пан
10 У себе з причетом гуляють, —
Оцей годований кабан,
Оце ледащо! Щирий пан,
Потсмок гетьмана дурного —
І презавзятий патріот,
15 Та й християнин ще до того:
У Київ їздить зсякий год,
У світі ходить між панами,
І пє горілку з мужиками,
І вольнодумствує в шинку —
20 Отут він ввесь, хоч надрюкуй!
Та ще в селі своїм дівчаток
Перебирає; та спроста
Таки своїх байстрят з десяток
У год подержить до хреста,
25 Та й тільки ж то... Кругом ласкуда!
Чому ж його не так зовуть?
Чому на нього не плюють?

30

Чому не топчуть? Люди, люди!
За шмат гнилої ковбаси
У вас хоч матір попроси,
То оддасте... Не жаль на його,
На п'яного Петра кривого,
А жаль великий на людей,
На тих юр'одивих дітей!...

Кос-Арал.

Г[АННІ] З[АКРЕВСЬКІЙ].

Нема[є] гірше, як в неволі
Про волю згадувать... А я
Про тебе, воленько моя,
Оце нагадую. Ніколи
5 Ти не здавалася мені
Такою свіжо-молодою
І прехорошою такою,
Так як тепер на чужині,
Та ще й в неволі... Доле! Доле!
10 Моя проспіваная воле!
Хоч глянь на мене з-за Дніпра,
Хоч усміхнися з-за...

І ти, моя єдиная,
Встаєш із-за моря,
15 З-за туману, слухняная
Рожевая зоре!
І ти, моя єдиная,
Ведеш за собою
Літа мої молодії,
20 І передо мною
Ніби — море заступають
Широкії села
З вишневими садочками
І люди веселі...
25 І ті люди, і село те,
Де колись, мов брата,
Привітали мене. Мати!
Старесенька мати!

30 Чи збираються ще й досі
Веселії гості
Погуляти у старої,
Погуляти просто
По-давньому, по-старому —
Од світу до світу?
35 А ви, мої молодії
Чорнявії діти,
Веселії дівчаточка,
І досі в старої
Танцюєте? А ти, доле?
40 А ти, мій покою,
Моє свято чорнобриве, —
І досі між ними
Тихо, пишню похожаєш?
І тими очима,
45 Аж чорними — голубими,
І досі чаруєш
Людські душі? Чи ще й досі
Дивуються всує
На стан гнучий? Свято моє!
50 Єдинеє свято!
Як оступлять тебе, доле,
Діточки-дівчата
Й защебечуть по-своєму
Доброму звичаю, —
55 Може, й мене ненароком
Діточки згадають;
Може, яка і про мене
Скаже яке лихо.
Усміхнися, моє серце,
60 Тихесенько-тихо,
Щоб ніхто і не побачив,
Та й більше нічого...
А я, доленько, в неволі
Помолюся Богу.

Якби зустрілися ми знову,
Чи ти злякалася б, чи ні?
Якеє тихеє ти слово
Тоді б промовила мені?
5 Ніякого! І не пізнала б!
А може б потім нагадала,
Сказавши: »Снилося дурній«...
А я зрадів би, моє диво!
10 Моя ти доле чорнобрива!
Якби побачив, нагадав
Веселеє та молодеє
Колишне лишенько лихеє.
Я зарідав би, зарідав!
15 І помоливсь, що не правдивим,
А сном лукавим розійшлоь,
Слізьми-водою розлилось
Колишнеє святеє диво!

Кос-Арал.

[МАРИНА].

Неначе цвяшок в серце вбитий,
Оцю Марину я ношу.
Давно б списать несамовиту,
Так що ж? Сказали б, що брешу:
5 Що на панів, бачиш, сердитий,
То все такеє і пишу
Про їх собачії звичаї...

Сказали б просто: дурень лає
За те, що сам крепак,
10 Неодукований сіряк.

Неправда! Єйбогу, не лаю:
Мені не жаль, що я не пан,
А жаль мені, і жаль великий,
На просвіщенних християн.

* * * * *

15 І звір того не зробить дикий,
Що ви, бючи поклони,
З братами дієте... Закони
Катами писані за вас, —
То вам байдуже! В добрий час
20 У Київ їздите щороку
Та сповідаєтесь, нівроку,
У схимника...

Та й те сказать:
Чого я турбуюсь?
25 Ані злого, ні доброго
Я вже не почую.
А як, кажу, хто не чує,

То тому й байдуже.
 Прилітай же з України,
 30 Єдиний мій друже,
 Моя думо пречистая,
 Вірная дружино,
 Та розкажи, моя зоре,
 Про тую Марину:
 35 Як вона у пана злого
 І за що страдала, —
 Та нищечком, щоб не чули,
 Або не дознались;
 А то скажуть, що на шляхах
 40 Чинимо розбої,
 Та ще дальше запровторять, —
 Пропадем обоє...

.

...Недавно це було.
 Через село весілля йшло,
 45 А пан з костьолу їхав, —
 Чи управитель, а не пан.
 За вихилясами придан,
 За зиком та за сміхом
 Ніхто й не бачив, як проїхав
 50 Той управитель, лях ледачий.
 А він так добре бачив,
 А надто молодую!...
 За що пак милує Господь
 Лихую твар такую,
 55 Як цей правитель? Другий гэд,
 Як він з німецькими плугами
 Забрався голий в цей кутек —
 А що тих бідних покриток
 Пустив по світу з байстрюками!
 60 Отже й нічого! А жонатий,
 І має двоє діточок,
 Як ангеляточок.

Дивітесь: вийшла погуляти,
 Мов краля, пані молодая
 65 З двома маленькими дітьми.
 Із коча пан мій вилізає,
 І посилā за молодим;
 А потім діточок вітає
 І жінку, кралю молодую,
 70 Аж тричі бідную цілує.
 І, розмовляючи, пішли
 Собі в покої... Незабаром
 І молодого привели.
 Назавтра в город одвезли,
 75 Та й заголили в москалі!
 Отак по нашому звичаю,
 Не думавши, кончають!
 А молода? Мабуть, без пари
 Судилось Господом зносити
 80 Красу і молодість... Мов чари,
 Розсипалось та розлилось...
 І знову в люди довелось
 Проситись в найми? Ні, не знову:
 Вона вже панна покойова,
 85 Уже Марисею зовуть,
 А не Мариною! Найпаче
 Сердешній плакати не дають;
 Вона ж сховається та й плаче.
 Дурна! Їй шкода мужика
 90 Та жаль святого сіряка.
 А глянь лиш гарно кругом себе:
 І раю кращого не треба!
 Чого ти хочеш, — забажай:
 Всього дадуть, та ще й багато!
 95 »Не треба — кажеш — дайте хату!«
 Цього вже лучче й не благай!
 Бо це... сама здорова знаєш...
 Дивися, огирем яким
 Сам пан круг тебе похожає:

100 Уже чи добрим, чи лихим,
А будеш панською ріднею, —
Хіба повісишся!...

За нею

105 Приходила мати
У пана просити;
Звелів не пускати,
А як прийде — бити.
Що тут їй робити?
Пішла, ридаючи, в село:
110 Однм/л-одно дитя було,
Та й те пропало
.

Неначе ворон той, летячи,
Про непогоду людям кряче,
Так я про сльози та печаль,
115 Та про байстрят отих ледачих.
Хоть і нікому їх не жаль,
Розказую та плачу.

Мені їх жаль... Мій Боже милий!
Даруй словам святую силу —
120 Людськеє серце пробивать,
Людськії сльози проливать:
Щоб милость душу осінила,
Щоб спала тихая печаль
На очі їх, щоб стало жаль
125 Моїх дівчаток, щоб навчились
Путями добрими ходить,
Святого Гóспода любить
І брата милувать!...

Насилу

130 Прийшла додому. Подивилась —
Цвіти за образом святим,
І на вікні стоять цвіти;
На стінах фарбами хрести.
Неначе добрая картина,

135 Понамальовані... Марина!
 І все Марина, все сама!...
 Тільки Мариночки нема...
 І ледве-ледве вийшла з хати.
 Пішла на гору, на прокляті
 140 Палати глянуть, та й пішла
 Аж до палат. Під тином сіла
 І ніч цілісіньку сиділа
 Та плакала. Уже з села
 Ватажники ватагу гнали,
 145 А мати плакала, ридала.
 Уже і сонечко зійшло,
 Уже й зайшло, смеркати стало, —
 Не йде, сердешная, в село,
 Сидить під тином. Проганяли,
 150 Уже й собаками цькували, —
 Не йде, та й годі!...

А Марина в сукні білій,
 Неначе білиця,
 Богу молиться та плаче,
 155 Замкнута в світлиці.
 Опріч пана, у світлицю
 Ніхто не вступає:
 Сам і їсти їй приносить,
 І просить, благає,
 160 Щоб на його подивилась,
 Щоб утерла очі...
 І дивитися не хоче,
 І їсти не хоче.
 Мордується лях поганий,
 165 Не зна, що й почати;
 А Марина вяне, сохне
 У білих палатах.
 Уже й літо минулося,
 Зима вже надворі;
 170 А Марина сидить собі,
 Уже й не говорить

І не плаче... Отак її
 Доконав, небогу,
 Той правитель! А все таки
 175 Не вдіє нічого,
 Хоч заріж її, та й годі!
 Така вже вродилась!

Раз увечері зимою
 Марина дивилась
 180 На ліс чорний; а з-за лісу
 Червоний, діжою,
 Місяць сходив... »І я колись
 Була молодою!...« —
 Прошептала, задумалась,
 185 Потім заспівала:

»Хата на помості,
 Наїхали гості;
 Розплітали коси,
 Та стрічки знімали,
 190 А пан просить сала,
 А чорт їсти просить
 Гуси, гуси білі
 В ирій полетіли,
 А сірі — на море!«

* * * * *
 195 Завили пси надворі,
 Зареготалися псарі,
 А пан, червоний — аж горить,
 Іде в світлицю до Марини,
 Як Кирик пяний...

200 Ніби в хаті,
 На холоді сердешна мати
 Під тином, знай, собі сидить.
 Стара неначе одуріла.
 Мороз лютує, аж скрипить;
 205 Луна червона побіліла,
 І сторож боязно кричить,
 Щоб злого пана не збудить.

Аж глядь! — палати зайнялися.

Пожар! Пожар! І де взялися

210 Ті люди в Бога? Мов з землі

Родилися і тут росли,

Неначе хвилі напливали,

Та ча пожар той дивувались.

Та й диво там таки було!

215 Марина гола наголо

Перед будинком танцювала

У парі з матір'ю!... і — страх!

З ножем окровленим в руках —

І приспівувала:

220 »Чи не це ж та кумася,

 Що підтикалася?...

 Як була я пані

 В новому жупані, —

 Паничі лицялись,

225 Руку цілували!...«

(До матері:)

А ви до мене на весілля

З того світу прийшли?

Мені вже й косу розплели,

230 Та пан приїхав... Гиля! Гиля!

Чи то не гуси, — то пани!

Дивися — в ирїй полетіли.

Агу! Гиля! До сатани,

До чорта в гстї!... Чуєш? Чуєш?

235 У Києві всі дзвони дзвонять.

Чи бачиш? Он огонь горить,

А ган лежить собі, читає

І просить пити... А ти знаєш,

Що я зарізала його?...

240 Дивися, — онде головою

Стоїть на комині... Чого,

Чого ти дивишся на неї?

Це мати! Мати! Не дивись! —

А то зїси. Ось на — дивись!

Твоя Мариночка...

(Співає:)

»Ой гиля, гиля, сірії гуси!

Гиля на Дунай!

Завязала головоньку, —

Тепер сиди та думай!»

285

І пташкам воля, — в чистім полі

І пташкам весело літать,

А я зовянула в неволі.

(Плаче)

Хоча б намисто було взять:

290

Оце б повісилась... От бачиш,

Тепер і шкода!... Хоч топись!

Чого ж ти, мамо моя, плачеш?

Не плач, голубочко! Дивись:

Це я, Мариночка твоя!

295

Дивися: чорная змія

По снігу лізе... Утечу!

У ирій знову полечу!

Бо я зозулею вже стала...

Чи він у гості не приходиз?

300

Убили, мабуть, на війні!...

А знаєш, снилося мені:

Удень неначе місяць сходив,

А ми гуляєм по-над морем

Удвох собі. Дивлюся — зорі

305

Попадали неначе в воду,

Тільки осталася одна,

Одна-однісінька на небі.

А я, неначе навісна,

В Дунаєві шукаю броду,

310

З байстрям розхристана бреду.

Сміються люди надо мною,

Зовуть покриткою, дурною;

І ти смієшся, а я плачу.

Ба ні, не плачу — регочусь...

315

Дивися, як я полечу,

Бо я — сова...«
Та й замахала,
Неначе крилами, руками
І пострибала через двір
320 У поле, виючи мов звір.
Пошкандибала стара мати
Свою Марину доганяти.
Пани до одного спеклись,
Неначе добрі поросята;
325 Згоріли білії палати,
А люди тихо розійшлись.
Марини й матері не стало...
Уже весною, як орали,
330 Два трупи на полі найшли
І на могилі поховали.

Кос-Арал.

ПРОРОК.

Неначе праведних дітей,
Господь, любя своїх людей,
Послав на землю їм пророка —
Свою любов благовістить,
5 Святому розуму учить.
Неначе наш Дніпро широкий,
Слова його лились, текли
І в серце падали глибоко,
І ніби тим огнем пекли
10 Холодні душі. Полюбили
Пророка люди, і молились
Йому, і сльози, знай, лили.
А потім?... Люди, род лукавий,
Господнюю святую славу
15 Розтлили і чужим богам
Пожерли жертви, омерзились,
І мужа свята — горе вам! —
На стогнах каменем побили,
І заходилися гулять,
20 Святою кровю шинкувать.
І праведно Господь великий
На вас на лютих, на вас диких
Кайдани повелів кувать,
Глибокі тюрми мурувать
25 І — роде лживий і жестокий! —
Вомісто кроткого пророка
Царя вам повелів избрать!

На ниву в жито уночі,
На полі, на роздоллі,
Зліталися поволі

Сичі —

5 Пожартувать,
 Поміркувать,
Щоб бідне птаство заступить,
Орлине царство затопить
 І геть спалить,

10 Орла ж повісить на тичині
 І, при такій годині,
 Республіку зробить!

І все б, здавалося? А ні!
Щоб не толочили пашні, —

15 Воно було б не диво,
Якби хто інший на тій ниві
Сільце поставив, а то зирк —
Таки голісінський мужик

20 Поставив любо, та й пішов
В копиці спать собі, а рано,
Не вмившись, зайшов
Гостей довідать. Та й погані,
Усі до одного, сичі!

25 Оце тобі вари й печи!
Щоб не нести додому
Таке добро, то повбивав,
А інших пратися оддав
Приборканих воронам
І не сказав нікому.

Між скалами, неначе злодій,
По-над Дністром іде вночі
Козак. І дивиться, йдучи,
На каламутну темну воду,
Неначе ворогові в очі,
Неначе вимовити хоче:

»Дністре, вбдо каламутна!

Винеси на волю,

Або втопи принамені,

Коли така доля!»

Та й роздягся на камені.

У воду кинувся, пливе,

Аж хвиля синяя реве,

І, ревучи, на той беріг

Козака виносить.

Стрепенувся сіромаха:

І голий, і босий,

Та на волі; й більш нічого

У Бога не просить.

Постривай лиш: може, брате.

На чужому полі

Талану того попросиш,

Та тієї долі...

Пішов собі темним яром,

Та співає, йдучи:

»Ой, із-під гори, та із-під кручі

Ішли мажі рипучі;

А за ними йде та чорнявая,

Та плаче-рида, йдучи.»

Уже як хочете: хоч лайте,
Хоч і не лайте, й не читайте —
Про мене... Я і не прошу, —
Для себе, братіки, спишу,
Ще раз те оливо потрачу;

35 А може, дасть Бог, і заплачу, —
То й буде з мене...

Нумо знов!

Покинув матір і господу,
Покинув жінку, — жаль, та й годі!
40 На Басарабію пішов
Оцей козак: погнало горе
До моря пити. Хоч говорять:
Аби файдá в руках була,
А хлопа, як того вола,
45 У плуг голодного запряжеш.

.
Троха лишень, чи так?

Ще змалку з матір'ю старою
Ходив з торбами цей козак.
Отак і виріс сиротою
50 У наймах. Сказано, — шарпак.
То й одружився собі так:
Узяв хорошу, та убогу, —
Звичайне, наймичку. А пан...
(І неталан наш і талан,
55 Як кажуть люди, — все од Бога)
Нагледів, клятий! — панські очі! —
Та й ну гостинці засилать.
Так і гостинців брать не хоче,
Не хоче й пана закохать!
60 Що тут робить? — За чоловіка,
Укоротивши йому віка...
А жінку можна привітать.
Трохи не сталося отак!
До нитки звівся мій козак, —
65 Усе на панщині проклятій.
А був хазяїн

.
А жіночку свою любив,
І — Господи єдиний! —
Як те паня, як ту дитину

70 У намиста́х водив!
 Та знемігся неборака,
 Хоч продавай хату
 Та йди в найми! Отак його
 Отой пан проклятий
 75 Допік добре! А жіночка,
 Мов цього й не знає:
 У доброму намистечку
 В садочку гуляє,
 Як та краля! — «Що тут робить?» —
 80 Сердега міркує:
 »Покину їх та утечу?!
 Хто ж їх нагодує?
 Хто догляне? Одна — стара,
 Не здужає встати;
 85 А другая — молодая,
 Дума погуляти!
 Як же його? Що діяти?
 Горе моє, горел!»
 Та й пішов, торбину взявши,
 90 За синєє море
 Шукать долі! Думав прийти,
 Та хоч жінку взяти, —
 Стара мати і тут буде
 Віку доживати
 95 На господі!...

Так отак то
 Трапляється в світі!
 Думав жити, поживати
 Та Бога хвалити,
 100 А довелось на чужині
 Тільки сльози лити, —
 Більш нічого!... Нудно йому
 На чужому полі!
 Всього надбав роботяга,
 105 Та не придбав долі,

Талану того святого...

.....

Світ Божий немилий —
Нудно йому на чужині,
І добро остило!

110 Хочеться хоч подивиться

На свій край на милий,
На високії могили,
На степи широкі,

115

На садочок, на жіночку,
Кралю карооку!

Та й поплив Дністром на сей бік,
Покинувши волю,
Бродягою... О, Боже мій!

120

Якеє ти, поле, —
Своє поле! Яке то ти
Широке, широке,
Як та воля!...

.....

Прийшов додому уночі.

125

Стогнала мати на печі,
А жінка у коморі спала
(Бо пан нездужа). Жінка встала,
Неначе пязка та, впилась
І, мов водою, залилась
Дрібними, як горох, сльозами.

130

І це трапляється між нами,
Що ніж на серце наставля
А сам цілує!... Ожила
Моя сердешна молодиця!

135

І де ті в Гбспода взялися
Усякі штучнії їства!
Сама ж, неначе нежива,
На плечі падає. Напоїла

140

І нагодувала,
І спать його, веселого,
В коморі поклала!...

Лежить собі, неборака,
 Думає-гадає:
 »Як то будем мандрувати...«

І тихо дрімає.

145 А жіночка молодая
 Кинулась до пана,
 Розказала: »Отак і так!...«
 Любо та кохано
 150 Прийшли, взяли сіромаху,
 Та й повезли з дому
 Пройдисвіта, волоцюгу,
 Прямо до прийому...

І там доля не кинула:
 155 Дослуживсь до чину,
 Та й вернуся в село своє,
 І служить покинув.
 Уже матір поховали
 Громадою люди,
 І пан умер. А жіночка...
 160 Московкою всюди
 Хиляється... і по жидах,
 І по панах, боса...
 Найшов її, подивився...
 І, сивоволосий,
 165 Підняв руки калічені
 До святого Бога,
 Заридав, як та дитина,
 І... простив небогу!

Отак, люди, научайтесь
 170 Ворогам прощати,
 Як сей неук!...
 Де ж нам грішним
 Добра цього взяти?

.

І небо невмите, і заспані хвилі,
І по-над берегом геть-геть,
Неначе п'яний, очерет
Без вітру гнеться... Боже милий!
5 Чи довго буде ще мені
В оцій незамкнутій тюрмі,
По-над оцим нікчемним морем,
Нудити світом? Не говорить,
Мовчить і гнеться, мов жива,
10 В степу пожовклая трава, —
Не хоче правдоньки сказать...
А більше ні в кого спитать.

Кос-Арал.

І виріс я на чужині,
І сивію в чужому краї,
То одинокому мені
Здається — кращого немає
5 Нічого в Бога, як Дніпро
Та наша славная країна...
Аж бачу, там тільки добро,
Де нас нема. В лиху годину,
Якось недавно довелось
10 Мені заїхати в Україну,
У те найкраще село, —
У те, де мати повивала
Мене малого, і вночі
На свічку Богу заробляла;
15 Поклони тяжкої бючи,
Пречистій ставила, молила,
Щоб доля добрая любила
Її дитину... Добре, мамо,
Що ти зарані спати лягла!
20 А то б ти Бога прокляла
За мій талан.

Аж страх погано
У тім хорошому селі!
Чорніше чорної землі
25 Блукають люди; повсихали
Сади зелені; погнили
Біленькі хати, повалялись;
Стави буряном поросли.
Село неначе погоріло,

- 30 Неначе люди подуріли, —
 Німі на панщину ідуть
 І діточок своїх ведуть!...

 І я, заплакавши, назад
 Поїхав знову на чужину.
- 35 І не в однім отім селі,
 А скрізь на славній Україні
 Людей у ярма запрягли
 Пани лукаві... Гинуть, гинуть
 У ярмах лицарські сини!
- 40 А препоганії пани
 Жидам, братам своїм хорошим,
 Останні продають штани...

- Погано дуже, страх погано
 В оцій пустині пропадать;
 45 А ще поганше на Україні
 Дивитись, плакати — і мовчати.
- А як не бачиш того лиха,
 То скрізь, здається, любо, тихо,
 І на Україні добро;
 50 Між гóрами старий Дніпро,
 Неначе в молоці дитина,
 Красується, любується
 На всю Україну;
 А по-над ним зеленіють
 55 Широкі села;
 А у селах у веселих
 І люди веселі.
 Воно б, може, так і сталось,
 Якби не осталось
 60 Сліду панського в Україні!...

Не для людей, тієї слави,
Мережані та кучеряві
Оці вірші віршую я —
Для себе, братія моя!

5 Мені легшає в неволі,
Як я їх складаю:
З-за Дніпра мов далекого
Слова прилітають
10 І стеляться на папері,
Плачучи, сміючись,
Мов ті діти, і радують
Одинокую душу,
Убогую. Любо мені,
15 Любо мені з ними,
Мов батькові багатому
З дітками малими.
І радий я, і веселий,
І Бога благаю,
20 Щоб не приспав моїх діток
В далекому краю.
Нехай летять додомоньку
Легенькії діти
Та розкажуть, як то тяжко
25 Було їм на світі!...
І в сімї веселій тихо
Дітей привітають,
І сивую головою
Батько покиває,
30 Мати скаже: »Бодай тії
Діти не родились!«
А дівчина подумає:
»Я їх полюбила!«

Коло гаю, в чистім полі,
На самій могилі,
Дві тополі високії
Одна одну хилить,
5 І без вітру гойдаються,
Мов борються в полі.
Ото сестри чарівниці —
Отії тополі.

Закохалися обидві
10 В одного Івана;
А Іван, козак звичайний,
Обох їх не ганив,
А лицявся то з тією,
То з другою любо...
15 Поки в яру, увечері,
Під зеленим дубом
Не зійшлися усі троє.
»Отак то ти, кате,
Знущаєшся над сестрами!...«
20 І пішли шукати
Трути-зілля, щоб Івана
Завтра отруїти.
Найшли зілля, накопали
І стали варити;
25 Заплакали, заридали...
А нема де дітись:
Треба варить! Наварили;
Йвана отруїли,
Й поховали коло гаю

30 В полі на могилі.
І байдуже? Ні, не дуже:
Бо сестри ходили
Що-день Божий вранці рано
35 Плакати над Іваном,
Поки самі потруїлись
Тим зіллям поганим.
А Бог, людям на науку,
Поставив їх в полі
40 На могилі тополями.
І тії тополі
Над Іваном, на могилі,
Коло того гаю,
І без вітру гойдаються,
І вітер гойдає.

Кос-Арал.

Якби мені черевики,
То пішла б я на музики, —
Горенько моє!
Черевиків немає,
5 А музика грає, грає,
Жалю́ завдає!

Ой, піду я боса полем,
Пошукаю свою долю, —
Доленько моя!
10 Глянь на мене, чорнобриву,
Моя доле неправдива, —
Безталанна я!

Дівчаточка на музиках
У червоних черевиках, —
15 Я світом нужу...
Без розкоші, без любови,
Зношу свої чорні брови,
У наймах зношу!...

Кос-Арал.

І багата я,
І вродлива я,
Та не маю собі пари —
Безталанна я!

5 Тяжко, тяжко в світі жить
І нікого не любить,
Оксамитові жупани
Одинокій носить!

10 Полюбились би я,
Одружилась би я
З чорнобривим сиротою,
Та не воля моя!

15 Батько-мати не сплять
На сторожі стоять,
Не пускають саму мене
У садочок гулять!

20 А хоч пустять, то з ним,
З препоганим старим,
З моїм нелюбом багатим,
З моїм ворогом злим!

Кос-Арал.

Полюбилася я,
Одружилася я
З безталанним сиротою —
Така доля моя!

5

Люди гордії, злі
Розрізнили, взяли
Та повезли до прийому —
Оддали в москалі!

10

І московкою я,
Одинокою я
Старіюся в чужій хаті —
Така доля моя!

Кос-Арал.

Породила мене мати
У високих у палатах,
Шовком повила.
У золоті, в оксамиті,
5 Мов та квіточка укрита
Росла я, росла.

І виросла я на диво
Кароока, чорнобрива,
Білолиця.
10 Убогого полюбила,
Мати заміж не пустила, —
Осталася я

У високих у палатах
Увесь вік свій діувати, —
15 Недоля моя!
Як билина при долині,
В самотній самотині
Старіюся я!

На світ Божий не дивлюся,
20 Ні до кого не горнуса,
А матір стару...
Прости мене, моя мати!
Буду тебе проклинати,
Поки не умру.

Ой, я свого чоловіка
В дорогу послала,
А од шинку та до шинку
Стежечку топтала,
5 Та до куми заходила
Пшона позичати,
Отих дітей годувати
В нетопленій хаті.

І нагодувала,
10 І спати поклала,
Сама пішла до дядя
Добувати пятака,
Та й заночувала.

А із Криму чоловік
15 Ледве ноги доволік:
Воли поздыхали,
Вози поламались,
З батіжками чумаченьки
Додому вертались.

20 Увійшов у хату,
Ударивсь об поли:
Лазять діти у запічку,
Голодні і голі.

25 »А де ваша, діти, мати?« —
Сердешний питає.
— »Тату! Тату! Наша мати
У шинку гуляє«.

Ой, виострю товариша,
Засуну в халяву,
Та піду шукати правди
І тієї слави.

5 Ой, піду я не лугами
І не берегами,
А піду я не шляхами,
А по-над шляхами!
10 Та спитаю в жидовина,
В багатого пана,
У шляхтича поганого
В поганім жупані,
І у ченця, як трапиться —
15 Нехай не гуляє,
А святе письмо читає,
Людей поучає:
Щоб брат брата не різали
Та не окрадали,
20 Та в москалі вдовиченка
Щоб не оддавали.

Кос-Арал.

По улиці вітер віє
Та сніг замітає;
По улиці попідтинню
Вдова шкандибає —
5 Під дзвіницю, сердешная,
Руки простягати
До тих самих, до багатих
Що сина в салдати
Позаторік заголили...
10 А думала жити —
Хоч на старість у невістки
В добрі одпочити.
Не довелось!... Виблагала
Тую копійчину...
15 Та Пречистій поставила
Свічечку за сина.

Кос-Арал.

Ой, сяду я під хатою,
На вулицю гляну,
Як то тії дівчаточка
Без своєї Ганни,
Без моєї Ганнусеньки,
У хрещика грають.
І граються невесело,
І не так співають
Дівчаточка... А моєї
Голубки немає:
У свекрухи десь воркує,
Мене виглядає.

Кос-Арал.

Закувала зозуленька
В зеленому гаї;
Заплакала дівчинонька —
Дружини не має.
А дівочі молодії
Веселії літа,
Як квіточкі за водою,
Пливуть з цього світа.

Кос-Арал.

ШВАЧКА.

»Ой, не петься горілочка,
Не пються й меді, —
Не будете шинкувати,
Прокляті жиди!

5 Ой, не петься теє пиво,
А я буду пить, —
Не дам же я вражим ляхам
В Україні жить!

10 Ходім, батьки-отамани,
У Хвастов в неділю,
Та надінем вражим ляхам
Кошуленьку білу...

15 Ні, не білу, а червону!
Ходім, погуляєм,
Та в пригоді свого батька
Старого згадаєм —
Полковника хвастовського,
Славного Семена.

20 Ходім, брати! Не згинете,
Хлопці, коло мене!»

В Перепяті гайдамаки
Нишком ночували;
До схід сонця у Хвастові
Хлопята гуляли.

25 Прийди з того Межигоря,
Наш славний Палію, —
Подивися, що той Швачка
У Хвастові діє!

30 Добре діє!... У Хвастові,
У славному місті,
Покотилось ляхіз, жидів
Не сто і не двісті,
А тисячі. А майдани
Кров почервонила,
35 А оранди з костьолами,
Мов свічки, згоріли.
В самім замку невеличку
Церковку святую
Не спалено, — отам Швачка
40 Співа: »алілуя!«
Хвалить Господа, веселий,
І каже сідлати
Коня свого вороного:
Має погуляти
45 У Бихові, славнім місті,
З Левченком укупі,
Потоптати жидівського
Й шляхетського трупу.

Кос-Арал.

Ой, не пються пивá, меди,
Не петься вода;
Прилучилась з чумаченьком
У степу біда:

5 Заболіла головонька,
Заболів живіт;
Упав чумак коло воза,
Упав та й лежить.

10 Із Одеси преславної
Завезли чуму;
Покинули товариша, —
Горенько йому!

15 Воли його коло воза
Понуро стоять;
А із степу гайворони
До його летять.

»Ой, не клюйте, гайворони,
Чумацького трупу:

20 Наклювавшись, подохнете
Коло мене вкупі.

Ой, полетіть, гайворони,
Мої сизокрилі,

До батечка, та скажіте,
Щоб службу служили,

25 Та за мою грішну душу
Псалтир прочитали,

А дівчині молоденькій
Скажіть, щоб не ждала!»

На улиці невесело,
В хаті батько лає,
А до вдови на досвітки
Мати не пускає.
5 Що ж мені робити?
Де мені подітись?
Чи то з іншим полюбитись,
Чи то утопитись?

Ой, надіну я сережки
10 І добре намисто,
Та піду я на ярмарок
В неділю на місто.
Скажу йому: »Сватай мене,
Або одчепися!
15 Бо як мені у матері —
То лучче топиться!»

Кос-Арал.

У тієї Катерини
Хата на помості;
Із славного Запорожжя
Наїхали гості:
Один Семен Босий,
Другий Іван Голий,
Третій славний вдовиченко —
Іван Ярошенко.
»Зїздили ми Польщу
І всю Україну,
А не бачили такої,
Я[к] се Катерина!«
Один каже: »Брате!
Якби я багатий,
То оддав би все золото
Оцій Катерині
За одну годину«.
Другий каже: »Друже!
Якби я був дужий,
То оддав би я всю силу
За одну годину
Оцій Катерині«.
Третій каже: »Діти!
Нема того в світі,
Чого б мені не зробити
Для цієї Катерини
За одну годину«.

Катерина задумалась
І третьому каже:

30 »Єсть у мене брат єдиний, —
 У неволі вражій,
 У Криму десь пропадає.
 Хто його достане,
 То той мені, запорожці,
 35 Дружиною стане!«
 Разом повставали,
 Коней посіддали,
 Поїхали визволяти
 Катриного брата.
 40 Один утопився
 У Дніпровім гирлі;
 Другого в Козлові
 На кіл посадили;
 Третій, Іван Ярошенко,
 45 Славний вдовиченко,
 З лютої неволі,
 Із Бакчисараю,
 Брата визволяє.

 50 Заскрипіли рано двері
 У великій хаті.
 »Вставай, вставай, Катерино,
 Брата зустрічати!«
 Катерина подивилась
 Та й заголосила:
 55 »Це не брат мій... це — мій милий
 Я тебе дурила...«
 — »Одурила!...« І Катрина
 Додолу скотилась
 Головонька... »Ходім, брате,
 60 З поганої хати!«
 Поїхали запорожці
 Вітер доганяти.
 Катерину чорнобриву
 В полі поховали,
 65 А славнії запорожці
 В степу побратались.

Із-за гаю сонце сходить,
За гай і заходить;
По долині увечері
Козак смутний ходить.
5 Ходить він годину,
Ходить він і другу, —
Не виходить чорнобрива
Із темного лугу.
Не виходить, зрадливая...
10 А з яру та з лісу,
З собаками та псарями,
Іде пан гульвіса.
Цькують його собаками,
Крутять назад руки
15 І завдають козакові
Смертельнії муки.
У льох його, молодого,
Той пан замикає,
А дівчину покриткою
20 По світу пускає...

Кос-Арал.

Ой, пішла я у яр за всдою,
Аж там милий гуляє з другою.
А другая тая,
Розлучниця злая —
5 Багата сусідонька.
Вдова молодая.
А я вчора з нею,
З сією змією,
10 В полі плоскінь вибирала,
Та все й розказала, —
Що як мене любить,
Женитися буде,
І до себе, злую суку,
15 Просила в придани.
Йване мій, Іване,
Друже мій, коханий!
Побий тебе сила Божа
На наглій дорозі!

Кос-Арал.

Не так тії вороги,
Як добрії люди:
І окрадуть, жалкуючи,
Плачучи осудять,
5 І попросять тебе в хату,
І будуть вітати,
І питать тебе про тебе,
Щоб потім сміятись,
Щоб з тебе сміятись,
10 Щоб тебе добити...
Без ворогів можна в світі
Якнебудь прожити,
А ці добрі люди
Найдуть тебе всюди, —
15 І на тім світі, добряги,
Тебе не забудуть!

Кос-Арал.

Ой, люлі, люлі, моя дитино,
Вдень і вночі...
Підеш, мій сину, по Україні,
Нас кленучи.
5 Сину мій, сину! Не клени тата,
Не помяни!
Мене прокляту: я — твоя мати, —
Мене клени!...
Мене не стане, — не йди між люди, —
10 Іди ти в гай:
Гай не питає й бачить не буде. —
Там і гуляй!
Найдеш у гаї тую калину,
То й пригорнись!...
15 Бо я любила, моя дитино,
Її колись.
Як підеш в села, у тії хати,
То не журись;
А як побачиш з дітками матір,
20 То... не дивись!

Кос-Арал.

Ой, чого ти почорніло,
Зеленеє поле?
»Почорніло я, зелене,
За вольную волю.
5 Круг містечка Берестечка
На чотири милі
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили;
Та ще мене гайворони
10 Укрили з півночі —
Ключуть очі козацькії,
А трупу не хочуть.
Почорніло я, зелене,
Та за вашу волю...
15 Я знов буду зеленіти,
А ви вже ніколи
Не вернетесь на волю, —
Будете орати
Мене стиха, та, орючи,
20 Долю проклинати...«

Кос-Арал.

Туман, туман долиною,
Добре жити з родиною;
А ще лучче за горою,
З дружиною молодю.
5 Ой, піду я темним гаєм —
Дружиноньки пошукаю.
»Де ти? Де ти? Озовися!
Прийди, серце, пригорнися!
Нумо, серце, лицятися,
10 Та поїдем вінчатися,
Щоб не знали батько й мати,
Де ми будем ночувати.«
Одружилась, заховалась...
Бодай була не кохалась!
15 Легше було б самій жити,
Як з тобою в світі битись.

Кос-Арал.

У неділеньку у святую,
У досвітнюю годину,
У славному-преславному
Місті — в Чигирині
5 Задзвонили в усі дзвони,
З гармати стріляли,
Превелебную громаду
Докупи скликали.
З святими корогвами,
10 Та з пречистими образами
Народ з попами.
З усіх церков на гору йде,
Мов та Божа пчола гуде.
З монастиря святого
15 У золоті, аж сяє,
Сам архимандрит вихожає,
Акафіст читає,
Поклони покладає.
Поважно та тихо,
20 У раннюю пору,
На високу гору
Сходилися полковники.
І військо, як море,
З знаменами, з бунчуками
25 З лугу виступало,
Та на трубах вигравало,
І на горі разом стало.
Замовкли гармати,
Оніміли дзвони,
30 І громада покладає

Земнії поклони.
Молебствіє архимандрит
Сам на горі править,
Святого Бога просить, хвалить,
35 Щоб дав їм мудрости дознати,
Гетьмана доброго сбрати.
І одноголосне, одностайне
Громада вибрала гетьмана —
Преславного Лободу Івана,
40 Лицаря старого,
Брата військового.
У труби затрубили,
У дзвони задзвонили,
Вдарили з гармати,
45 Знаменами, бунчуками
Гетьмана укрили.
Гетьман старий ридає,
До Бога руки знімає,
Три поклони покладає
50 Великій громаді
І, мов дзвоном дзвонить,
Говорить:
»Спасибі вам, панове-молодці,
Преславнії запорожці,
55 За честь, за славу, за повагу,
Що ви мені учинили!
А ще б краще ви зробили,
Якби замість старого
Та обрали молодого
60 Завзятого молóдця,
Преславного запорожця
Павла Кравченка-Наливайка.
Я стар чоловік, не здужаю встати,
Буду йому пораду давати, —
65 По-батьківській научати,
Як на ляха стати.
Тепер прелютая година

70 На нашій славній Україні:
Не мені вас, братця,
На ляха водити,
Не мені тепер, старому,
Булаву носити, —
Нехай носить Наливайко
75 Козакам на славу,
Щоб лякались ворожі ляхи
У своїй Варшаві!»

80 Громада чмелем загула;
У дзвони задзвонили;
Гармата заревла,
І бунчуками єкрили
Преславного запорожця
Павла Кравченка-Наливайка.

Кос-Арал.

- У перетику ходила
По оріхи,
Мірошника полюбила
Для потіхи.
- 5 Мельник меле, шеретує,
Обернеться, поцілує —
Для потіхи.
- У перетику ходила
По опеньки,
10 Лимаренка полюбила
Молоденька.
Лимар кичку зашиває,
Мене горне, обнімає —
Молоденьку.
- 15 У перетику ходила
Я по дрова,
Та бондаря полюбила
Чорноброва.
20 Бондар відра набиває,
Мене горне, пригортає —
Чорноброву.
- Коли хочеш добре знати,
Моя мати,
25 Кого будеш попереду
Зятем звати —
Усіх, усіх, моя мамо,
У неділеньку зятями
Будеш звати.

У неділеньку та ранесенько,
Ще сонечко не зіходило,
А я молоденька
На шлях, на дорогу
5 Невеселая виходила.

Я виходила за гай на долину,
Щоб не бачила мати,
Мого молодого
Чумака з дороги
10 Зустрічати.

Ой, зустрілась я
За тими лозами
Та з чумацькими возами:
Ідуть його воли,
15 Воли половії,
Ідуть, ремигають;
А чумаченька мого молодого
Коло воликів немає.

Ой, копали йому в степу при дорозі
20 Та притиками яму;
Завернули його у тую рогожу,
Та й спустили Івана
У ту яму глибокую
На високій могилі.

25 Ой, Боже милий — милий, милосердий!
А я так його любила!...

Не тополю високою
Вітер нагинає —
Дівчинонька одинока
Долю зневажає.
5 »Бодай тобі, доле,
У морі втопитись,
Що не даєш мені й досі
Ні з ким полюбитись!
10 Як дівчата цілються,
Як їх обнімають,
І що тоді їм діється, —
Я й досі не знаю...
І не знатиму. Ой, мамо!
15 Страшно дівувати,
Увесь вік свій дівувати,
Ні з ким не кохатись».

Кос-Арал.

Утоптала стежечку
Через яр,
Через гору, серденько,
На базар;
5 Продавала бублики
Козакам,
Вторгувала серденько,
Пятака.
Я два шагї, два шаги
10 Пропила,
За копійку дудника
Найняла.
Заграй мені, дуднику,
На дуду, —
15 Нехай своє лишенько
Забуду!
Отака я дівчина,
Така я!
20 Сватай мене, серденько,
Вийду я!

Кос-Арал.

І широкою долину,
І високою могилу,
І вечірною годину,
І що снилось, говорилося —
5 Не забуду я.

Та що з того? Не побрались,
Розійшлися, мов не знались.
А тимчасом дорогії
Літа тії молодії
10 Марне пронеслись.

Помарніли ми обоє:
Я — в неволі, ти — вдовою;
Не живем, а тільки ходим
Та згадуєм тії годи,
15 Як жили колись.

Кос-Арал.

Навгороді коло броду
Барвінок не сходить;
Чомусь дівчина до броду
По воду не ходить.

5
Навгороді коло тину
Сохне на тичині
Хміль зелений; не виходить
Дівчина з хатини.

10
Навгороді коло броду
Верба похилилась;
Зажурилась чорнобрива
Тяжко зажурилась.

15
Плаче, плаче та ридає,
Як рибонька бється...
А над нею, молодою,
Поганець сміється.

Кос-Арал.

Якби мені, мамо, намисто,
То пішла б я завтра на місто;
А на місті, мамо, на місті
Грає, мамо, музика троїста;
5 А дівчата з парубками
 Лицяються... Мамо, мамо!
 Безталанна я!

О, піду я Богу помолюся,
Та піду я у найми наймуся,
10 Та куплю я, мамо, черевики,
 Та найму я троїсті музики, —
 Нехай люди не здивують,
 А я, мамо, потанцюю...
 Доленько моя!

Не дай мені вік дівувати,
Коси мої плести-заплітати,
Бровенята дома зносити,
В самотині віку дожити!
15 А поки я заробляю,
20 Чорні брови полиняють...
 Безталанна я!

Кос-Арал.

»Не хочу я женитися,
Не хочу я братись,
Не хочу я у запічку
Дітей годувати;
5 Не хочу я, моя мати,
За плугом ходити,
Оксамитові жупани
На ріллі носити.
А піду я одружуся
10 З моїм вірним другом,
З славним батьком запорозьким
Та з Великим Лугом;
На Хортиці у матері
Буду добре жити,
15 У оксамиті ходити,
Меди-вина пити!«

Пішов козак нерозумний
Слави добувати, —
Осталася сиротою
20 Старенькая мати.
Ой, згадала в неділеньку,
Сідаючи їсти:
»Нема мого сина Йвана,
І немає вісти!«

25 Не через два, не три літа
Не через чотири
Вернувся наш запорожець,
Як та хиря-хиря,

Обідраний, облатаний,
30 Калікою в хату.
Оце тобі Запорожжя
І сердешна мати!
Нема кому привітати,
Ні з ким пожуритись, —
35 Треба було б молодому,
Треба б одружитись.
Минулися молодії
Веселії літа,
40 Немає з ким остилого
Серденька нагріти;
Нема кому зустрінути,
Натопити хату;
Нема кому води тії
Каліці подати!

Кос-Арал.

ЧУМА.

Чума з лопатою ходила,
Та гробовища рила-рила,
Та трупом, трупом начиняла,
І »со святими« не співала;
5 Чи городом, чи то селом —
Мете собі, як помелом.
Весна. Садочки зацвіли;
Неначе полотном укриті —
Росою Божою умиті,
10 Біліють. Весело землі:
Цвіте, красується цвітами,
Садами, темними лугами;
А люди біднії в селі,
Неначе злякані ягнята,
15 Позамикалися у хатах,
Та й мруть. По улицах воли
Ревуть голодні; на городі
Пасуться коні, — не виходить
Ніхто загнать, нагодувать,
20 Неначе люди тії сп[л]яють.
Заснули, — добре, знать, заснули!
Святу неділеньку забули,
Бо дзвона вже давно не чуть.
Сумують комині без диму;
25 А за городами, за тином
Могили чорнії ростуть.
Під хатами, поміж садами,
Зашиті в шкуру і в смолі,
Гробокопателі в селі

30 Волочать трупи ланцюгами
 За царину, — і засипають
 Без домовини. Дні минають,
 Минають місяці. Село
 Навік замовкло, оніміло
35 І кропивою поросло.
 Гробокопателі ходили,
 Та й ті під хатами лягли.
 Ніхто не вийшов вранці з хати,
 Щоб їх, сердешних, поховати, —
40 Під хатами і погнили.

 Мов оазис в чистім полі,
 Село зеленіє.
 Ніхто в його не заходить;
 Тільки вітер віє
45 Та розносить жовте листя
 По жовтому полю.
 Довго воно зеленіло,
 Поки люди з поля
 Пожарище не пустили
50 Та не запалили
 Села того зеленого.
 Згоріло, зотліло,
 Попіл вітром розмахало,
 І сліду не стало.

55 Отаке то людям горе
 Чума виробляла!

Кос-Арал.

І знов мені не привезла
Нічого пошта з України...
За грішнії, мабуть, діла
Караюсь я в оцій пустині
5 Сердитим Богом. Не мені
Про теє знать, за що караюсь, —
Та й знать не хочеться мені
А серце плаче, як згадаю
Хоч невеселії случаї
10 І невеселії ті дні,
Що пронеслися надо мною
В моїй Україні колись...
Колись божились та клялись,
Братались, сестрились зо мною,
15 Поки, мов хмара, розійшлись
Без сльоз, роси тії святої.
І довелося знов мені
Людей на старості... Ні, ні!
Вони з холери повмирали,
20 А то б хоч клаптик переслали
Того паперу...

.
Ой, із журби та із жалю,
Щоб не бачить, як читають
Листи тії, погуляю,
25 Погуляю по-над морем,
Та розважу своє горе,
Та Україну згадаю,
Та пісеньку заспіваю.
Люди скажуть, люди зрадять,
30 А вона мене порадить, —
І порадить, і розважить,
І правдоньку мені скаже.

В неволі, в самоті немає,
Нема з ким серце поєднать,
То сам собі оце шукаю
Когось то, з ним щоб розмовлять.
5 Шукаю Бога, — а нахожу
Таке, що цур йому й казать!
От що зробили з мене годи
Та безталання! Та ще й те,
Що літечко моє святе
10 Минуло хмарно, що немає
Нижé єдиного случаю,
Щоб до ладу було згадать...
А душу треба розважать,
Бо їй так хочеться, так просить
15 Хоч слова тихого... Не чуть!
І мов у полі сніг заносить
Неохолонувший ще труп.

Кос-Арал.

Ой, умер старий батько
І старенькая мати,
Та нема кому щирої
Тії радоньки дати:

5 Що мені на світі
Сироті робити?
Чи йти в люди жити,
Чи дома журитись?

10 Ой, піду я в гай зелений,
Посажу я руту;
Якщо зійде моя рута —
Остануся тут:

15 Прийде милий в мою хату
 Хазяїнувати;
А як же ні, то я піду
 Доленьку шукати.

20 Посходила тая рута,
В гаї зеленіє, —
А дівчина-сиротина
У наймах марніє!

Кос-Арал.

Не вернувся із походу
Гусарин-москаль.
Чого ж мені його шкода
Чого його жаль?

5 Що на йому жупан куций,
Що гусарин чорноусий,
Що Машею звав?

10 Ні, не того мені шкода, —
А марніє моя врода,
Люди не беруть;

А на улиці дівчата
Насміхаються, прокляті, —
»Гусаркою« звуть!...

Кос-Арал.

У Вильні, городі преславнім,
Оце случилось недавно, —
Ще був тоді... (як от на те
Не вбгаю в віршу цього слова!)
5 Тоді здоровий-прездоровий...
Зробили з його лазарет,
А бакалярів розігнали
За те, що шапки не ламали
У Острій Брамі... Дурня знать
10 По походу! Отже назвать
Єйбогу я його не вмю —
Того студента... Що ж нам діять?!

То синок був литовської
Гордої графині:
15 І хороше, і багате,
І одна дитина,
І училось не паничем,
І шапку знімало
В Острій Брамі. Добре було,
20 Та лихо спіткало:
Улюбилось сердешне
(Було молодеє)
У жидівку молодую,
Та й думало з нею,
25 Щоб цього не знала мати,
Звичайне побратись, —
Бо не можна ради дати,
Що то за проклята!
Мов змальована, сиділа

30 До самої ночі
 Перед вікном і втирала
 Заплакані очі,—
 Бо й вона таки любила,
 І страх як любила!
35 Та на бульвар виходила,
 І в школу ходила
 Усе з батьком, то й не можна
 Було ради дати;
 І банкір якийсь із Любська¹⁾
40 Жидівочку сватав.
 Що тут на світі робити?
 Хоч іти топитись
 До Закрету. Не хочеться
 Без жидівки жити
45 Студентові. А жид старий —
 Ніби теє знає —
 Дочку свою один[ачк]у
 В хаті замикає,
 Як іде до лавок вранці,
50 І найма сторожу —
 Стару Рухлю. Ні, небоже, —
 Рухля не pomoже!
 Уже де вона на світі
 Роман сей читала
55 З шовковою драбинкою, —
 І Рухля не знала;
 Може, сама догадалась?
 Тільки заходилась
 Та сплела й собі такую
60 І вночі спустилась
 До студента на улицю.
 І де б утікати, —
 А вони (звичайне, діти!)
 Любо цілуватись

¹⁾ Любськ — замок над Вілією [Прим. авт.].

- 65 Коло воріт заходились.
 А жид ізнадвору,
 Мов скажений, вибіга [є]
 З сокирою. Горе!
 Горе тобі, стара мати!
- 70 Нема твого сина:
 На улиці валяється
 Убита дитина,
 Убитая жидовином.
 Горе тобі, мати!
- 75 Жидівочка... (де та сила
 Взялася в дитяти?!)
 Вихватила ту сокиру
 І батькові в груди
 Аж по обух вгородила!
- 80 Отаке то чудо
 У тім місті преславному,
 У тій Вильні сталось!
 Дивувались довго люди:
 Де вона сховалась,
 85 Жидівочка та гадюча,
 Що батька убила?
 А вона вночі любенько
 В Вілії втопилась,
 Бо найшли її в Закреті;
 90 Там і поховали.
 А графиня без дитини,
 Сердешна, осталась.
 Поїхала у Рим, кажуть,
 Та десь опинилась,
 95 Та з маркизом якимсь голим,
 Кажуть, одружилась.
 Може й брешуть, бо, звичайне,
 На те вони люди:
 І вдовицю не забудуть,
 100 І тую осудять!

Заступила чорна хмара
Та білу хмару:
Виступили з-за Лиману
З турками татари;
5 Із Полісся шляхта лізе,
А гетьман попович
Із-за Дніпра намирає —
Дурний Самойлович
З Ромоданом. Мов та галич,
10 Вкрили Україну
Та й клюють єликогога...
А ти, Чигирине!
А ти, старий Дорошенку,
Запорозький брате!
15 Не здужаєш, чи боїшся
На ворога стати?
»Не боюся я, отамани,
Та жаль України!«
І заплакав Дорошенко,
20 Як тая дитина:
»Не розсиплем вражу силу,
Не встану я знову!...
Возьміть мої гетьманські
Клейноди, панове,
25 Та однесіть москалеві:
Нехай Москва знає,
Що гетьмана Дорошенка
На світі немає.
А я, брати запорожці,
30 Возьму собі рясу,

Та піду поклони бити
В Межигор до Спаса».

Задзвонили в усі дзвони,
Гармата гримала;
35 У дві лави задніпрянці
З москалями стали
Аж на мильо. Між лавами
Понесли клейноди...
Годі тобі, Петре, пити
40 Із Тясмина воду!
Положили ті клейноди
Попенкові в ноги, —
Іди, Петре, в Межигоря
Молитися Богу!
45 Не пустили Дорошенка:
У рясі пізнали,
Закували у кайдани,
В Сосницю послали;
А з Сосниці в Ярополче¹⁾
50 Віку доживати.
Отак тобі довелося,
Запорозький брате!

Виглянуло над Чигрином
Сонце із-за хмари:
55 Потягли в свої улуси
З турками татари.
А ляхи з своїм Чарнецьким,
З поганим Степаном,
Запалили церкву Божу
60 І кості Богдана
Й Тимошеві в Суботові
Гарненько спалили,
Та й пішли собі у Польщу,
Мов добре зробили.

¹⁾ Село коло Москви. [Прим. авт.]

- 65 А москалі з Ромоданом
 В неділеньку рано
 Пішли собі з поповичем
 Шляхом »Ромоданом«.
- 70 Мов орел той приборканий,
 Без крил та без волі,
 Знеміг славний Дорошенко,
 Сидячи в неволі,
 Та й умер з нудьги. Остило
 Волочить кайдани!
- 75 І забули в Україні
 Славного гетьмана.
 Тільки ти, святий Ростовський,
 Згадав у темниці
 Свого друга великого,
- 80 І звелів капліцю
 Над гетьманом змурувати
 І Богу молитись
 За гетьмана, панахиду
 За Петра служити.
- 85 І досі ще, що-рік Божий,
 Як день той настане,
 Ідуть править панахиду
 Над нашим гетьманом
 В Ярополчі.

Кос-Арал.

[Ф. М. ЛАЗАРЕВСЬКОМУ].

Не додому вночі йдучи
З куминої хати
І не спати лягаючи,
Згадай мене, брате!
5 А як прийде нудьга в гості
Та й на ніч засяде,
Отоді мене, мій друже,
Зови на пораду!
10 Отоді згадай в пустині,
Далеко над морем,
Свого друга веселого,
Як він горе боре;
Як він, свої думи тії
І серце убоге
15 Заховавши, ходить собі
Та молиться Богу,
Та згадує Україну
І тебе, мій друже,
20 Та іноді й пожуриться —
Звичайне, не дуже,
А так тільки... Надворі, бач,
Наступає свято...
Тяжко його, друже-брате,
Самому стрічати
25 У пустині... Завтра рано
Заревуть дзвіниці
В Україні, завтра рано
До церкви молитись
Підуть люди... Завтра ж ранс

- 30 Завиє голодний
 Звір в пустині, і повіє
 Ураган холодний,
 І занесе піском, снігом
 Курінь — мою хату.
- 35 Отак мені доведеться
 Свято зустрічати!
 Що ж діяти? На те й лихо,
 Щоб з тим лихом битись.
 А ти, друже мій єдиний,
- 40 Як маєш журитись, —
 Прочитай оцю цидулу
 І знай, що на світі
 Тільки й тяжко, що в пустині
 У неволі жити.
- 45 Та й там живуть, хоч погано...
 Що ж діяти маю?
 Треба б вмерти — так надія,
 Брате, не вмирає!

Кос-Арал.

1849

5
10

Неначе степом чумаки
Уосени верству проходять,
Так і мене минають годи;
А я байдуже!... Книжечки
Мережаю та начиняю
Таки віршами. Розважаю
Дурную голову свою
Та кайдані собі кую
(Як ці добродії дознають).
Та вже ж нехай хоч розіпнуть,
А я без вірші не улежу!
Уже два годи промережав,
І третій в добрий час почну!

Кос-Арал.

[СОТНИК].

У Оглаві... Чи по знаку
Кому цей Оглав білохатий?
Троха лиш! Треба розказати,
Щоб з жалю не зробить сміху.

- 5 Од Бориспóля недалеко
(А буде так, як Бориспóль)
І досі ще стоїть любенько
Рядок на вигоні топóль, —
Неначе з Оглава дівчата
10 Ватагу вийшли виглядати,
Та й стали. Буде вже давно —
Отут, бувало, із-за тину
Вилась квасоля по тичині;
І з оболонками вікно
15 В садочок літом одчинялось,
І хата, бачите, була
За тином, сотникова хата.
А сотник був собі багатий,
То в його, знаєте, росло
20 На Божій харчі, за дитину,
Чиєсь байстря. А може й так
Узяв собі старий козак
Чию сирітку за дитину,
Та й доглядає в затишкú,
25 Як квіточку, чужу дочку.
А сина (сотник був жонатий,
Та жінка вмерла) — сина дав
У бурсу в Київ обучатись.

30 А сам Настусю піджидав,
 Таки годованку, щоб з нею
 Собі зробитися ріднею:
 Не сина з нею поєднать,
 А забандюрилось старому
 Самому в дурнях побувать.
 35 А щоб не знать було нікому,
 То ще й не радився ні з ким,
 А тільки сам собі гадає...
 А жіночки — лихий їх знає! —
 Уже сміялися над ним!
 40 Вони цю страву носом чують..

.....

Сидить сотник на причілку
 Та думку гадає,
 А Настуся по садочку
 Пташкою літає;
 45 То посидить коло його,
 Руку поцілує,
 То ўсами страшенними
 Сивими пустує, —
 Ну, звичайне, як дитина,
 50 Пестує старого.
 А старому не до того:
 Іншого якогось,
 Гріховного пестування
 Старе тіло просить!
 55 І пальцями старий сотник
 Настусині коси,
 Мов дві гадини великі,
 Докупи сплітає.
 То розплете та круг шиї
 60 Тричі обмотає,
 А вона, моя голубка,
 Нічого не знає, —
 Мов кошеня на припічку,
 З старим котом грає!

65

С[отник].

Та одчепись, божевільна!
Дивись лишень: коси,
Мов русалка, розтріпала...
А чому ти й досі

70

Ніколи не вплетеш кісніки —
Оті, що тітка привезла?

Н[астуся].

75

Якби пустили на музики,
То б я кісніки заплела,
Наділа б жовті черевики,
Червону б юпку одягла,
Заквітчала б барвінком коси...

С[отник].

80

Стривай, стривай, простоволоса!
Дурненька: де б же ти взяла
Того барвінку завітчатись?

Н[астуся].

85

А коло тину! Там такий
Поріс зелений, та хрищатий,
Та синій! Синій-голубий
Зацвів...

С[отник].

Не будеш діувати!

Н[астуся].

90

А що ж, умру хіба?

С[отник].

Ба ні!

95

А снилось восени мені, —
Тоді, як щіпи ми щепили, —
Як приймуться... мені приснилось...

Як приймуться, то восени
 Ти вийдеш заміж.

Н[астуся].

Схаменись!

100 І щепи ваші поламаю!...

С[отник].

І як барвінок зацвіте...

Н[астуся].

То я й барвінок позриваю!

105 С[отник].

А од весілля не втечеш!

Н[астуся].

(Плаче).

Ба ні, втечу, та ще й заплачу!

110 С[отник].

Дурна ти, Насте, як я бачу:

І посміяться не даси!

Хіба не бачиш, — я жартую.

115 Піди лиш, скрипку принеси,

Та з лиха гарно потанцюєш,

А я заграю.

Н[астуся].

Добре, тату!...

(І веселенька — шасть у хату!)

120 С[отник].

Ні, трохи треба подождать!

Воно б то так!... Та от що, брате:

Літа не ждуть, літа летять!

А думка проклята марою

125 До серця так і приросла...
А ти вже й скрипку принесла?
Яку ж ми вчистимо з тобою?

Н[астуся].

Е, ні, стривайте! Цур, не грать!
130 А то не буду й танцювать,
Поки барвінку не нарву,
Та не завітчаюсь. Я з́раз!

*(Іде недалечко, рве барвінок, квітчається і співає.
А сотник налагоджує скрипку).*

135 С[отник].

Отже одна вже й увірвалась.
Стривай, і другу увірву!

Н[астуся].

(Вертається завітчана, співаючи).

140 Якби мені крила, крила
Соколинїї,
Полетіла б я за милим,
За дружиною.

Полетіла б у діброву,
145 У зелений гай, —
Полетіла б, чорноброва,
За тихий Дунай!

(Тимчасом, як вона співає, у садочок входить молодий хлопець у солом'яному брилі, короткому синьому жупанку, в зелених шараварах, з торбиною за плечима і з нагаєм).

П[етро].

З тим днем, що сьогодні! Боже помагай!

Н[астуся].

155 Тату! Тату! Петро, Петро із Києва прийшов!

С[отник].

А, видом-видати, слихом-слихати! Чи по волі, чи по неволі?

П[етро].

160 По волі, тату, та ще й богословом.

С[отник].

Ов!

Н[астуся].

Богословом?! Аж страшно!

165 С[отник].

Дурна, чого ти боїшся! (*Підходить до сина, хрестить його і цілує*). Боже тебе благослови, моя дитино! Настусю! Поведи його в покої, та нагодуй, бо він ще може і не обідав.

170 П[етро].

Та таки й так.

(*Іде в світлицю з Настусею*).

С[отник].

(*сам*).

175 І дарував же мені Бог
Таке дитя, такого сина!
І богослов уже... Причина,
Причина мудра... (*Задумується*). Чого,
Чого я думаю?! У по́пи.

180 А як не хоче, то на Січ —
І там не згине вражий хлопець.
Іти лиш в хату. От ще річ:
Заставить треба богослова,
Щоб дома байдиків не бив,
185 Щоб він, гуляючи, навчив
Настусю заповідь, — щоб знову
Не довелось дяка наймать,

Як для покойної. А знаю, —
 Без цього вже не повинчає
 190 Отець Хома... Піти сказати,
 А то забуду...
 (Іде в хату).

Жить би, жить, хвалити Бога,
 Кохатися в дітях, —
 195 Так же ні: самому треба
 Себе одурити, —
 Оженитися старому
 На такій дитині!
 Схаменися, не женися:
 200 І вона загине,
 І сам сивим посмішищем
 Будеш в своїй хаті!
 Будеш сам оте весілля
 Повік проклинати!
 205 Будеш плакати, і нікому
 Ті сльози старечі
 Буде втерти! Не женися, —
 І гич недоречі!
 Дивися: рай кругом тебе
 210 І діти, як квіти.
 За що ж ти їх, молоденьких,
 Думаєш убити?
 Ні, старий мій чепуриться,
 Аж бридко дивиться!
 215 А Настуся з богословом
 Заповіді вчиться.
 Он дивиться: у садочок
 Вийшли погуляти, —
 Удвох собі похожають,
 220 Мов ті голубята.
 А старого нема дома,
 То їм своя воля
 Награтися. Дивіться:
 Там коло тополі

225 Стали собі, та й дивляться
Одно на другого.
Отак ангели святії
Дивляться на Бога,
Як вони одно на друге.

230 І Петрусь питає:

П[етро].

Чом же ти оце, Настусю, справді, не читаєш?

Н[астуся].

235 А хіба я школяр, чи що? Не хочу, та й годі!

П[етро].

Хоч одну невеличку заповідь сьогодні вивчи, хоть п'яту!

240 Н[астуся].

І п'ятої, і шостої, — ніякої не хочу!

П[етро].

То піп і не вінчатиме ніколи, як не вміти-меш.

245 Н[астуся].

Байдуже, нехай собі не вінчає.

П[етро].

А зо мною?

Н[астуся].

250 І з тобою нехай собі... Е, ні! Нехай по-вінчає!

П[етро].

Та читай же! А то...

Н[астуся].

255 А то... що ти зробиш?

П[етро].

Поцілую, ось побачиш!

Н[астуся].

260 Хоч як хочеш цілуй собі, а я таки не читатиму!

П[етро].

(цілує її і промовляє:)

Оце тобі раз! Оце тобі два!

265 *(А сотник виглядає з-за тину і входить в хату, не давши знаку).*

Н[астуся].

(пручається)

Годі бо вже, годі! Незабаром батько
прийде — треба справді читать.

270

П[етро].

А, тепер і читать!

С[отник].

(виходить з хати).

275

Діти! Годі вже вам учиться!

Чи не час обідать?

(Петро і Настуся мовчки ідуть у хату)

С[отник].

(сам)

280

Навчилась, нічого сказать!

Оце дитина! Ні, Настусю!

Я коло тебе захожуся

Тепер, лебедонько, не так!

Поки сто раз не поцілує,

Й читать не хоче! А бурсак!...

285

Собачий сину, знаєш смак!

Ось я тебе попомуштрую —

Не так, як в бурсі!... Помелом!

Щоб... духу в хаті не було!

Великий світ наш — не загинеш!

290 Дивися, пся його личина!
 Оце то так, що богослов, —
 У батька краде! Добре, свату!
 Які то стали люди злі!...
 А що то діється у хаті?
 295 Там знову, знать, мої малі
 Читають... Треба розігнати.

Отакі батькі на світі, —
 Нащо вони дітям?
 На наругу перед Богом!
 300 А шануйте, чтіте,
 Поважайте його, діти!
 Бо то батько сивий,
 Батько мудрий! Добре отим
 Сіротам щасливим,
 305 Що не мають отих батьків,
 То й не согрішають!

Н[астуся]

(вибігає заплакана з хати).

Не дає і пообідать,
 310 В Київ проганяє.
 А, Боже мій милостивий!
 Що мені робити?
 Помандрую!

(Дивитьсь в хату).

315 Замірився!...
 Ух, який сердитий!
 Та не вдарить... А я таки
 У Київ з Петрусем
 Помандрую, хоч що хочеш!
 320 Я не побоюся, —
 Серед ночі помандрую!..
 А відьма злякає?!...
 Ні, не зляка!
(Загляда знову).

- 325 Сердешненький!
Книжечки складає
У торбину... і бриль бере.
Прощай, моє любе,
Моє серце!... Увечері?
330 За царину?... Буду!
Ранше буду! Ось на, лови!
(Кидає через тин цвіток).
Чуєш? Дожидайся ж!
(Виходить с[отник]. Настуся співає).
335 »Не ходи, не нуди, не залицяйся!«
Не сватай, не піду, не сподівайся!«

С[отник].

- А їй байдуже! Мов не знає!
Неначе та сорока скаче.
340 Настусю! Чом же ти не плачеш?
Аджеж Петруся вже нема.

Н[астуся].

Дивітеся, яка печаль!
То й плачте, коли жаль!

- 345 С[отник].

Мені байдуже.

Н[астуся].

- А мені
Ще байдужіше — він не мій;
350 А я вже заповіді знаю
Усі до одної!

С[отник].

Усі?

Н[астуся].

- 355 Нехай хоч зараз сповідає
Отець Хома ваш голосний!

С[отник].

А повінчаємось в неділю?

Н[астуся].

360 Авжеж! Так ми ще не говорили;
Як одповіємось — тоді.

С[отник]

(цілує її).

365 Моя голубко сизокрила,
Моя ти ягідко!

(Танцює і приговорює:)

У горох

В чотирьох

Уночі ходила!

370 Уночі,

Ходячи,

Намисто згубила.

Н[астуся].

375 Та годі вам вже з тим намистом! ішли б
швидше до отця Хоми, та порадилися, от що!

С[отник].

Правда, правда, моя квіточко! Побіжу ж я
швиденько, а ти тут, моя любко, погуляй собі
тихенько! Та завітчайся! Та не жди мене, бо
380 бути має, що я остануся і на вечерню.

(Цілує її і йде).

Н[астуся].

Добре, добре! Не ждатиму.

»Не ждатиму, не ждатиму,

У свитину вдягатимусь,

385 У намисто уберуся,

Доганятиму Петруся».

Обнімемось, поцілуємось, поберемося за
рученьки, та й підем удвох собі аж у Київ. Тре-
390 ба завітчаться, — може, в останній раз! Бо він
казав, що у Броварях і повінчаємося.

(Квітчасться і співає).

Ой, піду я не берегом-лугом,
Зустрінуся з несуженим другом.
395 Здоров, здоров, несужений друже!
Любилися ми з тобою дуже!
Любилися, та не побралися,
Тільки жалю серцю набралися.

Оце нагадала яку! Цур їй, яка погана! По-
400 біжу лиш швидше. Оставайтесь здорові, мої
високії тополі і хрищатий мій барвіночку!

(Виходить).

Іде додому уночі
Пянений сотник, а йдучи
405 Собі веселий розмовляє:
»Нехай і наших люди знають!
Нехай і сивий, і горбатий,
А ми... хе! хе! А ми — жонаті!
А ми...« Насилу вліз у хату,
410 Та й ліг собі тихенько спати,
Щоб Настю, бачте, не збудить,
Та сорома не наробить.
Уже й »Достойно« оддзвонили,
Уже додому люди йдуть, —
415 Не йде Настусенька, не чуть!
Насилу сотника збудили,
Та розказали: »так і так!«
Перехристився неборак,
Коня найкращого сідлає
420 І скаче в Київ. В Броварях,
Уже повінчана, гуляє
Його Настуся молода.

Вернувся сотник мій додому;
 Три дні, три ночі не вставав,
 Нікому й слова не сказав
 І не пожалувавсь нікому...

.

Турбується, заробляє,
 А того не знає,
 Що на старість одуріє
 І все занехаїть.

Отак тепер і з сотником,
 З дурним моїм, сталось:
 Розігнав дітей по світу,
 А добро осталось, —
 Немає з ким поділити.

Довелось самóму
 Розкидати, розточити,
 І добра нікому
 Не зробити ні на шеляг,
 І притчею стати

Добрим людям, і бхати
 У холодній хаті
 Під кожухом; і нікому
 Хату затопити

І вимести... По смітнику
 Ходити, нудити,
 Поки пугач над стріхою
 В вікно не завіє,
 А наймичка холодного

Трупу не накриє
 Кожушиною старою,
 А ключ од комори
 Із-за пояса украде...

Отакє то горе
 Із сотником оце сталось:
 Не минуло году,

Як Настусеньки не стало,
А вже на горбді
Не осталося нічого, —
460 Свині та телята
Уже бродять... А барвінок?
Барвінок хрищатий?
Притоптаний, коло тину
Засихає, вяне!
465 А сам сотник у кожусі,
Одутлий, погачий,
Коло клучі похожає.
І стоги некриті,
І покої немазані,
470 І сволок немитий,
І челяді нема дома,
Й худоби немає...
А наймичка задрипана,
Та й та помикає
475 Старим паном... Так і треба:
Не розганяй діток,
Сивий дурню!
Не довго жив
На свій заробіток
480 П'яний сотник. Ще минуло
Літо коло світа,
А восени на улиці
Сотника убито!
А, може, вмер неборака,
485 Од шинкарки йдучи?
Байдуже кому питати!
Забрали й онучі
Добрі люди, а самого
Гарно поховали
490 У леваді, і хрестика
Над ним не вкопали.
Аж жаль його: був багатий,
І рідня і діти

495 Єсть у його, а нікому
 Хрест постановити!
 Умер сотник, і покої
 Згнили, повалялись;
 Все пропало, погинуло,
500 Тільки і остались —
 Що тополі на вигоні:
 Стоять, мов дівчата
 Вийшли з Оглава ватагу
 З поля виглядати.

Кос-Арал.

За сонцем хмаронька пливе,
Червоні поли розстилає,
І сонце спатоньки зове
5 У синє море; покриває
Рожевою пеленою,
Мов мати дитину.
Очам любо... Годиночку,
Малую годину
10 Ніби серце одпочине,
З Богом заговорить...
А туман, неначе ворог,
Закриває море
І хмароньку рожевую,
І тьму за собою
15 Розстилає туман сивий,
І тьмою німою
Оповіє тобі душу,
Й не знаєш, де дітись.
І ждеш його, того світу,
20 Мов матері діти.

Кос-Арал.

Як маю я журитися,
Докучати людям,
Піду собі світ за́ очі:
Що буде, те й буде!
5 Найдю долю — одружуся,
Не найду — втоплюся,
Та не прóдамся нікому,
В найми не наймуся.

10 Пішов же я світ за́ очі...
Доля заховалась,
А воленьку люди добрі
І не торгували,
А без торгу закинули
В далеку неволю...
15 Щоб не росло таке зілля
На нашому полю.

Кос-Арал.

Нащо мені женитися?
Нащо мені братись?
Будуть з мене, молодого,
Козаки сміятись.

5 »Оженився — вони скажуть —
Голодний і голий;
Занапастив, нерозумний,
Молодую волю!»

10 Воно й правда. Що ж діяти?
Навчіть мене, люди!
Іти хіба до вас в найми?
Чи до ладу буде?

15 Ні, не буду чужі воли
Пасти, заганяти;
Не буду я в чужій хаті
Тещу поважати;
А буду я красуватись
В голубім жупані,
На конику вороному

20 Перед козаками.
Найду собі чорнобривку
В степу при долині —
Високою могилоньку
На тій Україні.

25 На весілля товариство
Вийде погуляти,
Та винесе самопали,
Викотить гармату:
Як понесуть товариша

30 В нову світлицю,

Загомонять самопали,
Гукнуть гаківниці.
Як положать отамана
В новій хаті спати, —
35 Заголосить, як та мати,
Голосна гармата:
Гукатиме, кричатиме
Не одну годину
40 І рознесе тую славу
По всій Україні.

Кос-Арал.

Ой, крикнули сірі гуси
В яру на ставу;
Стала слава на все село
Про тую вдову.
5 Не так слава, не так слава,
Як той поговір,
Що заїздив козак з Січі
До вдови на двір.
Вечеряли у світлиці,
10 Мед-вино пили,
І в кімнаті на кроваті
Спочити лягли.
Не минула слава тая,
Не марне пішла:
15 Удовиця у мясниці
Сина привела.
Вигодувала малого,
До школи дала,
А із школи його взявши,
20 Коня купила;
А коня йому купивши,
Сідельце сама
Самим шовком вишивала,
Златом окула;
25 Одягла його в червоний
В жупан дорогий,
Посадила на коника:
»Гляньте, вороги!
Подивітесь!» Та й повела
30 Коня вздовж села,
Та й привела до обозу,
В військо оддала,
А сама на прощу в Київ —
В черниці пішла.

Якби тобі довелося
В нас попанувати,
То знав би ти, пане-брате,
Як їх називати,
5 Отих твоїх безталанних
Дівчаток накритих;
А то верзе бісі-зна-що,
Та й думає: ми то!
Ми то людям покажемо
10 Оцих безталанних,
Та навчимо шануватись
Паничів поганих!
Шкода й праці! Поки сéла,
Поки пани в селах, —
15 Будуть собі тинятися
Покритки веселі
По шиночках з москалями, —
І не турбуйсь, брате!
»Добре, — кажу. — А все таки
20 Невéличку нате —
Оцю одну останнюю...
Слухайте ж, панята!«

Дівчата на луці гребли,
А парубки копиці клали,
25 Та, знай, на сонце позирали,
Та нісенітницю верзли, —
Звичайне, хлопці! А дівчата,
Мов ті сороки, цокотали,
Та до криниці учащали —
30 У яр погуляти.

Найкращая з всього села
Давненько вже у яр пішла,
Узявши глечик, — та й немає;
А лановий і не шукає,

35 Мов і не бачить. Не новий,
 Оцей лукавий лановий:
 Стара собака, та ще й бита!
 У балці стало щось кричать;
 40 Побігли хлопці рятувать, —
 Аж там панич несамопитий,
 Недоліток таке творить —
 Сердешну дівчину мордує;
 Сердешна дівчина кричить.
 Прибігли хлопці; не рятують:
 45 Бояться пана. А один,
 Що наймолодший, озирнувшись,
 Та вилами пана
 І просадив, мов ту жабу.
 Застогнав поганець
 50 Та й опрігся. Порадилися,
 Дали в город знати.
 Суд наїхав; подивились,
 Попилися завзято
 Судовики. Закували
 55 Хлопця молодого,
 Та в тюрму захвасували,
 Та й більше нічого.

На верстовім шляху в полі
 Корчма під вербою
 60 Стоїть собі в холодочку;
 А по-під корчмою
 Сидять в путах арестанти, —
 Трохи одпочити
 Позволено бідолахам
 65 Та води напитись.
 Сидять собі, розмовляють,
 А дехто й куняє.
 А з-за гори поїжжани
 На шлях виїжжають —
 70 Аж три тройки... І, звичайне,

Коло корчми стали
 Дати коням одпочити;
 Та й дружки пристали,
 Співаючи. Отож стали;
 75 Молодая встала,
 Взяла квартиру оковити
 Та й почастиувала
 Сердешного невольника
 І його сторожу.

80 Коли дивиться, погляне —
 Боже, милий Боже! —
 Між невольниками в путах
 Той самий єдиний
 Її месник безталанний —
 85 Несе з України
 Аж у Сибір ланцюг-пута...
 А ти будеш, будеш тут
 У розкоші, і не будеш
 Ні знати, ні чути
 90 Його плачу всенедневого?...
 Не почастиувала
 Свого месника святого
 І не привітала, —
 Тільки глянула на його
 95 Та й більше нічого!...

Попереду поїжжани
 Рушили в дорогу,
 А за ними й невольники
 Побрязкали путем
 100 По-над шляхом... І нікого
 Не видно, не чути
 Коло корчми. Одна собі
 Покищо осталась
 З шинкаркою. Кругом неї
 105 Димом розстилалась
 В полі хурява...

І смерклося

(І вік не великий —
Не тільки день!). На хуторі
110 Танці та музики
Аж до півночі. Придани
Постіль пішли слати
У комору; а молода
Вийшла мовчки з хати, —
115 Та й пропала. Скрізь шукали,
До світу шукали,
Та не найшли. Де ж поділась?
Де? Помандрувала
За невольником убогим
120 У Сибір... Та й годі!

Кос-Арал.

Зацвіла в долині
Червона калина,
Ніби засміялась
Дівчина-дитина.
5 Любо-любо стало!
Пташечка зраділа
І защебетала.
Почула дівчина,
І в білій свитині
10 З біленької хати
Вийшла погуляти
У гай на долину.
І вийшов до неї
З зеленого гаю
15 Козак молоденький.
Цілує, вітає,
І йдуть по долині
І йдучи співають,
Як діточок двоє;
20 Під тую калину
Прийшли, посідали,
І поцілувались...

Якого ж ми раю
У Бога благаєм?
25 Рай у серце лізе,
А ми в церкву лізем,
Заплющивши очі:
Такого не хочем!
Сказав би я правду,
30 Та що з неї буде?
Самому завадить,
А попам та людям
Однаково буде...

Заросли шляхи тернами
На тую країну —
Мабуть, я її навіки,
Навіки покинув!
5 Мабуть, мені не вернутись
Ніколи додому;
Мабуть, мені доведеться
Читати самому
Оці думи!... Боже милий!
10 Тяжко мені жити!
Маю серце широкее —
Ні з ким поділити!
Не дав єси мені долі,
Молодої долі!
15 Не давав єси ніколи,
Ніколи, ніколи!
Не дав серця молодого
З тим серцем дівочим
Поєднати! Минулися
20 Мої дні і ночі
Без радості, молодії! —
Так собі минули
На чужині... Не найшлося
З ким серцем ділитись,
25 А тепер не маю навіть
З ким поговорити!
Тяжко мені, Боже милий,
Носити самому
Оці думи і не ділить
30 Ні з ким, і нікому

35

Не сказати святого слова,
І душу убогу
Не радувати, і не корити
Чоловіка злого,
І умерти... О, Господи!
Дай мені хоч глянуть
На народ отой убитий,
На ту Україну!

Кос-Арал.

У нашім раї, на землі,
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.
5 Буває іноді: дивлюся,
Дивуюсь дивом, — і печаль
Охватить душу; стане жаль
Мені її, і зажурюся,
І перед нею помолюся,
10 Мов перед образом святим
Тієї матері святої,
Що в мир наш Бога принесла.
Тепер їй любо, любо жити:
Вона серéдночі встає
15 І стереже добро своє,
І дожидає того світу,
Щоб знов на його надивитись,
Наговоритись. »Це моє,
Моє!...« І дивиться на його,
20 І молиться за його Богу,
І йде на улицю гулять,
Гордіше самої цариці,
Щоб людям, бачте, показать
Своє добро: »А подивіться!
25 Моє найкраще над всімі!«
І ненароком інший гляне, —
Весела, рада, Боже мій!
Несе додому свого Йвана;
І їй здається — все село
30 Весь день дивилося на його,

Що тільки й дива там було,
А більше не було нічого.
Щасливая!...

Літа минають;

35 Потроху діти виростають;
І вирости, і розійшлись —
На заробітки, в москалі.
А ти осталася, небого,
І не осталося нікого
40 З тобою дома. Нагоди
Старої нічим одягти
І витопить зимою хати;
А ти не здужаєш і встати,
Щоб хоч огонь той розвести...
45 В холодній молишся оселі
За їх, за діточок...

А ти,

Великомученице! Села
Минаєш, плачучи вночі,
І полем-степом ідучи,
50 Свого ти сина закриваєш,
Бо й пташка іноді пізнає
І защебече: »Он байстря
Несе покритка на базар!«
Безталанная! Де ділась
55 Краса твоя тая,
Що всі люди дивувались?
Пропала, немає!
Все забрала дитиночка
І вигнала з хати;
60 І вийшла ти за царину,
З хреста ніби знята.
Старці тебе цураються,
Мов тії прокази;
А воно таке маленьке —
65 Воно ще й не лазить;
І коли то воно буде

Гратись і промовить
Слово »мамо« — великеє,
Найкращеє слово!
70 Ти зрадієш і розкажеш
Дитині правдиво
Про панича лукавого, —
І будеш щаслива,
Та недовго... Бо не дійде
75 До зросту дитина —
Піде собі сліпця водить,
А тебе покине
Калікою на розпутті,
Щоб собак дражнила,
80 Та ще й вилає — за те, бач,
Що на світ родила;
І за те ще, що так тяжко
Дитину любила...
І любитимеш, небого,
85 Поки не загинеш
Межи псами, на морозі,
Денебудь під тином!..

Кос-Арал.

На Великдень, на соломі
Проти сонця, діти
Грались собі крашанками,
Та й стали хвалитись
5 Обновами. Тому к святкам
З лиштвою пошили
Сорочечку, а тій стьожку,
Тій стрічку купили;
10 Кому шапочку смушеву,
Чобітки шкапові;
Кому свитку... Одна тільки
Сидить без обнови
Сиріточка, рученята
Сховавши в рукава.
15 »Мені мати купувала...«
 »Мені батько справив...«
 »А мені хрищена мати
 Лиштву вишивала«.
 »А я в попа обідала!« —
20 Сирітка сказала...

Кос-Арал.

Було, роблю що, чи гуляю,
Чи Богу молюся, —
Усе думаю про його
І чогось боюся.
5 Дурна була, молодая,
Я все виглядала,
Чи не шле за рушниками...
І не сподівалась,
Що він мене, дурну, дурить;
10 А серце боліло,
Ніби знало, що так буде, —
Сказати не вміло.
А якби було сказало,
То я б не любила;
15 Може, була б до криниці
У гай не ходила.
А то вранці і ввечері
Ходила, гуляла...
Доходилась, — осталася,
20 Навіки осталась
Дівувати. Тяжко мені
У матері в хаті
Старітися, а своєї
Вже хати не мати!
25 А ще й досі — чи роблю що,
Чи то так гуляю, —
Усе думаю про його;
І сама не знаю,
Чого думаю!... Чого я
30 У той гай ходила?
І за що його так довго,
Так тяжко любила?

Буває, іноді старий
Не знає сам, чого зрадіє,
Неначе стане молодий
І заспіває, як уміє.
5 І стане ясно перед ним
Надія ангелом святим,
І зброя, молодість його,
Витає весело над ним!
Що ж се зробилося з старим?
10 Чого зрадів оце? Того,
Що, бачите, старий подумав
Добро якесь комусь зробити.
А що ж, як зробити? Добре жить
Тому, чия душа і дума
15 Добро навчилася любити!
Не раз такому любо стане,
Не раз барвінком зацвіте.
Отак, буває, в темну яму
Святеє сонечко загляне,
20 І в темній ямі, як на те,
Зелена травка поросте.

Кос-Арал.

Хіба самому написати
Таки посланіє до себе,
Та все дочіста розказати —
Усе, що треба, що й не треба?
5 А то не діждешся його,
Того писання святого,
Святої правди ні од ко́го,
Та й ждати не маю од когб.
Бо вже б, здавалося, пора:
10 Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я »Кобзаря«,
А їм неначе рот зашито, —
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене!
15 Не похвали собі, громадо, —
(Без неї може обійдусь!)
А ради жду собі, поради!
Та, мабуть, в яму перейду
Із москалів, а не діждусь...
20 Мені, було, аж серце мліло, —
Мій Боже милий, як хотілось,
Щоб хтонебўдь мені сказав
Хоч слово мудре, щоб я знав,
Для кого я пишу? для чого?
25 За що я Україну люблю?
Чи варт вона огня святого?
Бо хоч зостаріюсь затόго,
А ще не знаю, що роблю.
Пишу собі, щоб не міняти
30 Часа святого так на так,

Та іноді старий козак
Верзеться грішному — усатий,
З своєю волею мені
На чорнім вороні-коні!

35 А більш нічого я не знаю,
Хоч я за це і пропадаю
Тепер в далекій стороні...
Чи доля так оце зробила?

40 Чи мати Богу не молилась,
Як понесла мене, що я,
Неначе лютая змія
Розтоптана, в степу здихає,
Захода сонця дожидає?

45 Отак то я тепер терплю,
Та смерть із степу виглядаю...

А за що? Їйбогу, не знаю!

А все таки її люблю,
Мою Україну широку,
Хоч я по їй і одинокий
50 (Бо, бачте, пари не найшов),
Аж до погибелі дійшов.

Нічого, друже! Не журися!

В дулевину себе закуй,
Гарненько Богу помолися,

55 А на громаду хоч наплюй —
Вона капуста головата!

Автім — як знаєш, пане-брате:
Не дурень — сам собі міркуй!

І золотої й дорогої
Мені, щоб знали ви, не жаль
Моєї долі молодої.
5 А іноді така печаль
Оступить душу — аж заплачу!
А ще до того, як побачу
Малого хлопчика в селі:
Мов одірвалось од гіллі,
Одно-однісіньке під тином
10 Сидить собі в старій ряднині...
Мені здається, що се я,
Що це ж та молодість моя;
Мені здається, що ніколи
Воно не бачитиме волі,
15 Святої воленьки! Що так
Даремне, марне пролетять
Його найкращії літа;
Що він не знатиме, де дітись
На сім широкім вольнім світі,
20 І піде в найми; і колись,
Щоб він не плакав, не журивсь,
Щоб він денебудь прихиливсь,
То оддадуть у москалі...

Кос-Арал.

.....

Ми вкупочці колись росли,
Маленькими собі любились,
А матері на нас дивились
Та говорили, що колись
Одружимо їх... Не згадали!
Старі зарані повмирали,
А ми малими розійшлись,
Та вже й не сходились ніколи.
Мене по волі і неволі
Носило всюди. Принесло
На старість ледве і додому.
Веселеє колись село
Чомусь тепер мені старому
Здавалось темним і німим,
Таким, як я тепер, старим.
І бачиться, в селі убогим
(Мені так бачиться!) нічого
Не виросло і не згнило, —
Таке собі, як і було:
І яр, і поле, і тополі,
І над криницею верба
Нагнулася, як та журба
Далеко в самотній неволі;
Ставок, гребелька — і вітряк
З-за гаю крилами махає;
І дуб зелений, мов козак
Із гаю вийшов та й гуляє
По-під горою; по горі
Садочок темний, а в садочку

30 Лежать собі у холодочку,
Мов у раю, мої старі.
Хрести дубові посхилялись,
Слова дощем позамивались...
І не дощем, і не слова
35 Гладесенько Сатурн стирає...
Нехай з святими спочивають
Мої старі!... »Чи жива
Ота Оксаночка?« — питаю
У брата тихо я... — »Як?«
40 — »Ота маленька, кучерява,
Що з нами гралася колись...
Чого ж ти, брате, зажурився?«
— »Я не журюсь... Помандрувала
Ота Оксаночка в поход
45 За москалями, та й пропала.
Вернулась, правда, через год,
Та що з того! З байстрям вернулась,
Острижена. Було, вночі
Сидить під тином, мов зозуля,
50 Та кукає, або кричить,
Або тихесенько співає,
Та ніби коси розплітає.
А потім знов кудась пішла;
Ніхто не знає, де поділась.
55 Занапастилась, одуріла...
А що за дівчина була, —
Так-так що краля! І не вбога,
Та талану Господь не дав...«
А може й дав, та хтось украв
60 І одурив святого Бога...

Кос-Арал.

Готово! Парус розпустили;
Посунули по синій хвилі
Поміж кугою, в С[ир]-Д[арю]
Байдару та баркас чималий.
5 Прощай, убогий Кос-Арал!
Нудьгу заклятую мою
Ти розважав таки два літа.
Спасибі, друже! Похвалисьь,
Що люди і тебе знайшли
10 І знали, що з тебе зробити,
Прощай же, друже! Ні хвали.
Ані ганьби я не сплітаю
Твоїй пустині; в іншій краю,
Не знаю, може й нагадаю
15 Нудьгу колишнюю колись!

Кос-Арал.

19

О
 Готова! каруся розсміється
 Досучула по своїй фірмі
 По мові кучо в Р. Д.
 Бай дурі, та барвек чимань
 Діло ший чоботі Коє - орає
 Кудбу замідтїю моє,
 Ма розвешавь стая два мит
 Стасїм друам; по ввалєв
 Шо модє и тєбє замідтє
 И замєтє шо дєтєвє зрєдїтє
 Брєсїтє тє друам! ма ввалє
 А ма дєтєвє бє и ма стїтє
 Твоєтє му стїтє, вє ма стїтє
 Кє дєтєвє ма і ма стїтє
 Кудбу ма стїтє ма стїтє.

2

Сторінка автографу «М.» (меншої, або «захалавної» книжечки, до якої Шевченко вписував свої поезії на засланні).

Розмір оригіналу.

Ми восени таки похожі
Хоч капельку на образ Божий, —
Звичайне, що не всі, а так,
Хоч деякі...

5 Крутий байрак,
Неначе циган чорний, голий,
В діброві вбитий, або спить;
А по долині, по роздоллі
Із степу перекотиполе
10 Рудим ягняточком біжить
До річечки собі напитись;
А річечка його взяла
Та в Дніпр широкий понесла,
А Дніпр у море на край світа:
15 Билину море покотило,
Та й кинуло на чужині.

І жаль тобі її стане,
Малої билини.
Підеш собі, зажурившись,
20 Гаєм по долині;
Гай шепоче, гнуться лози
В яру при дорозі.
Думи душу осідають,
І капають сльози,
25 І хочеться сповідатись,
Серце розповити;
І хочеться... Боже милий!
Як хочеться жити,
І любити Твою правду,
30 І весь світ обняти!

Благо тобі, друже брате,
Як є в тебе хата;
Благо тобі, як у хаті
Є з ким розмовляти:
35 Хоч дитина немовляща —
І воно вгадає
Твої думи веселії...
Сам Бог розмовляє
Непорочними устами.

40 А тобі, мій одинокий,
Мій друже єдиний,
Горе тобі на чужині
Та на самотині!
45 Хто з тобою заговорить,
Привітає, гляне?...
Кругом тебе простяглася
Трупом бездиханним
Помарнілая пустиня,
Кинута Богом...

Кос-Арал.

Лічу в неволі дні і ночі —
 І лік забуваю!
 О, Господи! Як то тяжко
 Тії дні минають!
 5 А літа пливуть за ними,
 Пливуть собі стиха,
 Забирають за собою
 І добро і лихо...
 Забирають — не вертають
 10 Ніколи, нічого, —
 І не благай, бо пропаде
 Молитва за Богом.

Каламутніми болотами
 Між бурянами, за годами
 15 Три годи сумно протекли;
 Багато дечого взяли
 З моєї темної комори,
 І в море нишком однесли;
 І нишком проковтнуло море
 20 Моє не злато-серебро —
 Мої літа, моє добро,
 Мою нудьгу, мої печалі —
 Тії незримії скрижалі,
 Незримим писані пером...
 25 Нехай гнилими болотами
 Течуть собі між бурянами
 Літа невольничі! А я...
 (Такая заповідь моя!)
 Посижу трошки, погуляю,
 30 На степ, на море подивлюсь,
 Згадаю дещо, заспіваю,
 Та й знов мережать захожусь
 Дрібненько книжечку... Рушаю!

Ми заспівали, розійшлись
Без сльоз і без розмови.
Чи зійдемося ж знову?
Чи заспіваємо коли?
5 А може й те... Та де? Якими?
І заспіваємо яку?
Не тут і, певне, не такими,
І заспіваєм не таку!
І тут невесело співали,
10 Бо й тут невесело було,
Та все таки ялось жилось:
Принаймні вкупі сумували,
Згадавши той веселий край,
І Дніпр той дужий, крутогорий,
15 І молодеє тее горе,
І молодий той грішний рай!

Ореңбург.

Не молилася за мене,
Поклони не клала
Моя мати; а так собі
Мене повивала,
5 Співаючи: »Нехай росте
Та здорове буде!«
І виріс я, хвалить Бога,
Та не виліз в люди.
10 Лучче було б не родити
Або утопити,
Як мав би я у неволі
Господа гнівити.

А я так мало, небагато
Благав у Бога: тільки хату,
15 Одну хатиночку в гаю,
Та дві тополі коло неї,
Та безталанною мою,
Мою Оксаночку, щоб з нею
Удвох дивитися з горі
20 На Дніпр широкий, на ярі,
Та на лані золотолі,
Та на високії могили, —
Дивитись, думати, гадать:
Коли то їх понасіпали?
25 Кого там люди поховали?
І вдвох тихенько заспівать
Ту думу сумную, днедавну,
Про лицаря того гетьмана,
Що на огні ляхи спекли.
30 А потім би з гори зійшли,

По-над Днілром у темнім гаї
Гуляли б, поки не смеркає,
Поки мир Божий не засне,
Поки з вечірньою зорьою
35 Не зійде місяць над горою,
Туман на лан не прожене.
Ми б подивились, помолились,
І, розмовляючи, пішли б
Вечеряти в свою хатину.

40 Даєш ти, Господи єдиний,
Сади панам в твоїм раю,
Даєш високії палати, —
Пани ж неситії, пузаті
На рай твій, Господи, плюють,
45 І нам дивитись не дають
З убогої малої хати.

Я тільки хаточку в тім раї
Благав, і досі ще благаю,
Щоб хоч умерти на Дніпрі,
50 Хоч на малесенькій горі.

Оренбург.

ПЕТРУСЬ.

По е м а.

- Були на хуторі пани —
І пан і пані небагаті,
І дочечка у їх росла,
Уже чимала піднялась;
5 І генерал її посватав,
Бо страх хорошая була,
А генерал був страх багатий!
От і талан Господь послав
На вбогий хутір... Ублагали
10 Царя небесного! Взяли,
Її гарненько одягли
Та у неділю й повінчали,
І генеральшою назвали,
І цугом в Київ повезли.
- 15 Було на хуторі погане
Мале байстря, свиней пасло —
Петрусем звалось; на придане
Воно за панною пішло
У генеральськеє село —
20 Свиней же пасти, безталанне.
- За балом бал у генерала.
За генеральшою чимала
Орда панів і паничів,
І генеральша уночі
25 Тихенько плакати собі стала:
»Занапастила мене мати!

Зов'яне марне у палатах
 Краса і молодість моя!
 — «Ти, душко, плачеш?» — «Хто се? Я?
 30 Ні, я не плачу...» — «Знаєш, Маню,
 У городі тепер орм'яни:
 Купи собі, мамуню, шаль!»
 — «Мені не треба тії шалі!»
 — «Не завдавай же серцю, жалю, —
 35 Купи голубко! Не печаль
 Мого ти серця! А весною
 В Париж поїдемо з тобою,
 Або поїдемо в село, —
 Як схочеш, серце!...»

40 Тихо-тихо
 Зима минала; кралось лихо
 Та в самім серці й уляглось
 У генеральші молодії.
 Поїхали в село весною;
 45 В селі бенкети загули;
 А генеральша плаче-плаче,
 А генерал того не бачить, —
 А всі вже бачили в селі.

50 З нудьги із двору погуляти
 Якось, задумавшись, пішла
 Та аж за царину зайшла,
 Та й бачить, що пасе ягнята
 Мале хлоп'яточко в стерні.
 «О, горе, горенько мені!
 55 Що я робитиму на світі?...
 Се ти, Петрусю?» — «А [в]жеж я».
 — «Ходім до мене! Будем жити,
 Як там на хуторі колись
 Жили... Жили!...» Та й похилилась;
 60 Очей не зводячи, дивилась
 На Петруся! Одним-одна

І виростала, й діувала,
І за старого генерала
Занапалили-продали,
65 І вкупі гроші пропили...
І тяжко-тяжко заридала.
»Ходімо, серце, погулять!
— »Ходім, Петрусю, в сад, в палати!«
— »А хто ж тут буде доглядать?
70 Хто попасе мої ягнята?«
— »Нехай, хто хоче!«
Й повела
Його з палати, а в палатах
Причепурила, одягла,
75 А потім в школу оддала...
І любо їй! Нехай радіє,
Поки надія серце гріє,
Поки росте з того зерна
Або кукіль, або пшениця...
80 Бо ми не знаєм, що твориться
У Його там... А Він хоч зна,
Та нам не скаже... Якби знала
Матуся горенько твоє,
Чи оддала б за генерала
85 Дитя єдинеє своє?
Не оддала б!... Автім — не знаю,
Бо всякі матері бувають.

Минають дні собі поволі;
Петрусь до школи та із школи
95 З книжками ходить та росте.
Сама аж ніби молодіє;
І генерал собі радіє,
Що діло, бачите, святе
Удвох таки вони зробили.

95 Петра на волю одпустили;
Зимою в Київ одвезли,

І там у школу оддали,
 І там чимало поповчили.
 Вернувся з Києва Петрусь
 100 Уже Петром і паничем,
 І кучері аж по плече,
 І висипався чорний ус,
 І ще... Та се ще не втече:
 Розкажем іноді колись
 105 Про те, що снилося Петрові.
 А генеральші чорнобровій
 Що тепер снилося, то ми
 Оце й розкажемо.

Перед іконою Пречистої
 110 Горить лампада уночі.
 Поклони тяжкії бючи,
 Ридала, билася... Нечистую,
 Огненную сльозу лила.
 Вона благала Пресвятую,
 115 Щоб Та її... щоб Та спасла,
 Щоб одурить їй не дала
 Пренепорочная. І всує!
 Молитва їй не помогла —
 Вона, сердешна, одуріла:
 120 Вона, небога, полюбила
 Свого Петруся. Тяжко їй,
 Душі негрішній, молодій!
 Та що ж робить? Не стало сили, —
 Сердега разом одуріла.
 125 Та й як його одній святії
 Прожити літа молодії?
 Вони ж не вернуться!... Як хоч,
 А лихо, кажуть, перескоч,
 А то задавить. Генеральша
 130 Не перескочила, бо їй
 Хотілось жити молодій!
 Хотілося б... Густенька каша,

Та каша, бачте, та — не наша;
 А наш — несолений куліш:
 Як знаєш, так його і їж!

135
 140
 145
 150
 155
 160
 165

»Петрусью! Друже мій єдиний!
 Моє ти серце! Мій ти сину!
 Рятуй мене, рятуй! Рятуй!
 О, Матер Божая! Розкуй
 Мою ти душу!« І ридала,
 І батька й матір проклинала,
 І все на світі. А Петрусь,
 Її єдина дитина,
 Гуляв собі пренеповинний
 В саду, та арію якусь
 Мугикав стиха. Більш нічого
 Петрусь не бачив. А небога
 Сама не знає, що робить
 І що їй діяти з собою, —
 Або сховатись під водою,
 Або принамені розбить
 О стіну голову?...
 »Поїду в Київ, помолюся, —
 Молитва, може, прожене,
 Диявола... О, мій Петрусью!
 Молитва не спасе мене...
 Я у Дніпрові утоплюся!«

Моліте Господа, дівчата!
 Моліте Господа, щоб мати
 І вас отак не завдала
 За генерала, за палати,
 І вас отак не продала.
 Любітьесь, діточки, весною!...
 На світі є кого любить
 І без користи. Молодою,
 Пренепорочною, святою,
 В малій хатині буде жить

Любов та чистая, і буде
 Святий покой ваш стерегти
 170 І в домовині. Що ж то буде
 З превосходительною? Щоб ти
 Тепер робитимеш з собою,
 З своєю Божою красою?
 Хто стерегтиме твій покой,
 175 Украдений твоїм Петрусем?
 Хіба архистратиг? Та й той
 Не встереже тепер! Боюся,
 І вимовить боюсь тепер
 Твоє грядущє...

180 У Київ їздила, молилась,
 Аж у Почаєві була, —
 Чудовная не допомгла,
 Не допомгла святая сила.
 А ти аж плакала-молилась,
 185 Та й занехаяла. Везла
 Назад гадюку в серці люту
 Та трошки в пляшечці отрути.

Не їла три дні й не пила,
 Вернувшись з прощі, і три ночі!
 190 Не спала: впали карі очі,
 Засохли губи, і вночі
 Щось ходя шепче, сміючись.
 Аж тиждень так собі нудила,
 А потім трути розвела
 195 І генерала напоїла,
 Та й спать, упоравшись, лягла.
 »Тепер старого поховаю,
 А молодого привітаю,
 Та й буду жить собі та жить,
 200 Петруся-серденько любить...« —
 Подумала, чи то сказала;
 Хотіла спать, але не спала,

І ждала світу, і дожить
До світу Божого боялась.

205 І задзвонили вранці-рано
По генераловій душі;
Заговорили щось погане,
До генерала ідучи
210 Прощатись, люди. Аж гуде,
З усіх-усюд народу йде,
Та щось шепочуть про отруту,
І судових неначе ждуть.
І разом стихли на минуту:
215 Приїхали. Ножі беруть
І генерала розчиняють,
І яд знаходять в животі.
Громада глухо присягає.
Заприсягла. Питає суд:
220 »Тепер скажіте, християни,
Хто отруїв його?« Гудуть,
Мов стиха дзвони: »Пані! Пані!« —
Громада зично загула.

Тоді на ганок вихожає
І до громади промовляє
225 Петрусь, і каже: »Я зробив!
Я генерала отруїв,
А ви не знаєте нічого!...«
Взяли Петруся молодого
Та в город в путах одвезли.

230 Його недовго мордували
В тюрмі, в суді, а в добрий час
В кайдани добре закували,
Переголили про запас.
Перехристивсь, отак убраний,
235 І поволік Петрусь кайдани
Аж у Сибір...

Оренбург.

[М. С. ЩЕПКИНУ].

Мені здається — я не знаю,
А люди справді не вмирають,
А перелізе ще живе
5 В свиню, абощо, та й живе,
Купається собі в калюжі,
Мов перш купалося в гріхах.
І справді так! Мені байдуже
За простих сірих-сіромах, —
Вони і Господом забуті!
10 Та[к] що ж мені тут гріти-дути?
А де оті?... Невже в сажах
Годує хам собі на сало?
А може й так! Добра чимало
Вони творили на землі:
15 Ріками сльози розлили,
А кров — морями... Люди знають,
Кого годують, доглядають.
І що ж ви скажете: за славу
Лили вони моря кроваві,
20 Або за себе? Ні, за нас!
За нас, сердешних, мир палили,
Поки їх в саж не засадили!
Якби не те, то певне б пас
Свинар в толоці. Кляті! Кляті!
25 Де ж слава ваша? На словах!
Де ваше золото, палати?
Де власть великая? В склепах,
В склепах, поваплених катами,
Такими ж самими, як ви!

30 Жили ви лютими звірми,
А в свині перейшли!...

Де ж ти?

Великомучениче святий,
Пророче Божий? Ти — між нами,
35 Ти, присносущий, всюди з нами
Витаєш ангелом святим.
Ти, любий друже, заговориш
Тихенько-тихо... про любов
Про безталанну, про горе,
40 Або про Бога та про море,
Або про марне литу кров
З людей великими катами;
Заплачеш тяжко перед нами, —
І ми заплачемо... Жива
45 Душа поетова святая,
Жива в святих своїх речах;
І ми, читая, оживаєм
І чуєм Бога в небесах.

Спасибі, друже мій убогий!
50 Ти, знаю, лепту розділив
Свою єдину... перед Богом
Багато, брате, заробив!
Ти переслав мені в неволю
Поета нашого... На волю
55 Мені ти двері одчинив!
Спасибі, друже! Прочитаю
Собі хоть мало... оживу...
Надію в серці привітаю,
Тихенько-тихо заспіваю,
60 І Бога Богом назову!

Оренбург.

Якби ви знали, паничі,
Де люди плачуть, живучи,
То ви б елегій не творили
Та марне Бога б не хвалили,
5 На наші сльози сміючись.

За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм?
Я в хаті мучився колись.
10 Мої там сльози пролились,
Найперші сльози! Я не знаю,
Чи єсть у Бога люте зло,
Щоб у тій хаті не жило?
А хату раєм називають!

Не називаю її раєм,
15 Тії хатиночки у гаї
Над чистим ставом, край села.
Мене там мати повила
І, повиваючи, співала,
Свою нудьгу переливала
20 В свою дитину... В тім гаю
У тій хатині, у раю,
Я бачив пекло... Там неволя,
Робота тяжкая, — ніколи
І помолитись не дають.
25 Там матір добрую мою,
Ще молодую, — у могилу
Нужда та праця положила;
Там батько, плачучи з дітьми
(А ми малі були і голі),

30 Не витерпів лихої долі —
Умер на панщині!... А ми
Розлізлися межі людьми,
Мов мишенята. Я — до школи
Носити воду школярам,
35 Брати на панщину ходили,
Поки лоби їм поголили!
А сестри... Сестри?! Горе вам,
Мої голубки молодії!
Для кого в світі живете?
40 Ви в наймах вирости, чужії,
У наймах коси побілють,
У наймах, сестри, й умрете.

Мені аж страшно, як згадаю
Оту хатину край села!
45 Такії, Боже наш, діла
Ми творимо у нашім раї
На праведній Твоїй землі!
Ми в раї пекло розвели,
Та в Тебе другого благаєм;
50 З братами тихо живемо, —
Лани братами оремо,
І їх сльозами поливаєм.
А може й те ще... Ні, не знаю,
А так здається — сам еси...
55 (Бо без Твоєї, Боже, волі,
Ми б не нудились в раї голі!)
А може й сам на небеси
Смієшся, батечку, над нами,
Та може радишся з панами,
60 Як править миром? Бо дивись:
Он гай зелений похилився,
А он з-за гаю виглядає
Ставок, неначе полотно,
А верби геть по-над ставом
65 Тихесенько собі купають
Зелені віти... Правда, рай?

А подивися та спитай,
Що там твориться у тім раї!
Звичайне, радість та хвала
70 Тобі Єдиному Святому,
За дивнії Твої діла!
Отим бо й ба! Хвали — нікому,
А кров, та сльози, та хула —
Хула всьому! Ні, ні! Нічого
75 Нема святого на землі...
Мені здається, що й самого
Тебе вже люди прокляли!

Оренбург.

Буває, в неволі іноді згадаю
Своє стародавнє; шукаю-шукаю,
Щоб чим похвалитись, що й я таки жив,
Що й я таки Бога колись то хвалив!
5 Шукаю, шукаю... Господи б хотілось
Згадать хоч щонебудь! Та оце й наткнувся
На таке погане, що так і заснув,
Богу не молившись... От мені приснилось...
(Свинею заснувши, звичайне, такий
10 І сон приверзеться...) ніби край могили
Пасу я ягнята, а я ще малий.
Дивлюся: могила ніби розвернулась,
А з неї виходить неначе козак,
Уже й сивоусий собі неборак,
15 Та і йде до мене... Я собі звернулось,
Щеня мов під тином, — звичайне, мале,
То й перелякалось. От мене бере
Неначе на руки, та несе в могилу;
А чорна могила ще гірше розкрилась.
20 Дивлюся — в могилі усе козаки:
Який безголовий, який без руки,
А хто по коліна неначе одтятий;
Лежать собі хлопці, мов у теплій хаті.
»Дивися, дитино, оце козаки!«
25 (Ніби мені каже) »На всій Україні
Високі могили. Дивися, дитино:
Усі ті могили — усі отакі:
Начинені нашим благородним трупом,
Начинені туго. Оце воля спить!
30 Лягла вона славно, лягла вона вкупі

- З нами-козаками! Бачиш, як лежить —
 Неначе сповита!... Тут пана немає:
 Усі ми однако на волі жили!
 Усі ми однако за волю лягли,
 35 Усі ми і встанем — та Бог його знає,
 Коли то те буде. Дивися ж, дитино,
 Та добре дивися! А я розкажу,
 За що Україна наша стала гинуть,
 За що й я між ними в могилі лежу.
 40 Ти ж людям розкажеш, як виростеш, сину.
 Слухай же дитино!...« А потім ягнята
 Приснились у житі; лановий біжить,
 Та бє мене добре і ніби, проклятий,
 Свитину здирає... І досі болить,
 45 Як сон той згадаю! А як нагадаю
 Козака в могилі, то й досі не знаю,
 Чи то було справді, чи то було так —
 Мара яканéбудь. Мені той козак
 Розказував ось що:
- 50 »Не знаю, як тепер ляхи живуть
 З своїми вольними братами,
 А ми браталися з ляхами!
 Аж поки третій Сигізмонд
 З проклятими його ксьондзами
 55 Не розєднали нас... Отак
 Те лихо діялося з нами!
 Во імя Господа Христа
 І Матері Його Святої
 Ляхи прийшли на нас войною!
 60 Святії Божії міста
 Ксьондзи скажені осквернили;
 Земля козака зайнялась
 І кровю, сину, полилась,
 І за могилою могила,
 65 Неначе гори поросли
 На нашій, синочку, землі!

Я жив на хуторі...

.

Я стар був, немощен. Послав
 70 З табун я коней до обозу,
 Гармату, гаківниць два вози,
 Пшона, пшениці, що придбав —
 Я всю мізерію оддав
 Моїй Україні небозі...
 І трьох синів своїх. Нехай —
 75 Я думав, грішний перед Богом —
 Нехай хоть часточка убога
 За мене піде, за наш край,
 За церков Божую, за люди.
 А я молитись в хаті буду.
 80 Бо вже не здужав, синку, встать,
 Руки на ворога піднять!

Зо мною — слухай же! — остались
 Данило, чура мій, та я,
 Та Пріся, дочечка моя!
 85 Воно ще тільки виростало,
 Ще тільки-тільки наливалось,
 Мов та черешенька!... За гріх,
 За тяжкий, мабуть, гріх великий,
 Не дав мені Святий Владика
 90 Очей нарадувать старих
 Моїм дитятком!...

Не ходили

Ксьондзи по селах, а возили
 На людях їх з села в село.
 95 Такеє то у нас було!
 Якось їх, клятих, і до мене
 Вночі на хутір занесло;
 А з ними челядь їх скажена,
 Та ще драгуни... Дай мені
 100 Хоч колинебудь, Боже милий,

На світ Твій виглянуть з могили —
 Спряжу всю шляхту на огні!
 Вони, вони — не бійся, сину! —
 Вони, ксьондзи, мою дитину
 105 З собою в хату завели,
 Замкнулись, п'яні... я бачив...

.....

А челядь п'яна полягала
 У клуні на соломі спать,
 Драгуни теж... А ми з Данилом
 110 Соломи в сіни наносили,
 А клуню просто запалили...
 Не встануть, прокляті, оп'ять
 Дітей козачих мордувать:
 Усі до одного згоріли!
 115 І Прися бідная моя
 Згоріла з клятими! А я...
 На пожарищі хрест з Данилом
 Поставили, та помолились,
 Заплакали... та й потягли,
 120 На коней сівши, до обозу.
 Синів всіх трьох моїх найшли,
 Та в добрий час і полягли
 Отуг укупі!...

.....

А як ми бились, умирали!
 125 За що ми голови складали
 В оці могили? Будеш жить,
 То може й знатимеш, небоже!
 Бо слава здорово кричить
 За наші голови... А може
 130 І про могили, і про нас
 З старцями Божими по селах
 Правда дума, невесела
 Між людьми ходить...«

Оренбург.

ПОЛЯКАМ.

Ще як були ми козаками
А унії не чуть було,
Отам то весело жилось!
Братались з вольними ляхами,
5 Пишались вольними степами;
В садах кохалися, цвіли,
Неначе лілії, дівчата;
Пишалася синами мати,
Синами вольними... Росли,
10 Росли сини і веселили
Старії, скорбнії літа...
Аж поки іменем Христа
Прийшли ксьондзи і запалили
Наш тихий рай і розлили
15 Широке море сльоз і крови,
А сирот іменем Христовим
Замордували, розпяли...
Поникли голови козачі,
Неначе стоптана трава.
20 Україна плаче, стогне-плаче!
За головою голова
Додолю пада... Кат лютує,
А ксьондз скаженим язиком
Кричить: »Te Deum! Алілуя!...«
25 Отак то, ляше, друже-брате,
Неситії ксьондзи, маґнати
Нас порізнили, розвели;
А ми б і досі так жили.
Подай же руку козакові
30 І серце чистеє подай!
І знову іменем Христовим
Возобновим наш тихий рай.

І станом гнучим, і красою
Пренепорочно-молодою
Старії очі веселю.
Дивлюся іноді, дивлюсь, —
5 І — чудно! — мов перед святою,
Перед тобою помолюсь.
І жаль мені, старому, стане
Твоєї божої краси.
Де з нею дінешся єси?
10 Хто коло тебе в світі стане
Святим хранителем твоїм?
І хто заступить? Хто укриє
Од зла людського в час лихий?
Хто серце чистеє нагріє
15 Огнем любови? Хто такий?
Ти сирота: нема нікого,
Опріче праведного Бога...
Молися ж, серце! Помолюсь
І я з тобою. Щось пророче
20 Мені вже зазирає в очі,
І я вже Богу не молюсь,
Уже й на тебе не дивлюсь.
Мені приснилось: ти вже мати...
Не в оксамиті, не в палатах
25 Твоє голоднее дитя...
І вянеш ти. А дні летять,
Несуть все добре за собою;
Уже й надію понесли,
А ти осталась на землі
30 Одна-однісінька... З тобою

Єдинеє добро було,
Твоє дитя, — поки росло,
В колодочки поки вбивалось;
Оперилось, — і ти осталась
35 Стара і немощна. Людей,
Людей неприязних благаєш,
І Христа ради простягаєш
Коло зачинених дверей
Старії руки.

40 Отак я іноді тобою,
Тобою, серце, молодую
Старії очі веселю.
Дивлюся іноді, дивлюсь
На стан твій гнучий, і за тебе
45 Тихенько Богу помолюсь.
Молися й ти: з святого неба
На тебе, серце, не зійшла
Твоя і доля, і недоля.

Оренбург.

Огні горять, музика грає,
Музика плаче, завиває...
Алмазом добрим, дорогим
Сіяють очі молодії,
5 Витає радість і надія
В очах веселих. Любо їм,
Очам негрішним, молодим!
І всі регочуться, сміються,
І всі танцюють. Тільки я,
10 Неначе з'аклятий, дивлюся
І нишком плачу, плачу я...
Чого ж я плачу? Мабуть, шкода,
Що без пригоди, мов негода,
Минула молодість моя.

Оренбург.

Чи то недоля та неволя,
Чи то літа ті, летячи,
Розбили душу? Чи ніколи
Й не жив я з нею? Живучи
5 З людьми в паскуді, опаскудив
І душу чистую?... А люди
(Звичайне, люди!), сміючись,
Зовуть її і молодую,
І непорочною, святою,
10 І ще якоюсь... Вороги!
І люті, люті! Ви ж украли,
В багно погане заховали
Алмаз мій чистий, дорогий,
Мою, колись святу, душу,
15 Та й смієтесь! Нехристияни!
Чи не між вами ж я, погані,
Так опоганився, що й не знать,
Чи й був я чистим колінебудь?!
20 Бо ви мене з святого неба
Взяли між себе і писать
Погані вірші научили!
Ви тяжкий камінь положили
Посеред шляху... і розбили
О його — Бога боячись! —
25 Моє малеє та убоге
Те серце, праведне колись!
Тепер іду я без дороги,
Без шляху битого... А ви!
Дивуєтесь, що спотикаюсь,
30 Що вас і долю проклинаю,
І плачу тяжко, і, як ви...
Душі убогої цураюсь,
Своєї грішної душі!

На батька бісового трачу
І дні, і пера і папір!
А іноді то ще й заплачу,
Таки аж надто... Не на мир
5 І на діла його дивившись,
А так — мов іноді, упившись,
Дідусь сивесенький рида
Того, бачте, що... сирота.

Оренбург.

І досі сниться: під горою,
Між вербами та над водою
Біленька хаточка. Сидить,
Неначе й досі, сивий дід
5 Коло хатиночки і бавить
Хорошее та кучеряве
Своє маленькеє внуца.

І досі сниться: вийшла з хати
Веселая, сміючись, мати,

10 Цілує діда і дитя,
Аж тричі весело цілує,
Прийма на руки і годує,
І спать несе; а дід сидить
І усміхається, і стиха

15 Промовить нишком: »Де ж ти, лихо?
Печалі тії, вороги?«

І нищечком старий читає,
Перехрестившись, »Отче-наш«.

20 Крізь верби сонечко сіяє
І тихо гасне... День погас, —
І все почило. Сивий в хату
Й собі пішов опочивати.

Оренбург.

II.

У Р И В К И

ТА

ВІДМІННІ РЕДАКЦІЇ ДЕЯКИХ ПОЕЗІЙ

Дурні та гордії ми люди
На всіх шляхах, по всій-усюді!
А хвалимось, що ось то ми
І над землею, і водою,
5 І од палат та до тюрми —
Усе царі... а над собою —
Аж деспоти, — такі царі,
І на престолі, і в неволі.
І все то те — по добрій волі,
10 По волі розуму горить,
Як той маяк у синім морі,
Чи те... в житейськім. Само так
У нас у косяній коморі
Горить розумний той маяк,
15 А ми оливи наливаєм
Та байдуже собі співаєм
Чи то в годину, чи в напáсть,

Орли, орли ви сизокрилі,
Поки вам лихо не приснилось, —
20 Хоч невеличке, хоч на час!
А там — під лавою в шиночку
Сховаєтесь у холодочку;
Огонь небесний той погас,
І в тую косяну комору
25 Полізли свині ізнадвору,
Мов у калюжу, та й сопуть.
І добре роблять, що кують
На руки добрії кайдани

30 Та чарки в руки не дають
 Або ножа, а то б зарані
 Гарненько з лиха б напились,
 А потім з жалю заридали
 Та батька-матір проклялї
 І тих, що до хреста держали.
 35 А потім — ніж... і потекла
 Свиняча кров, як та смола,
 З печінок ваших поросячих,
 А потім...

1848.

Кос-Арал.

5 Мій Боже милий, знову лихо!
 Було так любо, було тихо!
 Ми заходились розкувать
 Своїм невольникам кайдани, —
 Аж гульк!... ізнову потекла
 Мужицька кров... Кати вінчання,
 Мов пси голодні за маслак,
 Гризуться знову...

[1853—1854?]

Новопетровський форт.

ВІДМІННІ РЕДАКЦІЇ ДЕЯКИХ ПОЕЗИЙ

ПЕРВІСНЕ ЗАКІНЧЕННЯ ПОЕМИ » ЧЕРНЕЦЬ«¹⁾.

120 Молися, старче, бий поклони,
Поки й малих дітей погонять
Гатить глибокі болота...
На світі все, бач, суєта!
Молися ж, бий собі поклони!...

125 Моливсь чернець за Україну;
Зробив і хрест, і домовину,
Та смерть барилася, не йшла,
Поки гармата заревла
Із Глухова по Україні.

130 Почув чернець, не дохристився,
Тільки на небо подивився
Та щось промовив, застогнав
І душу Богові послав,
А сам з труною одружився.

135 Стогнали дзвони, завивали.
Кияни гори укривали:
Ченця Семена Палія
Ченці, мов гетьмана, ховали.
І нині, братія моя,
Стоять твердині на Україні —

¹⁾ Видрукований тут текст ішов безпосередньо за рядком 117, яким у пізнішій редакції автор закінчив поему. Див. стор. 37 та завваги на стор. 284. — Ред.

140 Все Паліївські на Хвастовщині;
В ярах, болотах лежать гармати.
Нащо? та й нікому їх доставати,
Захрясли жидом хвастівські гори,
Хвастяни погані на ксьондзя орють;
Інколи, інколи ченця згадають,
145 А де похований? в якому краю? —
Вони не знають, може й не чули!
Кияни бачили, та й ті забули...
Отак то сталося, батьку козачий!
Все занехаяли діти ледачі:
І свою волю, і твою славу.
Москалі рознесли вали в Полтаві,
Розруйнували і Січ, і Спаса,
А над тобою глину товкмають.

1847.

Орська кріпость.

ПЕРША РЕДАКЦІЯ ЗАСПІВУ ДО ПОЕЗІЙ 1848 Р.¹⁾.

А нумо знову віршувать!
(Звичайне, нишком!) Нумо знову,
Поки новинка на основі,
Старинку Божу лицювать,
А сиріч... як би вам сказать,
5 Щоб не збрехавши? Нумо знову
Людей і долю проклинать!
Долю за те, щоб не спала
Та нас доглядала,
10 Людей за те, що «вітали»
Та нас «поважали»²⁾.
А то й поезія завяне,
Як кривди не стане!
Заходімося ж ми знову
15 Святеє поганить!
Ні не до ладу, ні до складу,
І кому завадить
Моя кривда лукавая?
Нікому! А зрадить —
20 Самому зрадить на чужині,
І на далекій Україні

¹⁾ Див. стор. 59 тексту та завваги на стор. 291. — **Ред.**

²⁾ Спочатку за цим рядком ішли такі, закреслені потім рядки:

Як же його і не клясти!
І поезії не буде,
І не буде соли,
Як то кажуть. А без неї
І борщ, мов помиї,
І вірші... вірші... та цур їм!

Старому віри не поймуть,
Старого дурнем назовуть:
»Нехай стара собака гине. —
25 Коли не вміє шанувать
Людей та Бога пресвятого,
Не вміє правдоньки сказать,
То й цур йому! Нехай блукає,
Дурний свій розум проклинає,
30 На старість учиться брехать.
А ми не будемо читать
Його скаженої брехні«.
Правда ваша, люди!
Брехнею, бач, вийдеш всюди,
35 А не вийдеш в люди
Так цур же їй! Нехай собі,
Кого знає, шиє
Брехня в дурні, а я собі, —
Поки море виє
40 Та гризе високій берег, —
Чи не вдам я знову
Про щонебудь тихенького
Та благого слова.

1848.

Кос-Арал.

ПЕРША РЕДАКЦІЯ ПРОЛОГУ ДО «ЦАРІВ».¹⁾

Девята сестро Аполлона!

* * * * *

Якби, буває, хоть на час

Ви кинули отой Парнас

Та в степ таки пришкандибали

5 (Коли не в наймах де застряли,

Або не хилите в шинку

З пропий-волами чумаками),

Та д р е в н і м и тими речами

Хоть нищечком якби мені

10 Ви розказали б про царя,

Або якого короля

З їх фон-баронами-князями

І їх «высокими страстями»,

Бо вже остили мужики

15 Та безталанні покритки,

Та й тих уже не стало.

А про журбу та про печаль

Остило і... паперу жаль.

Чи є поганше що на світі,

20 Як та дрюкована нудьга

Про марне страчені літа

Та про чорнявого «врага»

З очима ясними, як небо?...

Голубчики, пишійть для себе,

25 Та не дрюкуйте...

Вже смеркало,

Дивлюсь — шкандибас

На милицях, з торбиною

Бабуся сідая.

30 І пяненька, нівроку їй...

— «Добривечір, сину!»

¹⁾ Пор. стор. 72 тексту та завваги на стор. 295. — Ред.

- »Добривечір, — кажу — тітко!...«
 — »Ох, мабуть, я згину...
 Чи далеко до Парнаса?
 35 Я так утомилась...
 Ледве, ледве несу ноги!...
 Літа мої, крила,
 Де ви ділись молодії?
 Згинули — пропали,
 40 Як ті славнії піїти,
 Що оди писали...
 Отоді було завчестя...«
 — »Постривай, бабусю!
 Хіба й справді ти з Парнасу?«
 45 — »Ісправді, дідусю!...
 Я до тебе поспішала,
 Та в шинку зустріла
 Веселого бакаляра...
 Трохи одпочила,
 50 Та випили по чарочці...
 Чого ж ти бажаєш,
 Мій голубе? я до тебе...«
 — »Сама — кажу — знаєш!«
 — »Отже, далєбі, забула...
 55 Пристріт, чи бєшиха?...
 Пошепчемо... Чи на старість
 Непевного лиха —
 Чорнобривки забажалось?...«
 — »Цур тобі, злий гаде,
 60 Стара паплюго, паскудо!
 От тобі й порада!
 От тобі й сестра з Парнаса, —
 Морока та й годі!...
 Іди ж собі, де взялася,
 65 А я трохи згодом
 Захожуся коло царів
 Та „штилем високим“
 Розмалюю помазаних
 І спереду, й збоку.»

1848.

Кос-Арал.

ОСТАННЯ РЕДАКЦІЯ ПОЕЗІЇ «ПРОРОК»¹⁾.

ПРОРОК.

Моїй любій кумасі Н. В. Тарновській.

На пам'ять 17 декабря 1859 року.

Неначе праведних дітей,
Господь, любя отих людей,
Послав на землю їм пророка
Свою любов благовістить,
5 Святу правду возвістить!
Неначе наш Дніпро широкий,
Слова його лились, текли
І в серце падали глибоко!
Огнем невидимим пекли
10 Замерзлі душі. Полюбили
Того пророка, скрізь ходили
За ним і сльози, знай, лили
Невчені люди... і — лукаві! —
Господню святу славу
15 Розтлили... І чужим богам
Пожерли жертву! Омерзались!
І мужа свята — горе вам! —
На стогнах каменем побили
І праведно Господь великий,
20 Мов на звірей тих лютих, диких,
Кайдани повелів кувать,
Глибокі тюрми покопать,
І — роде лютий і жестокий! —
Вомісто кроткого пророка
25 Царя вам повелів надать!

1859. 18. XII.

С.-Петербург.

¹⁾ Див. стор. 105 тексту та завваги на стор. 304. — **Ред.**

**ПЕРША РЕДАКЦІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ПОЕЗІЇ
»ЯКБИ ТОБІ ДОВЕЛОСЯ«.¹⁾**

Ішов етап із гóроду
Та й став під корчмою
60 Одпочити в холодочку
Та води напитись,
Якщо дадуть, — бо буває
Далеко носити,
То й вибачить таки треба!
65 А тимчасом стали
Коло корчми аж три тройки;
Дзвоники бряжчали,
Грала музика троїста,
Люди гомоніли
70 Та весільної співали,
Бо було весілля...
Молодую везли в хутір
Та так опинились
Коло корчми: коні бідні,
75 Бачте, потомились, —
Он як хропуть! Що ж це сталось, —
Плакать перестала
Молода їх? Вона того
В залізах пізнала,
80 Того хлопця молодого,
Що заколов пана,
Та нікому й не сказала,
А придани пянї
Не пізнали й не бачили,
85 Як перелякалась
Молода їх арестанта
І як потім стала
Розмовлять з ним, і оддала

¹⁾ Див. стор. 187 тексту та завваги на стор. 319. — Ред.

90 Перстень молодого
 Рестантові! Не бачили
 Придани нічого!...
 Це та сама молодая,
 Що сей безталанний
 Вирвав вилами у пана
 95 І несе кайдани —
 У Сибір несе за неї!
 Якби хоч любились,
 То й не жаль було б сіроми,
 А то так случилось —
 100 Просто з запалу, та й годі.
 Молодії сіли
 Та й поїхали додому,
 І етап в дорогу
 Забрязкотав кайданами,
 105 Помолившись Богу
 За молоду, бо молода
 Всіх почастивала.
 Приїхали. Заспівали
 Та затанцювали
 110 До вечора, а ввечері
 Молоду шукали,
 Та не найшли, не дізнались,
 Де вона поділась!
 І сльозами умилося
 115 Веселе весілля!
 Молодий той у коморі
 Сам собі ночує,
 А молода за етапом
 У Сибір мандрує.

1849.

Кос-Арал.

ПЕРША РЕДАКЦІЯ ЗАСПІВУ ДО ПОЕЗІЙ 1850 Р.¹⁾

Лічу в неволі дні і ночі —
І лік забуваю!
О, Господи! Як то тяжко
Тії дні минають!
5 А літа пливуть між ними,
Пливуть собі стиха,
Забирають за собою
І добро і лихо...
Забирають — не вертають
10 Ніколи, нічого, —
І не благай, бо пропаде
Молитва за Богом.
І четвертий рік минає
Тихенько, поволі, —
15 І четверту починаю
Книжечку в неволі
Мережати. Змережаю
Кривю та сльозами
Моє горе на чужині,
20 Бо горе словами
Не розкажеться нікому
Ніколи, ніколи,
Ніде в світі! Нема[є] слов
В далекій неволі!
25 Немає слов, немає сльоз,
Немає нічого;
Нема навіть кругом тебе
Великого Бога!

¹⁾ Див. стор. 209 тексту та завваги на стор. 326. — Ред.

30 Нема на що подивитись,
З ким поговорити:
Жить не хочеться на світі,
А сам мусиш жити!

35 Мушу, мушу, а для чого?
Щоб не губить душу?...
Не варт вона того жалю!
Ось для чого мушу
Жить на світі, волочити
В неволі кайдани:
40 Може ще я подивлюся
На мою Україну...
Може, ще я поділюся
Словами-сльозами
З дібровами зеленими,
З темними лугами;
45 Бо немає в мене роду
На всій Україні,
Та все таки не ті люди,
Що на цій чужині.
Гуляв би я по-над Дніпром
50 По веселих селах
Та співав би свої думи
Тихі, невеселі.
Дай дожити, подивитись,
О, Боже мій милий,
55 На лани тії зелені
І тії могили!
А не даси, то донеси
На мою країну
Мої сльози; бо я, Боже,
60 Я за неї гину!
Може мені на чужині
Лежать легше буде,
Як іноді в Україні,
Згадувати будуть!
65 Донеси ж, мій Боже милий,

Або хоч надію
Пошли в душу!... Бо нічого,
Нічого не вдію
Убогою головою;
70 Бо серце холоне,
Як подумаю, що може
Мене похоронять
На чужині, і ці думи
75 Зо мною сховають,
І мене на Україні
Ніхто не згадає!

А може тихо за літами
Мої мережані сльозами
І долетять колинебудь
80 На Україну, і падуть,
Неначе роси над землею,
На щире серце молодеє,
Сльозами тихо упадуть.
І покиває головою,
85 І буде плакати зо мною,
І може, Господи, мене
В своїй молитві помяне!

Нехай як буде, так і буде:
Чи то, плисти, чи то брести!
90 Хоч доведеться розп'ястись,
А я таки мережать буду
Тихенько білії листи.

1850
Оренбург.

»МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ« В РЕДАКЦІ 1857 Р.

МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ.

По е м а.

Я. Г. Кухаренкові на пам'ять 7. [квітня] 1857 р.

Не на Україні, а далеко,
Аж за Уралом, за Єлеком,
Старий недобиток варнак
Мені розказував отак
5 Про сю криницю москалеву,
А я, сумуючи, списав,
Та рифму нищечком додав,
Та невеличку і дешеvu
10 (Звичайне, крадене!) зобгав
Тобі поему на споміни,
Мій друже щирий, мій єдиний!

I.

»Після Великої Зими,
За Катерини за цариці,
15 Москаль ту викопав криницю;
А як він викопав, — то ми
Оце й розкажемо в пригоді.
А ви записуйте: не шкодить
Такую річ і записать,
30 Бо се не казка, а билиця,
Або бувальщина, сказать.
Отак пишть: була криниця...
Ні, не криниця, а село —
Пишть! — давно копись було

25 Межи садами, при долині, —
Таки у нас, на Україні,
Було те Божеє село.
В селі тому вдова жила,
А у вдови дочка росла
І син малоліток.

30 Добре мати діток
Багатому — хвалить Бога
В розкошах! А вбогій
Вдові не до того,
Бо залили за шкуру сала:

35 Трохи не пропала, —
Думала іти в черниці,
Або вбитись, утопитись,
Та жаль маленьких діток стало
(Звичайне, мати — що й казати!),

40 Та може ждався таки й зять,
Бо вже Катруся підростала
(Катрусею вдовівна звалась) —
Чи вік же їй продівувать,
Зносити брівоньки нізащо?

45 Хіба за те, що сирота?
А красота то, красота!
Мій Боже милий! А трудяще,
А чепурне, та роботяще,
Та тихе! Бач, і сирота,

50 А всім була навдивовижу;
Бувало, вигляне із хижі,
Як тая квіточка з роси,
Як тее сонечко з-за хмари, —
Ввесь похолону, неживий

55 Стою, бувало... Ані кара,
Ні муки, кайдани,
Нижé літа, сину,
Тії сили не втомили...
Отак і загину!

60 Так і згину: бо — дивися —
Смерти сподіваюсь,

А ридаю, мов дитина,
 Як я нагадаю
 Катерину... Слухай, сину,
 Мій друже єдиний!
 65 Слухай добре, та записуй,
 Та на Україні,
 Як Бог тебе допровадить,
 То розкажи, сину,
 70 Що ти бачив диявола
 Своїми очима!...

II.

Так, бачиш, дівонька ота
 Росла собі; і роботящий
 (Бо всюди сироти — ледащо)
 75 У наймах виріс сирота,
 Неначе батькова дитина.
 Отож той самий сиротина
 У наймах, — сяк собі, то так
 Придбав, сірома, грошенят,
 80 Одежу справив, жупанину,
 Та — ні відсіль і ні відтіль —
 Купив садочок і хатину,
 Подякував за хліб і сіль
 І за науку добрим людям,
 85 Та до вдовівни навпростець —
 Шелесть за рушниками!
 Не торгувались з старостами,
 Як те бува з багатирями,
 Не торгувавсь і пан-отець
 90 (На диво людям та на чудо!):
 За три копій звінчав у будень, —
 Без пихи, так, як довелось...
 Отут то, голубе мій сизий,
 Отут то й лихо почалось!

III.

- 95 Уже либонь після Покрови
 Вертався з Дону я, та знову
 (Бо я вже двічі посилав
 До дівчини за рушниками) —
 Послать і втретє міркував,
 100 Та з чумаками, та з волами
 Якраз в неділю на весілля
 До удовівни причвалав.
 Пропало! Все добро пропало, —
 Ані щетинки не осталося!...
- 110 Пропав і я, — та не в шинку,
 А на »жобилі«... На віку
 Всі люди бачать лихо, сину;
 Але такого, мій єдиний,
 Такого лютого — ніхто,
 115 Ніхто і здалека не бачив,
 Як я, лукавий... А тимчасом
 Просохли очі у вдови:
 Неначе в Бога за дверима,
 У зятя та в сина
- 120 Стара собі спочиває,
 А на Катерину,
 На дитя своє єдине,
 Тільки поглядає.
 А я в шинку з п'яницями
- 125 Душу пропиваю!...
 Та й пропив... Запродав душу, —
 І душу і тіло:
 Тіло катові, а душу...
 О, Боже мій милий!
- 130 Хотілося б жить на світі,
 Та ба! Треба вчитись,
 Ще змалечку треба вчитись,
 Як на світі жити,
 А то битимуть, та й дуже!...
- 135 Не знаю, мій друже,

Чи сатана лихо коїв,
 Чи я занедужав,
 Чи то мене злая доля
 Привела до того, —
 140 Таки й досі ще не знаю,
 Не знаю нічого!
 Знаю тільки, що тверезий
 (Бо вже ані віна,
 145 Ні меди, ні оковита
 Не пилися, сину!).
 Отаке то сподіялось!
 Вмер батько і мати,
 Чужі люди поховали...
 А я, мов проклятий,
 150 Той Іуда одринутий
 І людьми і Богом,
 Тиняюся, ховаюся, —
 І дійшло до того,
 155 Що я, вночі підкравшись,
 Максимову хату
 (Бо його Максимом звали,
 Вдовиного зятя)
 Запалив. Згоріла хата...
 А душа проклята
 160 Не згоріла... Моя душа!...
 Мій друже, мій брате!
 Не згоріла, а осталась.
 Тліє й досі тліє!
 І коли вона зотліє,
 165 Коли одпочине?
 Святий знає...

IV.

З переляку
 Вмерла Катерина;
 А Максим на пожарище
 170 Та на попелище

Подивився, — нема ради!
Тільки вітер свище
У димарі та в комині...
Що на світі діять?

- 175 І щó тепер йому почати,
Подумавши, перехристивсь,
Та й знов пішов у наймити
Голодні злидні годувати.
Вдова осталась не сама,
180 А з сином парубком; женити
Його збиралась восени, —
Аж гульк! од матушки-цариці,
Таки із самої столиці,
Прийшов указ — лоби голить,
185 Се в перший раз такий указ
Прийшов з Московщини до нас,
Бо на Україні в нас, бувало,
У козаки охочі йшли,
А в пікінери вербували,
190 Та теж охочих. На селі
Зібралася громада радить,
Кого голить у москалі.
Порадили громадою,
Та скурвого сина,
195 Вдовиченка ледащицю,
Забили в скрепицю,
Та й повезли до прийому.
Он яке твориться
На сім світі!... Яка правдѣ
200 У людей, мій сину!...
Така й досі, я думаю,
В нас на Україні;
Та другої і не буде
В невольниках-людях.

V.

205 Через год ото й Велика
 Зима наступила;
 До Зеленсї неділі
 В байраках білили
 Сніги білі; тоді ж сто
 210 І Очаков брали
 Москалі, а Запорожжя
 Перше зруйнували.
 Розбрелося товариство...
 (А що то за люди
 215 Були тії запорожці!
 Не було й не буде
 Таких людей!)
 Під Очаков
 Погнали й Максима;
 220 Там то його скалічено,
 Та й на Україну
 Повернено з одставкою.
 Бачиш, праву ногу,
 Чи то ліву, підстрелено..
 225 Мені не до того
 Було тоді: знову люта
 Гадина впилася
 В саме серце, кругом його
 Тричі повилася,
 230 Як той Ірод. Що тут робить?
 Не дам собі ради;
 А Максимові кривому
 Нічого не вадить:
 Шкандибає на мйлиці
 235 І гадки не має;
 А в неділеньку святую
 Мундир надіває,
 І медаль і хрест причепить,
 І заплете косу
 240 Та ще й борошном посипле.
 (Я не знаю й досі,

Нащо воно москалі ті
Коси заплітали,
Мов дівчата, та святеє
245 Борошно псували?
На іграшку, я думаю —
Так собі, аби то!)
Отож було, мов генерал,
Максим санозито
250 Прибереться у неділю.
Та й пошкандибає
У храм Божий; на крилосі
Стане та й співає
За дяком таки, та возьме
255 Та ще й прочитає
Апостола серед церкви
(Вивчився читати
У москалях). Непевний був
Максим отой, брате.
260 Та трудящий, роботящий.
Та тихий до того,
Та ласкавий; було тобі
Нижé анікого
Не зачепить, нижé ділом,
265 Нижé яким словом:
»І талан і безталання —
Все — каже — од Бога,
Вседержителя святого,
А більш ні од кого«.
270 Преблагий був муж на світі
Максим отой, сину;
А я! А я!... Не вимовлю
Моя ти дитино!...
Я... вбив його!... Постривай лиш
275 Трохи одпочину,
Та тоді вже...

VI.

Так ти кажеш,
 Що бачив криницю
 Москалеву? Що ще й досі
 280 Беруть з неї воду?
 І хрест, кажеш, коло шляху
 І досі Господній
 Стоїть собі на роздоллі?...
 А не розказали
 285 Тобі люди там нічого?...
 Вже повимирали
 Тії люди, мої свідки,
 Праведнії люди;
 А я й досі караюся
 290 І каратись буду
 Й на тім світі...

Ось послухай,
 Доводить до чого
 Сатана той душу нашу:
 295 Як не схаменеться
 Та до Бога не вернеться,
 То так і ввопється
 Пазурами в саме серце.
 Ось слухай же, сину,
 300 Про Максима праведного!
 Було, не спочине
 Ніколи він, а в неділю,
 Або в яке свято,
 Бере святий псалтир в руки
 305 Та й іде читати
 У садочок (у садочку
 Та у холодочку
 Катерину поховали).
 Отож у садочку
 310 За упокой душі її
 Псалтир прочитає;

Потім собі тихесенько —
 Тихо заспіває
 315 »Со святими«, — та й заплаче
 А потім помяне
 »О здоровії« тещу з сином
 І веселий стане.
 »Все од Бога« — скаже собі:
 320 »Треба вік дожити!«
 Отакий то муж праведний
 Був він на сім світі.
 А у будень, то він тобі
 Не посидить в хаті, —
 Все нишпорить по надвірю:
 325 »Треба работати!«
 Було скаже по-московській:
 »А то, лежа в хаті,
 Ще опухнеш«. Та взяв якомсь
 Заступ і лопату,
 330 Та й пішов собі у поле
 Криницю копати:
 »Нехай — каже — колись люди
 Будуть воду пити,
 Та за мою грішну душу
 335 Господа молити«.

Вийшов в поле геть од шляху,
 У балку спустився,
 Та й викопав при долині
 Глибоку криницю
 340 (Не сам один: толокою
 Йому помагати
 Й добрі люди приходили
 Криницю копати);
 І виложив цямриною,
 345 І над шляхом в полі
 Височенний хрест поставив...
 Зо всього роздолля
 Широкого було видно;

350 Се, бачиш, для того,
 Щоб знать було, що криниця
 Єсть коло дороги,
 Щоб заходили з криниці
 Люди воду пити,
 355 Та за того, що викопав,
 Богу помолитись.

VII.

А тепер уже — он бачиш,
 Доходить до чого? —
 Що я стратить наміряюсь
 Максима святого...
 360 Отаке то! А за віщо?
 За те, за що Каїн
 Убив брата праведного
 У світлому раю.

Чи то було у неділю,
 365 Чи в якеє свято
 (Слухай, сину, як навчає
 Сатана проклятий!)
 »Ходім, — кажу — Уласович,
 На твою криницю
 370 Подивитись!« — »Добре — каже —
 Ходімо напитись
 Води з неї погожої«.
 Та й пішли обоє;
 І відерце і віжечки
 375 Понесли з собою.
 От приходим до криниці...
 Я перш подивився,
 Чи глибока. »Власовичу! —
 380 Кажу — потрудися
 Води достать: я не вмію«.
 Він і нахилився,
 Опускаючи відерце;

А я... я за ноги
 Вхопив його, та й укинув
 385 Максима святого
 У криницю... Такеє то
 Сотворив я, сину!
 Такого ще не творилось
 В нас на Україні,
 390 Та й ніколи не створиться
 На ьсім світі, брате!...
 Всюди люди, а я один —
 Диявол проклятий!...

VIII.

Через тиждень вже витягли
 395 Максима з криниці,
 Та у балці й поховали;
 Чималу каплицю
 Поставили громадою,
 А його криницю
 400 »Москалевою« назвали...

От тобі й билиця
 Про ту криницю москалеву, -
 Нелюдська билиця!
 А я... пішов у гайдамаки,
 405 Та на Сибірі опинивсь
 (Бо тут Сибір була колись)
 І пропадаю, мов собака,
 Мов той Іуда! Помолись
 За мене Богу, мій ти сину,
 410 На тій преславній Україні,
 На тій веселій стороні, —
 Чи не полегшає мені?...

1857. 16. V.

Новопетровський форт.

ВАРІЯНТИ ТА ПРИМІТКИ
ДО ТЕКСТУ

Стор. 5. „Невольничча муза“ — заголовок, даний редакцією. В „Поезіях“, виданих за редакцією С. Єфремова та М. Новицького (К. 1927, „Книгоспілка“), бачимо цей самий заголовок. Він не видуманий, а взятий із „Журналу“ Шевченка: „Як то зустрінуть земляки мою невольниччу муву?“ (Запис 6. III. 1858; стор. 211 тому X). О. Дорошкевич пропонує назву: „Літа невольниччі“ (вираз у поезії „Лічу в неволі...“), бо заголовок „Невольничча муза“ уважає за „штучний“. Ми думаємо інакше.

Про методологічні засади, що ними редакція керувалася, опрацьовуючи текст поезій цього періоду (1847—50), дивись у нашій статті „Текст поезій Шевченка, написаних на засланні“ (стор. 341).

Щодо скорочень, що їх у цих примітках далі вживаємо, то їх уже розкрито в т. II на стор. 198, до якої й відсилаємо читачів.

Стор. 7. **Думи мої, думи мої...** Поезія ця є лише в обох альбомах — „М“ та „Б“. Є й чернетка (неповна) цієї поезії в Альбомі 1846—50 р. р. (р. р. 1—8 та 13—16). Про цей альбом див. у т. V в нашій статті про альбоми Шевченка. Видрук. вперше в *Кож. К.* 1867 р.

Маємо такі відміни супроти основного тексту „Б“:

Ряд. 5 — в „М“ спершу було: Прилітайте, мої пташки,
а в Альбомі 1846—50 р. р.: Прилітайте, мої діти,

Ряд. 10 — в „М“: І вони убогі,

Ряд. 13 — в „М“ спершу було: Прилітайте ж, мої квіти,

Ряд. 14 — в Альб. 1846—50 р. р. було: Тихими словами

Ряд. 15-16 — в „М“: Привітаю вас, як мати,

І поплачу з вами.

Стор. 8. **Княжна.** Якимсь чудом зберігся автограф чернеткової редакції цієї поеми. Правдоподібно сам автор подарував його Ф. Лазаревському, коли той приїздив до Орської. Автогр. цей — в Черніг. музеї. Крім нього, „М“ та „Б“, маємо ще дві копії: Жемчужнікова та Мордовцева. Перша — копія з „М“ з незначними поправками, друга — з якогось четвертого, мабуть пізнішого, Шевченкового автографу. Походить вона з 1860 р. На жаль, Доманицький, що мав її в руках, опублікував з неї лише деякі відміни (К. Дом. 1908).

Заспів до „Княжни“ вперше був опублікований у „Хаті“ 1860 р., як окремих твір; ціла поема — в *Кож. К.* 1867 р.
Ряд. 3-4 — лише в *Черн. Автогр.*:

Поговорим на чужині [спершу було: над Уралом]
Тихенько з тобою.

Ряд. 6 — лише в *Черн. Автогр.*: Сонечко сіло,

Ряд. 8 — в *Черн. Автогр.*: Води позичала
а в „М“: Води позичав.

Ряд. 19 — в *Черн. Автогр.* та в „М“:

А сич в лісі, то на стрісі

Ряд. 21 — лише в *Черн. Автогр.*: Як сон-трава серед поля

Ряд. 22 — в *Черн. Автогр.* та в „М“: Вночі процвітає

Ряд. 23 — в *Черн. Автогр.*: А про людей не розкажуй,
а в „М“: А про люди — не розкажуй,

Рядкам 24-30 в *Черн. Автогр.* відповідають 3 рядки:

Може й я згадаю
Та розкажу тобі дещо,
Поки спати ляжеш.

а в „М“ лише 2 рядки:

Я розкажу тобі дещо,
Поки спати ляжу

Ряд. 27 — в „Б“ спершу було: „Бог не знає, що діється...“, але пізніше, очевидно, приготовляючи поему до друку, Шевченко з огляду на цензуру хотів поправити на „І хто знає, що діється“, але закреслив олівцем лише слово „Бог“ і над ним написав: „І хто“; отже вийшло: „І хто не знає, що діється“ (порушений метр). Приймаємо: „Бог не знає“ і т. д., бо з такою лектурою погоджуються й рядки 31-32. В „Хаті“, мабуть, Куліш поправив на неритмічне „Ніхто не знає, що діється“; та сама невдала конектура — і в *ЄН.*

в *Коп. Жемч.* та *К. Кож.*:

Тп не знаєш, що діється

а в *Коп. Мордовц.*:

Що вони, поганці, діють

Ряд. 29 — в *Коп. Мордовц.*: Розкажу я те, що знаю

Ряд. 31 — в *Черн. Автогр.*: А ти завтра ранесенько

а в *Коп. Морд. вц.*: А ти рано тихесенько

Рядкам 33-43 в *Черн. Автогр.* відповідало спершу таких 12 (пізніше закреслених) рядків:

Село!... і серце замирає...

Неначе в раї, в темнім гаї

Сади вишневі зацвіли.

А що там робиться в селі,

У тім веселім тихім гаї?

Там воля, рай... Та й що казати!

Лани, і люди, і корови,

І предковичній діброви

І все моє — все можна брать

І можна жидові продати

З душою й тілом, — правда, воля?
А ми ще й Бога гнівимо!

- Ряд. 43 — лише в *Черн. Автогр.*: І Бог витає над селом
Ряд. 45 — в „М“ спершу було: Веселі на горі палати
Ряд. 48 — в *Черн. Автогр.* та в „М“:

Щоб і не знали, де шукати! [без й],

а далі в *Черн. Автогр.* йде таких 7 рядків, що їх в інших текстах немає:

Бо люди... Дивні чудеса
Твориш Ти, Господи, над людьми
І над Собою! падлю пса
На смітник викинь, — не огудять,
Неначе мухи опадуть.
Самі себе перегризуть
Та ще й хвалить і славить будуть

Інтерпункція в цьому уступі — наша (див. „Крит. Розслід“ Доманицького, стор. 189).

- Ряд. 49 — в „М“ та *Коп. Жемч.*: У самому тому селі
[в „М“ спершу було: У тому самому селі],
а в *Черн. Автогр.* цього рядка немає зовсім.

- Ряд. 51 — в *Черн. Автогр.* цього рядка нема; в *Коп. Жемч.*:
Незвісно, де вони взялись

- Ряд. 52 — лише в *Черн. Автогр.*:
Був собі князь, була й княгиня

- Ряд. 54 — лише в *Черн. Автогр.*: Жили в селі, були багаті,
Ряд. 56 — лише в *Черн. Автогр.*:

В яру ставок [за Дом. слова „чималий“ немає].

- Ряд. 60 — в *Черн. Автогр.*: А я ром, геть собі село
а в „М“ та *Коп. Жемч.*: І я ром геть собі село

- Ряд. 61 — лише в *Черн. Автогр.*:
По-над водою [„простяглось“ немає]

- Ряд. 67 — так і в „М“; в *Черн. Автогр.*:
Та сам несмілим доливає,
а в *Коп. Жемчуржн.* та *Кож. К.*:

Та сам несмілим наливає; це — самовільна поправка переписувача й редакторів; в *ЄН* та в *К. ПІМ 1934* — так як в „М“ та в „Б“, „Несмілих наливає“ — це не Шевченкова помилка, а свідомо створений образ.

- Ряд. 68 — в „М“: Та ще й прикрикує: „віва т!“
в *Черн. Автогр.*: Та ще й приговорює „віва!“ — так виходить за Доманицьким, але він не цілі рядки подає, і можливо, що там: Ще й приговорює: „віва!“

- Ряд. 76 — лише в *Черн. Автогр.*:
Пявниці шепчуть і кричать

- Ряд. 78-79 — в *Черн. Автогр.*, „М“ (а звідти мабуть і в *Прил. до Пр. К.*): „Філософ, князь або Сократ!“

І наш Сократ, убогих брат

- Ряд. 81-82 — в *Кож. К.* з огляду на цензуру лише:
У мужика... [далі часат]

Ряд. 83 — лише в *Черн. Автогр.*:

Княгиня на замку сидить

Ряд. 84 — в *Черн. Автогр.*, „М“, *Коп. Жемчуж.* та *Прим. до Пр. К.*: Сократ і в сні не пускає

Ряд. 85 — в *Черн. Автогр.*:

Це не Ксантипа! Що ж робить?

а в „М“, *Коп. Жемчуж.* та *Прим. до Пр. К.*:

Свою Ксантипу. Що ж робить?

Ряд. 87 — лише в *Черн. Автогр.*:

А батько й мати не пускали

Ряд. 90 — в „Б“ було спершу: От і питайсь собі, княгине!

в *Черн. Автогр.*: От і мундир тобі, княгине!

в „М“, *Коп. Жемчуж.* та *Прим. до Пр. К.*:

От і титул тобі, княгине! [але в „М“

було спершу, як у *Черн. Автогр.*]

Ряд. 95 — лише в *Черн. Автогр.*: І люди люблять, живучи

Ряд. 98 — в *Кож. К.*, а за ним в *Льв. К.* та *Пр. К.*:

Хоть годочок, хоть часочок.

Доманицький не каже, як у „Б“ та „М“, але *К. ЛІМ 1934* дає

теж „хоть“. Очевидно так в автографах. Шевченко часто вживає

цієї форми. Романчук і Доманицький поправляли на „хоч“.

Ряд. 106 — в *Черн. Автогр.*: Красо, красо молодая! — так

було спершу і в „М“.

Ряд. 108-110 — лише в *Черн. Автогр.*:

Не на те нам малювали,

Щоб жити, любити,

Та чистою красою

Ряд. 112 — в *Черн. Автогр.* та „М“:

Так же ні! Щоб молодії [так було спершу і в „Б“]

Ряд. 114 — в *Черн. Автогр.*: Виплакала; так Бог того

а в „М“: Помарніли в самотині..

Ряд. 116 — в *Черн. Автогр.* та „М“:

Боже, Боже! даєш розум,

Ряд. 117 — в *Черн. Автогр.*: Даєш волю в світі

а в „М“: І волю на світі

Ряд. 118 — в *Черн. Автогр.* та „М“: Красу свою, серце чисте

Ряд. 122 — лише в *Черн. Автогр.*: Надивиться, намолиться

Ряд. 123 — лише в „М“: І... [далі крапки]

Ряд. 126 — лише в *Черн. Автогр.*: Не весело і їй

Рядка 129 в *Черн. Автогр.* немає; в „М“ — вставл. пізніше.

Ряд. 130 — в *Черн. Автогр.* та „М“:

Княгиня плакала, молилась

Ряд. 131 — лише в *Черн. Автогр.*: І жині в Господа просила

Ряд. 133 — в *Черн. Автогр.*: Княгиня матірю ходила

а в „М“, *Коп. Жемчужн.* та *Кож. К.*:

Вона вже матірю ходила; так і в *К. ЛІМ*

1933 і 1934. В *ЄН* цілком довільно: Вона вже матір і хо-

дила. Дорошкевич ствердив, що в „Б“ — виразно „матірю“.

Ряд. 134 — в *Черн. Автогр.*: І вже гордилась і любила

а в „М“: І вже пишалась і любила

- Ряд. 137 — в *Черн. Автогр.*: Побачить і поцілувать
в „М“ після рядка 136 йшли спершу рядки 140-141.
- Ряд. 139 — в *Черн. Автогр.*: І матірю себе назвають;
так було спершу і в „М“.
- Рядків 140-141 в *Черн. Автогр.* немає.
- Ряд. 142-143 — лише в *Черн. Автогр.*:
Тяжке горе невсипуще
І щастя не миле.
- Ряд. 145 — лише в „М“: Веселою стала
- Ряд. 146 — лише в *Черн. Автогр.*: Ніби знову народилась
- Рядків 154-163 в *Черн. Автогр.* немає.
- Ряд. 157 — в „М“ спершу було: Не вміє княгиня.
- Ряд. 160 — лише в „М“: За що ж вони тебе згадають, але
спершу було: За що ж вони її й згадають
- Ряд. 163 — лише в „М“: Сама годувала,
- Ряд. 168 — в *Кож. К.*, а за ним в *Льв. К.* та *Пр. К.*:
І говорить уже стала
- Ряд. 171 — в *Черн. Автогр.* та „М“: А „тату“ не вчила..
- Ряд. 180 — в *Черн. Автогр.*: І мов горлиця над нею;
так було спершу і в „М“.
- Ряд. 181 — в *Черн. Автогр.* Цілу ніч витала; а в „М“
спершу було: Літала, витала
- Рядків 182-183 — в *Черн. Автогр.* та „М“ немає.
- Ряд. 185 — лише в *Черн. Автогр.*: Дочкою своєю
- Ряд. 186 — в *Черн. Автогр.* та „М“: І жениха вже єднала
- Ряд. 189 — в *Черн. Автогр.*: Навік розплігала (так було
спершу і в „М“).
- Ряд. 190 — лише в *Черн. Автогр.*: І.. і князя, сердешная
- Ряд. 191-193 — в *Черн. Автогр.* та „М“:
В мундирі згадала
Нагадала та й закрила
Веселії очі
- Ряд. 194 — лише в *Черн. Автогр.*: А дочці неначе сниться
- Ряд. 196 — в *Черн. Автогр.* та „М“:
Не плач, мамо! Не розчісуй!
- Ряд. 198 — в *Черн. Автогр.* та „М“:
Посічуться.. І день за днем
- Ряд. 200 — в *Черн. Автогр.* та „М“: Моїй матері щасливий
(в „М“ за цим словом була крапка).
- Ряд. 202 — лише в *Черн. Автогр.*: Як тополя виростає
- Ряд. 203 — в *Черн. Автогр.* та „М“: Матері на диво
- Ряд. 210 — лише в *Черн. Автогр.*: Чому добрі умирають
- Ряд. 211 — в *Черн. Автогр.*: А злії гуляють? — в „М“
було спершу: А зле оживає?
- Ряд. 214 — в *Черн. Автогр.*: За консіліум паний, а в „М“:
За консіліумом паний; в *К. ЛІМ 1934* (очевидно, за
автографом): За бабами-знахурками; ми вживаємо літерат.
форми: знахурками.
- Ряд. 215 — в *Кож. К.*, а за ним у *Льв. К.* та *Пр. К.*:
На селах метнувся

Ряд. 219 — в *Черн. Автогр.*: В землю опустили.
в „М“: В яму опустили, але спершу було:
В землю положили.

Ряд. 220 — в *Черн. Автогр.* та „М“: Не стало бідної княгині
а в *Кон. Мордовч.*: Не стало на світі княгині

Ряд. 222 — лиш у *Черн. Автогр.*: І сирота її в селі

Ряд. 238 — „ „ „ Умилася і добрі люди

Ряд. 241 — „ „ „ Побачимо! Гусла загули

[Чи це „побачимо“ не помилка Доманицького?]

Ряд. 245 — в „М“, *Кон. Жемчуж.* та *Пр. К.*:

Ой, стогне він стогне, по всій Україні

Ряд. 246 лиш у *Черн. Автогр.*:

Мов кара Господня. Тисячами гинуть

Ряд. 247 — в *Черн. Автогр.*:

Од голоду люди. А скирти гниють

Ряд. 251 — в „М“: Тоді б і в Парижі, і іному краю

а в *Кон. Жемчуж.*:

Тоді б і в Парижі, і іншому краю

Шевченко не усунув тут hiatus'a. Ми вставляєм „в“
(в іному) в квадратних дужках. Слово і ний існує в при-
дніпрянських говірках поруч з іншим.

Ряд. 253 — в *Черн. Автогр.*

А Бог?... Не знає, — бо то було б диво

в „М“: А Бог? Ні, не знає, бо то було б диво

а в *Кон. Мордовч.*:

Чи Бог теє знає? — Бо се було б диво

а в *Кож. К.* та *Льв. К.*: ... Бо се було б диво,

[очевидно з огляду на цензуру] — У Романчука: „А Господь
куняє“ і т. д. [звідки?]

Ряд. 254 — в *Черн. Автогр.*:

Щоб чуть все те і не покарать [неритмічне,
що Шевченко й помітив, переписуючи текст до „М“],

в „М“: Щоб чуть те і бачить, і не покарать?

Ряд. 255 — лише в *К. ЛІМ 1933*, мабуть помилково:

Або вже надто довготерпеливий [без „аж“].

Очевидно — пропуск, бо в усіх друкованих текстах є „аж“.

В *К. ЛІМ 1934* — теж.

Після цього рядка в *Черн. Автогр.* та в „М“ ідуть три
рядки, яких немає в інших текстах:

„Віруйте і гиньте“, — пророки гласять.

Якже його вірить? Заплющивши очі?

Ох, рад би я вірить, та серце не хоче!

так і в *К. ЛІМ 1934* [тенденційна контамінація, бо Шев-
ченко до „Б“ цього не переніс].

Ряд. 260 — лиш у *Черн. Автогр.*: А князь байдуже: пє, гуляє

Ряд. 262 — в *Черн. Автогр.* та „М“:

Жидів нема... хліби зійшли

Ряд. 268 — в *Черн. Автогр.* та „М“: Висока, як мати

Ряд. 271-274 — в *Черн. Автогр.*:

Може вона молода я

Такою вродилась?

А може вже у Києві
Кого полюбила?
так було спершу і в „М“, але пізніше виправлено так:
Може вона, чорнобрива,
Такою вродилась?
Або вже на безголова
Чи не полюбила?

Рядкові 271 в *Коп. Жемчужн.* відповідає:

Стала невесела

Але що там було перед цим рядком? Кониський, що подав цей варіант, здається, пропустив варіант у попередньому рядку, з яким цю лектуру можна б зв'язати. Для нас ясно, що разом із попереднім ці рядки виглядали в *Коп. Жемчужн.* так:

А може вже у Києві

Стала невесела?

Рядкам 275-282 — відповідають в *Черн. Автогр.*, „М“, *Коп. Жемчужн.* та *Прим. до Пр. К.* тільки 4 рядки:

Ні, виросла веселою,

Та бачила села,

Лютий голод на Україні —

Тим і невесела.

Ряд. 283 — в *Черн. Автогр.*: Може й батька не бачила а в „М“, *Коп. Жемчужн.* та *Прим. до Пр. К.*:

З п'яним батьком не бачилась

[але в „М“ спершу було: З п'яним князем не бачилась].

Ряд. 285 — в *Черн. Автогр.*, „М“ та *Коп. Жемчужн.*:

Мов пташечка, у всіх була

Ряд. 287 — лиш у *Черн. Автогр.*: Там словами порадила

Ряд. 289-291 — „ „ І всякий день обходила

І всім помагала

І сироти приходили

Ряд. 293-295 — „ „ Мов до матері своїй

І звалп святою,

Все село святою звало

Ряд. 296 — в *Черн. Автогр.* та „М“: Все село молилось

Ряд. 297 — в *Кож. К.*, *Льв. К.* та *Пр. К.*:

А тимчасом жиди в село [це помилка редакторів тих видань].

Ряд. 299 — в *Черн. Автогр.* та „М“: Князь радів, запродусь

Ряд. 301 — лиш у *Черн. Автогр.*: І молоти виганяє [так за Доманицьким; чи не „молотити“?].

Рядків 303-306 в *Черн. Автогр.* та „М“ немає.

Ряд. 307 — в *Черн. Автогр.* та „М“: І на могорич скликає

Ряд. 308 — в „ „ : І пє та гуляє

а в „М“: І пє, і гуляє

Ряд. 312 — в *Черн. Автогр.* та „М“:

Срамотні пісні; аж лящить

Ряд. 313 — в *Кож. К.*, *Льв. К.* та *Пр. К.*: в цьому рядку не „регот“, а „регит“ (так і в *К. ЛІМ 1933*). В *автогр.* — „регот“.

Ряд. 314 — в *Черн. Автогр.* та „М“:

Хазяйський голос: „Будем пить

- Ряд. 315 — в *Черн. Автогр.*: Поки моя доня спить!
в „М“: Поки моя доля спить!
а в *Коп. Мордовц.*: Аж поки доня наша спить!⁴
- Ряд. 316 — в *Черн. Автогр.*, „М“ та *Коп. Жемч.*:
Княжна одна собі сидить
- Ряд. 317 — в *Черн. Автогр.* та „М“: В своєму такому покої.
Так подав Доманицький; це — друк. похибка. Повинно бути
„тихому“, що й підтверджує *Коп. Жемчуж.*, де читаємо:
В свбєму тихому покою
- Ряд. 322-323 — в *Черн. Автогр.*, „М“ та *Прим. до Пр. К.*:
З діброви чорнії дива
Неначе в поле одхожають
- Ряд. 324 — в *Черн. Автогр.* та „М“: І утіка в село сова
- Рядків 325-326 — в *Черн. Автогр.* немає.
- Ряд. 332 — лиш у *Черн. Автогр.*: Головою молодю
- Ряд. 334 — „ „ „ До півночі княжна моя
- Ряд. 335 — в *Черн. Автогр.* та „М“: На місяць дивилась
- Ряд. 338 — „ „ „ Дивилась... дивилась
- Ряд. 340-341 — „ „ „ Я не знаю! Поплакала,
Втерлась, усміхнулась.
- Ряд. 344 — в „М“ та *Коп. Жемчуж.*:
В саду все покотом лежало
- Ряд. 345 — в *Черн. Автогр.*, „М“, *Коп. Жемчуж.* та *Прим. до Пр. К.*: Харем і гості, де що впало
- Ряд. 346-347 — в *Черн. Автогр.*, „М“ та *Коп. Жемчуж.*:
Тільки хазяїн ще не впав,
Остатню чарку допивав
- Ряд. 348 — лиш у *Черн. Автогр.*:
Та й ту допив. Але не пада
- Рядків 351-353 в *Черн. Автогр.* та „М“ немає.
- Ряд. 353 — в *Кож. К.*, *Льв. К.* та *Пр. К.*:
І лізе до дочки... Прокинься!
- Ряд. 354 — лиш у *Черн. Автогр.*:
Просни ся, чистая, просни сь!
- Рядків 357-359 — в *Черн. Автогр.* та „М“ немає.
- Ряд. 359 — в *Кож. К.*, *Льв. К.* та *Пр. К.* був опущений
з огляду на цензуру.
- Ряд. 363 — в *Черн. Автогр.*, „М“ та *Коп. Жемчуж.*:
Минає час, чутно з палат
- Ряд. 364 — в *Черн. Автогр.*:
Неначе крик, а потім знову
а в „М“ та *Коп. Жемчуж.*:
Неначе гвалт, а потім знову
- Рядків 365-366 — в *Черн. Автогр.*, „М“ та *Коп. Жемч.* немає.
- Ряд. 367 — лиш у *Черн. Автогр.*:
Не чуть нічого... Зайняли сь
в „М“, *Коп. Жемчуж.* та *Кож. К.*:
Скирти і клуня зайняли сь

Ряд. 368 — в *Черн. Автогр.* було:

Скирти і клуня. Хоч би слово [це не
в'язується дооре з дальшим текстом — диви далі 369 р.,
чому Шевченко й зробив так у „Б“, як у нас в осн. тексті].
Ряд. 369-373 — в *Черн. Автогр.* та „М“ тільки 4 рядки:

По жар розжевривсь, розігравсь,
Пани в саду й не ворухились,
А мужички собі дивились,
Як дим до хмари підіймавсь.

Ряд. 376 — лише в *Черн. Автогр.*: Покинули мого князя
Заввага до ряд. 377. Цей рядок, так як і у нас, урива-
ється в усіх текстах.

Рядкам 380-397 в *Черн. Автогр.* відповідають такі 6 рядків:
Де нетляться лихі люди
На нашій країні.
І княжна моя десь ділась,
І сліду не стало!
Довго матері свої
Сироти шукали.

а в „М“ та *Кон. Жемчуж.*:

Щоб не лізли такі гади
В нашу Україну.
А де ж ділась оскверненна?
І сліду не стало!
В селі сироти і вдови
Знову заридали.

Але спершу 2 останні рядки в „М“ були, як у *Черн. Автогр.*
Ряд. 388-389 — віддавна друкували за автографом так, як
у нас; лише Доманицький та *ЄН* поправляли „хоть“ на „хоч“.
Від рядка 398 ідуть в *Черн. Автогр.* такі 4 рядки, яких
немає в „Б“:

Отак було, отак і буде!
В гріхах родились ми для зла.
Яка ж тут Богові хвала,
Скажіть мені, розумні люди?

В „М“ ці рядки стоять аж після 413 рядка; так і в *Кон.*
Жемчуж. та *Пр. К.* — Редактори *К. ЛІМ*'у 1934 р. внесли ці
рядки до осн. тексту, хоча сам Шевченко їх до „Б“ не завів.
Ряд. 400 — в *Черн. Автогр.* та „М“:

Почорніли. Нездужа князь

Ряд. 401 — в *Черн. Автогр.*: Нікому гуляти
а в „М“: Ні з ким погуляти, але спершу
було, як в *Черн. Автогр.*

Ряд. 402 — в *Черн. Автогр.* та „М“:

І нікому розважати

Ряд. 406-407 — в *Черн. Автогр.*, „М“ та *Прим. до Пр. К.*:
Люди стогнуть на аренді
Та Бога благають

Ряд. 411 — в *Черн. Автогр.* та „М“: А де ж вона ділась?

Ряд. 412 — в *Черн. Автогр.*, „М“ та *Кон. Жемчуж.*:

У Києві великому

Ряд. 415 — в „М“ було спершу: Сіять Господней красою
Ряд. 416 — в *Черн. Автогр.* та „М“:

Між грішними витать святою
Ряд. 417 — лише в *Черн. Автогр.*:

І ближньому добро робить,
Ряд. 418-419 — лиш у „М“: А сталося ось як:

а далі після цих рядків в „М“, *Коп. Жемчуж.* та *Пр. К.*
йдуть 2 рядки, яких немає ані в „Б“, ані в *Черн. Автогр.*:

Не стало радості у Бога
Для нещасливої княжни!
Ряд. 420-421 — в *Черн. Автогр.*, „М“, *Коп. Жемчуж.* та
Прим. до Пр. К. 3 рядки: Шукуючи старовини

В моїй Україні убогій,
Заїхав я у Чигирин

Ряд. 421 — в автографі „Б“: Прибивсь якомсь і в Чигирин
Ряд. 422 — в *Черн. Автогр.*:

І в давній монастир дівочий [так було спершу і в „М“].
Заввага. Редактори перших видань робили конектуру
в рядку 421: Прибивсь якомсь л в Чигирин. — Робимо її й ми,
виправляючи зовсім очевидну помилку Шевченка.

Рядків 423-424 в *Черн. Автогр.* немає (в „М“ дописано їх уже
пізніш), а йдуть такі рядки:

Великі дні, великі ночі
Великі люди із руїн
На світ виходять і говорять,
Говорять страшно... Плачуть гори
І серце плаче.

Добре жить,

Коли нічого не болить.

[в „М“: Коли нема чого любить.]

В „М“ ці рядки спершу були, але пізніше їх закреслено.

Ряд. 425-428 — в *Черн. Автогр.*:

В монастирі ми спочивали,
У холодку коло стіни.
І нам черниця розказала
Страданіє сестри-княжни:
а в „М“ було спершу, але пізніше закреслено:
Мені черниця розказала,
В монастирі, що в їх сестра

Ряд. 427 — в *Коп. Мордовц.*:

Що в монастир оцей убогий
Ряд. 429-430 — в „М“ та *Коп. Жемчуж.* 7 рядків:
Була багата, — говорила:
До гробу Божого ходила,
Верталась в Київ — одпочить,
Зайшла до нас, до нас убогих,
Та, мабуть, тяжкая дорога
Її спіткала... Тяжко жить,
З старцями по світу ходить

Так і в *Черн. Автогр.*, тільки в 4 рядку замість „Зайшла до нас“ є „Зайшла в Чигрин“.

Ряд 429 — в *Коп. Мордовц.*:

Зайшла вторік: одпочивала

Ряд. 433 — в *Черн. Автогр.* та „М“:

Та тільки сонцем запеклась.

Ряд. 434 — лише в *Черн. Автогр.*: І занедужала... Лежала

Рядка 435 в *Черн. Автогр.* та „М“ немає.

Ряд. 436-437 — в „М“ лише 1 ряд: І Богу душу оддала — а в „М“: Та й Богу душу оддала

Ряд. 438 — в *Коп. Мордовц.*: І вмерла тут. І де ходила

Ряд. 439 — після цього рядка в *Черн. Автогр.*, „М“ та *Коп. Жемчуж.* йде рядок, якого немає в „Б“:

І показала на могилу:

Ряд. 440 — в *Черн. Автогр.* Отут сердешна опочила;

в „М“: Отут сердешна опочила (спершу було: й опочила)

а в *Коп. Жемч.*: Отут сердешная спочила

Ряд. 441 — в *Черн. Автогр.*, „М“ та *Коп. Жемчуж.* немає.

Ряд. 442 — в *Кобз. Доман.* 1908 р. (не знати звідки):

Ще й не поставили хреста

а в *Кобз. Франка* 1908 р.: Ще й не поставили й хреста.

Стор. 21. **Н. Н. (Сонце заходить, гори чорніють)**. Є лише один автограф — „М“. Перводрук — *Кож. К.* 1867 р. Чие жіноче прізвище криється під літерами Н. Н., не можна і, мабуть, не доведеться ніколи установити. Лиш у *К. ЛМ* 1933 такі одмини супроти основного тексту:

Ряд. 7 — Ніби серце одпочивав (без „І“)

Ряд. 11 — Чи ти зійшла вже і на Українї?

Мабуть, це — похибки друку. Але якщо і в автографі так, то треба зробити конектури, що не викликають жадних сумнівів.

Стор. 22. **Н. Н. (Мені тринадцятий минало)**. Теж єдине джерело — „М“. Перводрук — *Кож. К.* 1867 р.

Можна ймовірно догадуватись, що під літерами Н. Н. криється прізвище Оксани Коваленківни, першої любови поета (мова в поезії — про неї), але може бути, що ці літери означають і якусь іншу особу, що з нею Шевченко хотів поділитися своїми споминами про Оксану. Тому ми не відважилися розкрити в тексті ці літери, як це робили в інших безсумнівних випадках.

Ряд. 1 — в *Кож. К.*, *Льв. К.* та *Пр. К.* і багатьох пізніших виданнях: „Мені тринадцятий минає“ — самовільна поправка редакторів.

Ряд. 50 — в автографі виглядає так: „Людей і... не прокляв! У *Кож. К.* (а за ним і у *Льв. К.*): Людей бп не прокляв. У *Пр. К.* вперше реставрований був властивий текст, як і в нас, але ми пропущене Шевченком (з огляду на можливість ревізії) слово ставимо в квадратних дужках.

Стор. 24. **Не гріє сонце на чужині...** Теж не переписане до „Б“, але крім „М“, є ще один автограф — Черн. Муз., мабуть, посланий комусь в заслання (пошт. папір).

Ряд. 4 — лиш у Черн. Автогр.: *І* в нашій славіній Україні

Ряд. 6 — „*М*“ *І* я тулився ні до кого

Ряд. 10 — в „*М*“ спершу було: Погані давнії діла.

Ряд. 15 — так у Черн. Авт., а в „*М*“:

„І на Украй добрі люди“
(недописані дві літери); в „Пр. К“:

І на Україні добрі люди
(це самовільна перерібка: Шевченко свідомо часто вживав форми Україна — за-для метру); в К. ЛІМ 1933 помилково:

І на Україні добрі люди
Ряд. 16 — в Пр. К.: Отже таки і на чужині
(„і“ зам. виразного „й“ в автографі — помилка). Щодо „таки“ замість „такі“ (люди), то ця форма довго фігурувала в Кобзарях. Лише Доманицький слухав її заступив правильною лектурою „такі“.

Ряд. 17 — лише в ЄН самовільна перерібка: Хотілось би...
Ю. Романчук, не розуміючи сенсу р. р. 13—17, давав зовсім неправильну пунктуацію.

Ряд. 20 — в обох автографах: А бо хоч крихотку землі
Це явна помилка пера. Робимо конектуру: *аби* хоч і т. д.

Стор. 25. **Сон (Гори мої високі).** Єдиний автограф — „М“, але в ньому багато поправок. Є ще копія Жемчужн., але вона мало що дає. Надруковане вперше в Кож. К.

Ряд. 7 — в „М“ (в першому начерку) спершу було:

За Дніпром неначе хмари,
але пізніше поправлено на „*І* ще старішої.. мов хмари [без „ті“], а вкінці вже так: Ще старішої, мов ті хмари,

Ряд. 8 — в „М“ спершу було: Що ~~за~~ Дніпром *носи*ли.
Так помилково і в ЄН.

Річ ясна, що ці два рядки треба читати так:

Ще старішої, мов ті хмари,

Що за Дніпром *сі* ли.

Конектуру: „старішої“ замість „старішої“ зробили ще редактори Кож. К., і вона зовсім добра: Шевченко забув „старішої“ переправити на „старішої“.

Ряд. 9 — в „М“ було спершу:

Я йду собі, прозираю,
але пізніше поправлено на: *Я* йду і сумно позираю

Ряд. 11 — в „М“: Неначе з хмари виступають

Ряд. 13 — „*Обрив* високий та байрак

Ряд. 14 — „*Хатки* прилипли, виглядають

Ряд. 16 — „*У* піжмурки собі гуляють

Ряд. 22 — „*А баня* а нагнутим хрестом

Ряд. 40 — „*Неначе* старець торбинки

Ряд. 43 — лиш в К. ЛІМ 1933 помилково:

Чи то воно тоді було

Ряд. 44 — в „М“, побоюючись ревізії, Шевченко написав: „ц...“, а вже Жемчужников у своїй копії написав „царям“, а в *Кож. К.* навіть і крапок не поставили, і вийшло зле (як і у *Льв. К.*): Та все пішло на грище:

Рядка 59 в *Кож. К.* з огляду на цензуру немає. Замість нього — рядок крапок.

Ряд. 60 — в „М“ спершу було: І гріш в у душу погублю!
а в *Коп. Жемчуж.*: За неї й душу погублю!
[звідки те „й“?]

Ряд. 69 — в *Коп. Жемчуж.* та *Кож. К.*:

Сидить, і сонечко низенько

(Шевченко „и“ та „а“ писав так, що їх часом тяжко відрізнити).

Ряд. 76 — лиш у *К. ЛІМ 1933*: Чоло похмаріло.

Коли це конектура, то непотрібна: маємо слово „похмаріти“ (те саме, що й „похмаритися“).

Рядків 80-89 — в *Кож. К.* немає — ясно, що з огляду на тодішню рос. цензуру.

Ряд. 82-83 — в „М“ спершу було: Нащо вже лихо за У...
Отим к..., отже й там,

Навіть географічних назв Шевченко не розкривав. З цього цікавий висновок, що поправляв він цю поезію вже на волі, але, поправивши, чомусь не переписав до „Б“.

Ряд. 85 — лиш у *К. ЛІМ 1933* помилково:

Ниж нам на Україні!

Ряд. 109 — Шевченко писав: „Требратні“; в *К. ЛІМ 1933*: „Три братні“ і т. д. Це зовсім помплова конектура. Пор. у т. VI, стор. 159.

Ряд. 118 — в „М“ спершу було: Виступили із-за хмари

Ряд. 119 — в *К. ЛІМ 1933* помилково: Хмари звеселили

Ряд. 131 — в *Коп. Жемчуж.* та *Кож. К.*: Тебе возхвалити;
[Це довільна поправка].

Ряд. 142 — в *Кож. К.*: Де, як, коли і що робилось

Ряд. 174 — в „М“ спершу було: На ви со ки х горах!...

Стор. 30. **Іржавець.** Є й у „М“, і в „Б“. Є ще дві копії: 1) Жемчужникова з деякими поправками до тексту, що в „М“ (припускаємо, що вона веде нас до якогось автографу), та 2) дуже цінна копія Мордовцева, бо з якогось теж незнаного четвертого автографу Шевченка. Перводрук — *Кож. К.*

Ряд. 1 — в „М“ та *Коп. Жемчуж.*:

Наробили слави і шведи

Ряд. 2 — в „М“ спершу було: Превеликої слави

Ряд. 4 — „ „ „ У Бендері з Полтави

Після 5 рядка лише в *Коп. Мордовц.* йдуть такі рядки:

Кошовий із Січі

Веде своїх недобитків,

Та плаче ведучи, —

Того плаче, що поради

Не подала мати

- Рядків 6-20 — в *Кож. К.* з огляду на цензуру немає. Замість цього 7 рядків крапок.
- Ряд. 6 — в „М“ спершу було:
„Не порадила мати“, але пізніше „не“ закреслено.
- Ряд. 7 — лише в „М“: Пшеницю ту пожати
- Ряд. 8 — „ „ Полтави достати
- Ряд. 13 — у Шевченка („М“ і „Б“) — „строміли б“. Очевидно, він так вимовляв. Зазначаємо це, але в тексті даємо літеру форму: „стреміли“.
- Ряд. 17 — в „М“: Не доганяв би прилуцький
- Ряд. 23 — „ „ Свою стару та славну Січ
- Ряд. 27 — в „М“ та *Коп. Жемчужн.*:
На нове вбоге Запорозжя
- Ряд. 34 — в „М“ та *Коп. Жемчужн.*:
Та не звелів бусурмени
а в *Коп. Мордовц.*: Та не зволив запорожцям
- Ряд. 41 — лиш у *Коп. Мордовц.*:
Хто тебе не нищив? Якби розкажуть
- Ряд. 44 — лиш у „М“: Саме пекло можна! І Данта старого
- Ряд. 45 — в „М“ та *Коп. Жемчужн.*:
Одним нашим паном можна здивувать
- Рядків 46-50 в *Кож. К.* з огляду на цензуру немає; лектура нашого осн. тексту подана і в *Прим. до Пр. К.*;
- Ряд. 48 — в „М“ та *Коп. Жемчужн.*:
І надто убогу мою Україну?!
а в *Коп. Мордовц.*: А за що сердешну мою Україну?!
- Ряд. 51 — в „М“: Розказали бандуристи
а в *Коп. Мордовц.* і в *Коп. Жемчужн.*:
Кобзарі нам розказали
- Рядка 52 в *Коп. Жемчужн.* немає.
- Ряд. 53 — в „М“ та *Коп. Жемчужн.*:
Що діялось в Україні
- Ряд. 54 — в „М“: І якії карп
а в *Коп. Жемчужн.*: І якії люті карп
- Ряд. 55 — в „М“: Ляхи нашим завдавали
а в *Коп. Жемчужн.*: Ляхи завдавали
- Ряд. 56 — в „М“: За що катували
а в *Коп. Мордовц.*: Як нас розпінали
в *Коп. Жемчужн.* цього рядка немає.
- Замість рядків 57-62 в *Кож. К.* з огляду на цензуру — 2 рядки крапок.
- Ряд. 57 — лиш у *Коп. Жемчужн.*:
Що діялось на Шведчині (явне переключення!)
- Ряд. 58-59 — лиш у *Коп. Мордовц.*: То Ляхи б злякались,
Онімили б з переляку
- Ряд. 60 — в „М“ та *Коп. Жемчужн.*: Панп католики
а в *Коп. Мордовц.*: Пані небораки!
- Ряд. 61 — в „М“: Кров точили, упивались
а в *Коп. Жемчужн.*: Кров точили. Вовводи

- Ряд. 62 — в „М“: А
а в *Коп. Жемчужн.*: Як тії собаки
- Ряд. 63 — лише в „М“: З кісточками
.
І про все те
а в *Кож. К.* лише: І здалека
Заввага. Як бачимо, Шевченко на засланні, побоюючись ревізії, заступав крапками гострі вирази про москалів.
- Ряд. 65 — в „М“ спершу було: Як дзвонили в Україні!
Далі замість рядків 66-75 в *Кож. К.*, з огляду на цензуру — 4 рядки крапок.
- Ряд. 67 — лише в „М“: Як погнали на болоті
- Ряд. 68-70 — лише у *Коп. Мордовц.*:
Столицю робити.
Як плакали по батькові
Голоднії діти
- Рядків 71-74 в „М“ немає.
- Ряд. 71 — лише в *Коп. Мордовц.*: І як потім на Орелі
- Ряд. 75 — лише в „М“: Чули, чули сіромахи
- Замість рядків 77-78 в *Кож. К.* з огляду на цензуру — 2 рядки крапок.
- Ряд. 77-80 — в „М“ та *Коп. Жемчужн.*:
Як конають в Гетьманщині,
На лінії гинуть;
Чули, чули запорожці,
Чули і мовчали
- так і в *Прим. до Пр. К.*, лише зам. рядка 80 — рядок крапок.
- Ряд. 83-86 — в „М“ та *Прим. до Пр. К.*:
У мивались небожата
Дрібними, гіркими..
Аж поки та Матер Божа
Заплакала з ними.
- Після ряд. 89 в „М“, *Коп. Жемчужн.* та *Прим. до Пр. К.* йдуть 2 рядки, яких немає в „В“: І на Україну;
За козацькі і за тії
- В *Кож. К.* тільки „І на Україну“. Наступного рядка і рядків 90-92 немає.
- Ряд. 91 — в „М“ та *Коп. Жемчужн.*:
Побив Петра, побив свата
- Ряд. 97 — в *Коп. Жемчужн.* та *Кож. К.*:
Поставили у Іржавці
- Ряд. 98 — в „М“, *Коп. Жемчужн.* та *Прим. до Пр. К.*:
В сотниковім храмі.
- Рядків 99-100 в *Кож. К.* з огляду на цензуру немає.

Стор. 33 **Н. Н. (О, думи мої! О, славо злая!)**.
Автограф один — „М.“ Крім того є копія, писана Жемчужниковим, що або веде нас до якогось іншого автографу, або (останнє припущення ніби правдоподібніше) — є текстом. до якого Жемчужников вніс власні поправки, переписуючи його

з „М“. Перводрук — ЗНТШ, т. XXXIX (1901 р.), де подав його Кониський за копією Жемчужнікова.

Ряд. 2 — в *Коп. Жемч.*: За тебе марне я в чужому краю
Ряд. 4-5 — „ „ : Люблю, як щиру, вірною дружину,

Я безталанною своєю Україну;
Ряд. 7-8 — „ „ : 1 рядок: Тільки не кидай в пекло
з собою... (Цей варіант — найбільш підозрілий, бо зовсім
зміняє думку автора, висловлену в тексті „М“)

Ряд. 12 — в *Коп. Жемч.*: І непотрібного кесаря-ката,

Ряд. 17 — „ „ Запісню-думку: „Ой, гаю, мій гаю“!...

Ряд. 18 — „ „ І не такі, як я, дарма співали...

Заввага. В „М“ в ряд. 18: „І не такі“ і т. д., але
ми робимо конектуру, щоб зберегти метр, і друкуємо так, як
у *Коп. Жемч.* „І не такі“ і т. д. „Дарма“ — у Жемчужн. явна
помилка.

Ряд. 19 — в *Коп. Жемч.*: І чудно, і вудно, як поміркую,

Ряд. 22 — „ „ : Брати з братами і не схаменуться

Ряд. 23 — „ „ : А теє диво — вельмі кохане

Ряд. 24 — в *К. ЛІМ 1933 і 1934*: У шинку покритка, а люди —
п'яні!, бо так і в автографі, але метр вимагає того, щоб було:
„В шинку“ і т. д. Робимо цю конектуру.

Стор. 34. **Чернець.** Автографи такі (в хронологічному
порядку): 1) „М“, 2) висланий Я. Кухаренкові при листі
з 5. VI 1857, 3) „Б.“ Є ще три копії: 1) Богданенка й 2) Мор-
довцева; про першу знаємо, що така існує, з другої Дома-
ницький подав лише 3 відміни, 3) копія, з якої Шевченко
сам декламував цю поезію в 1859 р. в Петербурзі; копія ця
має заголовок: „Чернець Палій“ (власність С. В. Лазарев-
ського; так і в копії *Богд.*). Вперше опублікована ця поезія
в „Основі“ 1861 р., кн. 1. Публікуючи її, Куліш опрацював
текст на підставі автографів „М“ та „Б“, внісши до тексту
свої (часом дуже добрі) поправки. Автограф, подарований
Кухаренкові, Доманицький, а за ним і Франко, помилково
називали „копією Жемчужнікова“.

Ряд. 2 — лише в *Автогр. Кухар.*: Було колись, в же ніколи

Ряд. 8 — „ в „Осн.“: Серцю жалю завдавати

Ряд. 15 — в „М“ І едвабном застилає

в „Осн.“: І едвабом застилає

а в *Автогр. Кухар.*: А шовками застилає

Ряд. 19 — лиш в „Осн.“: Як ту воду відром-цебром

Ряд. 21 — „ в *К. ЛІМ 1933*, мабуть, помилково:

Льохи, шинки з шинкарами

Ряд. 28 — в „М“: Певне виглядає

а в „Осн.“: Мовчки виглядає

Ряд. 31 — лиш в „Осн.“: Кого ж то там з музиками

Ряд. 33 — в „М“ спершу було: В червонім ритім аксамиті

Ряд. 45 — так і в „М“; в *Автогр. Кухар.*:

Дам лиха закаблукам

Ряд. 46 — в „Осн.“: Достанеться й передам!

в „М“ та *Автогр. Кухар.*: цього рядка немає.

- Ряд. 47 — лиш в *Автогр. Кухар.*: А вони ж, тіі закаблуки,
 Ряд. 48 — " в „*Оси.*“: Набралися лиха-муки... (без „й“)
 Ряд. 51 — " " : Достанеться їй передам!
 Ряд. 53 — " " : Протанцював сивий,
 Ряд. 57 — в *Автогр. Кухар.*: Старий крикнув: „Пугу!“
 Ряд. 60 — " " : Святу браму одчинили
 Ряд. 62 — в „*М*“ та *Автогр. Кухар.*: І знов браму зачинили
 Ряд. 63 — " " " " : Навік зачинили
 Ряд. 64 — " " " " :
 Ряд. 66 — лиш в *Автогр. Кухар.*:
 Семен Палій Борозенський
 Ряд. 70-71 — в „*М*“: В довгій рясі по келії
 Семен Палій ходить.
 а в *Автогр. Кухар.*: В довгій рясі Семен Палій
 По келії ходить.
 Ряд. 72 — лиш в *Автогр. Кухар.*: Іде чернець Семен Палій
 До ряд. 76 в авт. „*М*“ примітка Шевченка:
 „Дзвонковая криниця прозивається, недалеко од монастиря“.
 Ряд. 78-79 — в „*М*“: Та згадує, як то було
 Тяжко жити в світі,
 а в *Автогр. Кухар.* та „*Оси.*“:
 Та згадує, як то тяжко
 Було в світі жити;
 Ряд. 84 — лиш в „*М*“: Бере святе письмо в руки
 Ряд. 86 — в „*Оси.*“ та *Коп. Мордовц.*:
 А думкою старий чернець
 а в *Автогр. Кухар.*: А думкою чернець Палій
 Ряд. 89 — лиш в „*М*“: У келії, неначе в Січі
 Ряд. 91 — " " : І сивий гетьман, мов сова
 Ряд. 92-93 " в „*Оси.*“: Ченцеві заглядає в вічі...
 Музики... танці... і Бердичев...
 Ряд. 100 — в „*М*“: спершу було: І в се читай та слухай дзвона
 Ряд. 105-106 — в „*М*“ та *Автогр. Кухар.*:
 Борзну свою і Хвастовщину:
 Загине все і сам загинеш,
 Ряд. 108 — в „*М*“: І старець тяжко застогнав,
 а в *Автогр. Кухаренка*:
 Чернець заплакав, застогнав,
 Ряд. 112 — в „*М*“: Для чого я на світ вродився?
 в „*Оси.*“ та *Автогр. Кухар.*:
 Для чого ж я на світ родився?
 а в *Коп. Мордовц.*:
 Для чого на світ я родився?
 Після ряд. 113 — в „*М*“ ряд крапок.
 Ряд. 114-115 — лиш в *Автогр. Кухар.*:
 Надів клобук і чотки взяв
 І патерицю, і молитись,
 Ряд. 116 — в „*М*“: І за Україву молитися
 а в *Автогр. Кухар.*: За ту Україву молитись

Ряд. 117 — так і в *Автогр. Кухар.*; в „Осн.“:

Палій чернець пошкандибав
в „М“: Чернець Палій пошкандибав,
але спершу було: Семен Палій пошкандибав
а в *Коп. Мордовц.*: Святий чернець пошкандибав.

На цьому рядку в усіх текстах кінчиться поема. В „М“, у першій редакції, був ще довгий уступ, пізніше Шевченком закреслений. В нашому томі подаємо його на ст. 241. Перводрук в *Пр. К.* (нелегальному, де спомини Тургенєва й Мікшина).

Стор. 38. **Один у другого питаєм...** Є в „М“ і „Б“
Є ще й автограф у Київськ. Музеї (неопублікований). Перводрук — „Народи. Чтеніє“ 1859 р., кн. 6.

Ряд. 4 — лиш у „М“: Чого живем? Чого бажаєм?

Ряд. 6 — у *Коп. Мордовц.*: І покидаємо діла?

Ряд. 12 — у „М“: І стид на тебе навели!

Стор. 39. **Самому чудно...** Є в „М“ і в „Б“. Перводрук — *Кож. К.* Супроти осн. тексту маємо в „М“ такі відміни:

Ряд. 2 — Доманицький подав так:

„Що ж діять? і що почать?“ [певно, недогляд].

Ряд. 3 — Людей і долю проклинать?

Ряд. 8 — То гриз по малу б... Так не ті

Ряд. 13 — спершу було: В степу безкраім за У.

Стор. 40. **Ой, стрічечка до стрічечки...** Є в „М“ і „Б“. Перводрук — *Кож. К.* В „М“ такі відміни:

Ряд. 1 — Ой, стрічечку до стрічечки

Ряд. 2 — Романчук друкував: „Мережаю три нічечки“, але безпідставно.

Ряд. 5 — Ой, плахотка - черчаточка

Стор. 41. **Хустина.** Є автографи „М“ та „Б“. Дата в „Б“: „Нижній Новгородъ 1858, марта 8-го“. Крім того — копії Жемчужнікова та Мордовцева. Копія Жемчужнікова — ніби списана з „М“, але деякі лекції взяті і з „Б“ (впр. рядок 19). Копія Мордовцева дав властиво одну відміну (р. 63), — чи вона провадить до якогось ще нам незнаного автографу, — не можемо ствердити; можливо, що це довільна поправка переписувача. Вперше опубліковано цю поезію в „Хаті“ 1860 р. (за „Б“, де Куліш зробив кілька мовних поправок).

Ряд. 1-2 — в „М“ та *Коп. Жемчуж.*:

Була собі Катерина,
Безталанна сиротина

Ряд. 4 — в „М“ та *Коп. Жемчуж.*:

Та з Іваном покохалась,

Ряд. 5-6 — в „М“ та *Коп. Жемчуж.*:

А Іван, як голуб з нею,
З Катериною своєю

Ряд. 8 — в „М“ та *Коп. Жемчуж.*:

Вечеряють у дівоньки (але в „М“
спершу було: „у дівоньки“).

Ряд. 9 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:

Вечеряють, розмовляють

Ряд. 11 — в „М“: Дожидають... А з Чигрина

Ряд. 13 — лише в „М“: Загули великі дзвони

Ряд. 16 — Та їхали на весілля;

в „Хаті“: Да збирались на весілля.

Рядків 17-18 в „М“ немає (у *Жемчуж.* вони є). Далі в „М“ іде 21 рядків, яких немає в „Б“ (з них 17 перших рядків Шевченко закреслив; в *Коп. Жемчуж.* є вони теж з малими відмінами):

Катерина зажурилась [в *Коп. Жемчуж.* цього рядка немає].

Накупила на три копи

Червоного шовку [в *Коп. Жемчуж.* замість

2 останніх 1 рядок: Накупила Катерина червоного шовку.

(ЗНТШ. 39), а за Доманицьким: Накупила Катерина

на три копи шовку. Мабуть, Доманицький щось поплу-

тав, бо не видно, щоб він мав копію *Жемчужнікова* в руках.

Щодо наведених тут відмін з *Коп. Жемчуж.*, то вони нам здаються самовільними поправками переписувача].

А за того за таляра

Золотую голку,

Та й вишила Іванові

Шовками хустину

Щоб згадував на чужині

Свою Катерину.

Ой, у неділеньку рано-пораненьку [в *Коп.*

Жемчуж. за Доманицьким: Ой, у неділю рано-пораненьку]

Ще й сонечко не вставало —

В далеку дорогу, войну і тривогу,

Мати сина випроважала.

Випроважала Івана Катерина [в *Коп.*

Жемчуж.: Випроважала Івана Катерина]

Із чужої темної хати [спершу: Три поля,

три милі, але закреслено; в *Коп. Жемчуж.*: Із чужої темної хатини]

Несла його зброю, шаблю золотую [в *Коп.*

Жемчуж.: Несла його зброю — шаблю золотую]

І цвяховані лати.

Зажурилась Катерина

Безталанна чорнобрива [в *Коп. Жемчуж.*:

Зажурилась чорнобрива]

Іван коника сідлає,

Собі зброю добирєє.

Ряд. 19 — в „М“: У неділеньку рано-ранесенько;

в „Хаті“: В неділеньку да ранесенько

Ряд. 21 — лише в „М“:

В далеку дорогу славі компаніїці

Ряд. 23 — лише в „М“: Випроважає вдова свого сина

Ряд. 26 — в „М“ та *Коп. Жемч.*: А Івана — Катерина

- Ряд. 28 — лише в „М“: До зірничі з криниці
 Ряд. 34 — „ „ „ Що згадував на чужині
 Ряд. 37 — „ „ „ Тільки слави козацької [без „й“],
 так, за Доманицьким, є і в „Б“.
 Ряд. 44 — в „Б“ спершу було: Виглядала на могилу
 Ряд. 47 — лише в „М“: Наші славні компанійші
 Ряд. 49 — „ „ „ іде військо, іде друге (без „й“)
 Ряд. 51 — в „М“ та *Коп. Жемчуж.*: Не дивися, Катерино!
 Ряд. 53 — в „М“, *Коп. Жемчуж.* та *Коп. Мордовц.*:
 Везуть труну дубову
 Ряд. 54 — в „М“, *Коп. Жемчуж.* та „Хаті“:
 Китайкою вкриту
 Ряд. 63 — лише в *Коп. Мордовц.*:
 Панцир битий порубаний
 Ряд. 67 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:
 А на збруї, на козацькій
 в „Хаті“: А на збруї козацькая
 Ряд. 71 — в „М“ спершу було: Сіделечко цвяховане.
 Стор. 44. **А. О. Мозачновському.** Автографи: „М“
 і „Б“. Є копії: 1) Жемчужнікова та 2) Мордовцева (обидві —
 контамінації). В „Основі“ (кн. X, 1862 р.), де вперше цю
 поезію видруковано, Куліш до тексту „М“ вніс свої поправки.
 Перший брульон, що з нього переписував Шевченко текст
 цієї поезії до „М“, мав теж одміни, про що свідчить від-
 мінна редакція рр. 144-147 (див. у кінці), що її зберіг нам
 лист поета до М. Лазаревського (див. т. X, стор. 43), про
 що докладніше див. у кінці наших приміток до цієї поезії.
 Ряд. 11 — лише в „М“ Або „Три царів з дарами“
 Ряд. 14 — в „М“: Виспівую собі та плачу...
 а в „Осн.“ та *Коп. Жемч.*:
 Виспівую, було, та плачу
 Ряд. 22 — в „Осн.“ та *Коп. Жемч.*:
 У школі й сивіть почало,
 Ряд. 26 — в „М“, „Основі“, *Коп. Жемч.* та *Коп. Мордовц.*:
 Ма буть, Господь мене карає.
 Ряд. 27-28 — лише в „М“: Ось слухай же, ширій друже,
 Та розкажуй дітям.
 Ряд. 30 — в „М“: Як нужуся світом! (а було спершу: „як
 [я нужу“)
 а в „Осн.“ та *Коп. Жемч.*: Як нужу я світом!
 Рядків 31-32 — в „М“ немає.
 Рядкам 35-44 — в „М“ відповідають такі 18 рядків:
 Коли ж яке поквалиться,
 То нищечком, брате,
 Нехай собі у куточку
 І майськії ночі
 І, як небо, голубії
 Ті очі дівочі
 На лад давній вихваляє,
 Не лає нікого

І не любить, опріч грошей,
 Та себе самого.
 А Україну? Крий Боже!
 Нехай собі плаче.
 Ось слухай же, мій голубе,
 Мій орле козаچه,
 Як конаю я в неволі,
 Як нужу я світом (спершу було: „як
 я нужу“...)
 Та розкажуй тихесенько
 Нерозумним дітям.

а в *Коп. Жемч.* почасті як в „М“ з малими відмінами:
 Коли ж яке покваницься, —
 Нехай собі у куточку
 І майськія ночі
 І те небо голубее
 Та очі дівочі

Далі частинно за „М“, частинно за „Б“ (за „Б“ від ряд. 45
 нашого тексту).

Ряд. 47 — лише в „Осн.“: Талáми ви́йду по-над Аралом [са-
 мовільна й недоладна поправка Куліша].

Ряд. 50 — лише в „М“: Серце усміхнеться

Ряд. 52 — Тихо стрепенеться

Рядків 53-56 — в „М“ немає.

Після рядка 72 в „М“ рядок крапок.

Ряд. 75 — в „М“: А ми її так найшли;

а в „Осн.“ та *Коп. Жемч.*: А ми таки її знайшли

Ряд. 79 — в „Осн.“ та *Коп. Жемчуж.*:

О, моя доле! моя країно!...

Ряд. 80 — в „М“: Коли я вирвуся з цієї пустині?...

а в „Осн.“ та *Коп. Жемч.*:

Чи я то вернуся з цієї пустині?...

Ряд. 84 — в „М“: Гайда в кошари! Гайда в неволю!

а в „Осн.“: Айда в казарми, — —

а в *Коп. Жемчуж.*:

„Гайда в кошару, гайда в неволю!“

Ряд. 89-91 — в „М“: Отак [от], друже мій, минає

Отут неділенька святая!

Ох, друже брате!

(Реставруємо за Доманицьким, але не маємо певности, що
 так в автографі: Доманицький не подав рядків у цілості).

Ряд. 92 — в „М“: Ще прийде ніч в смердячі хати

а в „Осн.“, *Коп. Жемч.* та *Коп. Мордовц.*:

Приходить ніч в смердячу хату

Ряд. 93 — в „Осн.“, *Коп. Жемч.* та *Коп. Мордовц.*:

Осядуть думи; розібють

Ряд. 98-99 — лише в „М“: У вічне море потечуть.

І тяжко-тяжкими сльозами

- Після рядка 100 в „М“ та *Коп. Жемч.* йдуть такі рядки:
 Не малодушіє в неволі
 Вночі сльози точить,
 А гріхи мої великі
 Вилитися хочуть,
 Не виллються, не покинуть
 Душу катувати.
 Страшно мені, друже-брате,
 Смерти сподіватись.
- Ряд. 109 — в „М“: Та у кошари заблудила
 а в „Оси.“ та *Коп. Жемч.*:
 В степену небога заблудила
- Ряд. 110 — лиш у „М“: І вдруго пити зареклась.
- Ряд. 113 — в „Оси.“ та *Коп. Жемч.*: Буде каяття на світі —
- Ряд. 116 —
 Мов волі, с'онця-світу жду...
- Ряд. 119-120 лиш у „М“: Бо на посмішище ведуть
 Старого дурня на учати
- Ряд. 122 — в „М“ спершу було: І те, що дурня всюди бють.
 Далі після рядка 122 в „М“ йдуть такі рядки:
 Так день і тиждень так минає,
 І може, друже мій, отак
 Минуть остатнії літа!...
 Як перед Богом, сповідаюсь:
 За правду (спершу було: Поправді)
 І не клену долі, [на світі караюсь
 Тільки Господа благаю:
 „Не дай, Боже, в чужім краю
 Згинути в неволі!“
- Ряд. 123 — лиш у „М“: Минули літа молодії
- Після рядка 125 в „М“: було спершу, а потім закреслено:
 Та нічогісінько не вдів,
 А тільки жалю завдає, —
- Ряд. 128-129 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:
 Добро крізь сон хіба побачу
 Та може лихо переплачу
- Ряд. 133 — в „М“ та *Коп. Жемч.*: Я буду знову сповідати [?]
- Після рядка 133 в „М“ та *Коп. Жемч.* йдуть такі рядки:
 Свої гріхи, і як мені
 [в *Коп. Жемч.*: Свої гріхи й як мені]
 Доводилось на чужині
 В неволі, в каторзі каратись.
 А все за того пятака,
 [в *Коп. Жемч.*: І не за того пятака]
 Що вкрав маленьким у дяка,
 Та за вірші оті прокляті
 [в *Коп. Жемч.*: А за вірші оці прокляті...]
- Ряд. 134-135 — в „М“ та *Коп. Жемч.* немає.
- Ряд. 136 — в „М“ та *Коп. Жемч.*: Чи те коли сподіється?

Ряд. 143 — в „Осн.“, *Коп. Жемч.* та *Коп. Мордовц.*:

Так тая Україна

Ряд. 145 — лиш в „Осн.“: І ти, друже-брате,
Крім того в листі до М. Лазаревського з 20. XII 1847 р. є
цитата, що дає ще одну відміну до р. р. 144—147:

Так Дніпро крутоберегий

І надія, брате,

Не дають мені в неволі

О смерті благи.

Лист цей є свідцтвом, що посланіє А. О. Козачковському
вже було написане перед 20. XII 1847 р.

Стор. 49. **Москалева криниця** [Перша редакція].

Твір цей є лише в одному автографі — „М“, при чому текст
його значно (очевидно в 1858 р.) поправлений, і зроблено
в ньому великі скорочення; тоді, мабуть, Шевченко дописав
і присвяту (олівцем): „Я. Кухаренку“. Нижче подаємо від-
міни з первісного тексту автогр. „М“. Видавці Празького
Кобзаря 1876 р. в т. II вперше подали текст цього твору,
не беручи під увагу авторських закреслень у тексті. В. До-
маницький в „Критичн. Розслід.“ вдруге подав цей текст,
але вже разом з усіма відмінами первісного тексту, на жаль
не без помилок. В Празьк. Кобзарі супроти автографу є чи-
мало відмін, але вони — результат самовільних поправок
редакторів, а тому ми їх нижче й не подаємо, обмежуючись
підкресленням цього факту. Не маючи при собі автографу „М“,
Шевченко в квітні-травні 1857 р. написав на цю тему новий
твір, що його подаємо на стор. 253.

Ряд. 6 — лише в *К. ЛІМ 1933*: Інакше скажете, небоже!
[недогляд, бо в автографі: „Інако“]

Ряд. 27 — в „М“ було спершу: Ні, вона дівонька не та!
в *Пр. К.* та „Крит. Розслід.“ Доманицького:
Ні, дівонька вона не та! [помилково].

Ряд. 37 — лише в *К. ЛІМ 1933*: На ту сиротську копійчину
[Можливо, що так і в автографі, але ми непевні, що це так].

Ряд. 60 — в „М“ спершу було:

І легше буде зароблять! [без „й“]

Далі в „М“ іншли такі рядки, пізніше закреслені:

1. Спочинем трохи, поговорим...

Що, ярина ще не зійшла?

2. Та де та ярина взялась?

У мене ще на жлто орють.

Отимто й ба, що живе

Відколи, дядьку, а не чули. —

А може й чули, та забули, --

Журнал друкують.

1. Те-те-те!

2. Та що ви думаєте: польський,

Або „Хозяинь“ той московський?

Не та ловись! Журнал Ре в у! [себто Revue]

Чи те... Ла-Мод, — купив для Паші
Вторік в Ромні... [себто La Mode]

1. (*нишком*) Так от як наші!
Не чув, як на світі живу!...
2. У самому тому журналі
Моя Пашета начитала,
Як німці сіяли траву,
А потім вижали серпами!
І все написаво стихами,
Та не такими, як у нас...
1. Якби ти, брате, свині пас...
За слово вибачай!
(2. *мов не чує*) Гей, хлопче!
2. (*Ходить, посвистує, а потім співає*):
„Хлопче, молодче,
З карими очима!
Нащо тобі жівка —
Камінь за плечима!...“
1. Та годі вже тобі співать!
2. Що, може, хочете кончать?
А я, признаться, думав — теє...
1. А я — так думаю інеє:
Що випемо та поснемо,
А там і ладу не дамо.
Сідай лиш та пиши, небоже,
Так кончимо, як Бог поможе.

Ряд. 64 — олівцем поправлено („М“):

На світі жить будуть?

Ряд. 69 — Доманицький перекутив (у „Розсліді“).

Ряд. 88 — в „М“ спершу було: Сиріт *відпалили*...

Ряд. 106 — в тексті *Доман*: Що багатше стали [сумнівне, але можливе].

Ряд. 113 — в „М“ було спершу: Та все б таки воно не так...

Ряд. 124 — в „М“ : Коли не дам ладу,

Ряд. 131 — лише в *К. ЛІМ 1933*: Та остання ся рада [ма-
буть, помилка]

Ряд. 152 — в *Пр. К.*: Щоб не кричали: ах, ах, ах... [арозок
самовільних поправок редакторів]

Ряд. 245 — лише в *К. ЛІМ 1933*: І на криласі дякові [мабуть,
поправка, бо інші видання за автографом подають: „клеросі“]

Ряд. 260 — в „М“ було спершу: Старого Максима

Ряд. 263 — „ „ „ : Пошкандиба на вдовину

Ряд. 266 — „ „ „ : Коли не згадає

Ряд. 276 — „ „ „ : І рушає в поле

Стор. 58. **То так і я тепер пишу...** Є лише один
автограф „М“. Перводрук — *Кож. К.*

Ряд. 4 — у *Льв. К.* та *Пр. К.*: Згадаю що, чи що побачу,
бо в „М“ спершу було „побачу“. Доманицький каже, що
спершу було „набачу“, але він помилився, бо всі (*ЄН*, оби-
два вид. *ЛІМ*-у друкують: „набачу“, як пізнішу поправку.

Стор. 59. **А нумо знову віршувать!** Є в „М“, є й у „Б“. Редакція „М“ (перша) — зовсім одмінна, крім 7-ох перших рядків, а тому подаємо її цілу окремо на стор. 243. Перводрук — *Кож. К.*

Стор. 60. **У Бога за дверми лежала сонира...** Єдиний автограф „М“, в якому є кілька поправок; відміни з первісного тексту подаємо нижче. Перводрук — *Кож. К.*
Ряд. 28 — в „М“ спершу було:

І мер за димом сонця світ
а в *Льв. К., Кож. К.* та *Пр. К.*:

І мерк за димом Божий світ [самовільна поправка]
Ряд. 30 — в „М“ спершу було:

Неначе хлопчик в льолі білій
Ряд. 40 — у *Льв. К., Кож. К.* та *Пр. К.*:

Червона глина та тичина [перекручення].
Ряд. 70 — хоч в автогр. стоїть „краї“, але Доманицький у своїх виданнях та *ЄИ* поправляли на „краю“.

Стор. 64. **Варнан.** Є автограф в „М“ (без заголовку), є й у „Б“ — в значно відмінній редакції. Є ще контамінаційна редакція в копії Жемчужникова; можливо, що відміни, що в ній знаходимо, — результат роботи переписувача. Є ще копія Мордовцева, з якої Доманицький подав лише дві відміни (чи вони автентичні, Шевченкові?). Вперше видруковано поему в пізнішій редакції в *Кож. К.*, а деякі варіанти з першої вперше подаю в *Пр. К.*; всі їх подав В. Доманицький у своєму „Крит. Розсліді“.

Ряд. 1 — в „М“ перед цим рядком стоїть ряд крапок.

Ряд. 2 — в „М“: В неволі злій зустрів я діда
а в *Коп. Жемч.*: В неволі зазнав я діда

Ряд. 3-5 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:

То був [в „М“ спершу: одпущений] поселений варнак,
Наш бідний мучений земляк.

Неначе діти, ми зраділи

Ряд. 6 — в „М“: Один другому. У неділю
в в *Коп. Жемч.*: Один одному. В неділю

Ряд. 7 — в „М“ та *Коп. Жемч.*: Бувало, між таламп

Ряд. 8-9 — в „М“: По-над тим Уралом,

Покне смеркне, розмовляли
а в *Коп. Жемч.*: По-над тим Уралем

Поки не смеркає, розмовляли [явні помилки переписувача]

Ряд. 10-14 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:

О нашій славіній старині.

І він розказував мені

Свою бувальщину: „Од Бога

Ряд. 15 — лише в *Коп. Жемч.*: Все од Бога, сам нічого

Ряд. 16 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:

Дурний не зробить чоловік

Рядкам 19-52 — в „М“ та *Коп. Жемч.* відповідають такі рядки:

І ні на кого не жалкую.

[в *Коп. Жемч.* цього рядка крапок нема].

Води багато утекло
З того часу... За Уманем

[в *Коп. Жемч.* лише 1 рядок: Води багато утекло. За Уманем]

Було те всогеє село,
Де уродився я на зло,
Де виріс я на безталання
Та на погибель... Наша пані
Мене побачила в селі
Та й узяла собі в покої.

[в *Коп. Жемч.*: Та й узяла мене в покої]

А в неї панпчі були;
Були однолітки зо мною

[цього й наступного рядка в *Коп. Жемч.* нема: переписувач їх, як виразно недороблені, усунув]

Так їм на виграшку. Росли,
Росли вони та виростали

[в *Коп. Жемч.*: Росли вони і виростали].

Та мною, дурні, забавлялись.

[в *Коп. Жемч.*: Та мною, дурнем, забавлялись]

Уже й учиться почали,

[в *Коп. Жемч.*: Уже й учити почали]

А я собі на безголова

[в *Коп. Жемч.*: як у „В“]

Ряд. 21 — в *Коп. Мордовц.*: Нічого на світі. Отак

Ряд. 38 — в *Коп. Мордовц.*: Із Ікви в море утекло

В автогр. „В“ цей рядок виглядає так: „Із Ікви в ... утекло“.

В *Кож. К.* редактори вставили замість крапок слово „море“, але це недобре, бо Шевченко не ставив би тоді крапок. Справа ясна: він не пам'ятав, до якої річки вливає Іква. Тому Доманицький слушно пропонував це місце читати так, як у нас („У Стир із Ікви уплило“), але, доставши копію Мордовцева, прийняв його лекцію, зовсім недобру.

Ряд. 53-54 — лише в „М“:

Учуся з ними. Сльоз і крові
Письмо стоїло... Чи нас

[так за Доманицьким; чи не пропущене тут „те“ — „Письмо те стоїло..]

Ряд. 56 — в „М“: Учить псьму?

а в *Коп. Жемч.*: Псьму учити?! [так і в *Льв. К.*, *Кож. К.* та *Пр. К.*]

Ряд. 59 — в *Льв. К.*, *Кож. К.* та *Пр. К.*: А більш нічого

Ряд. 60-62 — лише в „М“: Не повинні знать без волі —
Така наша доля!

Ото і вивчився я, виріс [без „ж |

Ряд. 64-65 — лише в „М“: Не пускають.. У москалі
І туди не голять

Ряд. 67 — лише в „М“: Вернувсь я до рала...

Ряд. 68 — в *Коп. Жемч., Льв. К., Кож. К. та Пр. К.*:
Поопреділяли...

в „М“ після цього рядка рядок кранок.

Ряд. 69-70 — лише в „М“: Настали тяжкії літа
У нашому таки селі

Рядкам 71-75 — в „М“ відповідає 1 рядок:

Росла убога сирота.

Ряд. 73 — в *Коп. Жемч., Льв. К., Кож. К. та Пр. К.*:

А у сусіди виростала

Рядкам 76-99 в „М“ відповідають такі рядки:

О, Боже, Боже мій єдиний!

Вона тоді була дитина,

Вона... Не нам Тебе судить,

Великий Боже наш!

На неї

Не довелось і надивитись,

А я ще думав одружитись,

І жить і радуватись з нею, —

І Господа хвалить...

Уже і краму накупили

Уже і пива наварпи —

Не довелося тільки пить:

Проклятий пан старий неситий

Покриткою пустив по світу:

Не довелося вкупі жить!...

Дарма!.. минуло.. не до ладу

Було б садити огород.

Пішов я писарем в громаду.

Ряд. 102 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:

Та мовчки хлопців добираю

Після рядка 104 в „Б“ йшли спершу (пізніше закреслені)
такі 2 рядки:

Мене вельможні паничі,

Хоч бачили, та не пізнали, —

Рядкам 105-111 в „М“, *Коп. Жемч.* та *Прим. до Пр. К.*
відповідають такі рядки:

(Мене, звичайне, не пізнали)

Засватані весілля ждуть,

А нашим молодим дівчатам

[в *Прим. до Пр. К.*: I ...]

В селі проходу не дають.

Дарма! Нехай! Радіє мати,

Радіє пан.. А хлопці ждуть,

Як Бога, панського весілля.

Ряд. 112 — в „М“: Якраз у клечальну неділю.
в *Коп. Жемч.*: Якраз в клечанну неділю.
а в *Льв. К., Кож. К. та Пр. К.*:

Отож у клечану неділю

Ряд. 113 — лише в „М“; І повінчали їх обох.

Ряд. 117 — лише в „М“: Не бачив зроду на землі

Рядкам 119-121 в „М“ та *Коп. Жемч.* відповідають такі рядки:

А я убив їх! Признаюсь —
І досі страшно, як згадаю;
Я і розказувать боюсь.
А то ще й вас перелякаю.

Рядкам 122-138 в „М“, *Коп. Жемч.* та *Прим. до Пр. К.* відповідають такі рядки:

На весілля
І ми отарою прийшли,
Палати білі запалили,
Панів великих і малих
Усіх порізали...

Молила

Сама стара за молодих:
До Бога руки піднімала...

[в *Коп. Жемч.*: До Бога руки підіймала.]

А невістками хлопці гралнсь,
Поки замучили... Затих,
Загас пожар... Уже світало

[в *Коп. Жемч.*: Затих пожар, уже світало]

А ми в діброву поховались
І раду радим, що робить?
А що робить! Ходімо бить
Та мордувать панів проклятих.
І ми пішли... Ох, тяжко, брате,
Такі згадувать діла!
Ватага день і ніч росла

Ряд. 139 — в „М“: Уже за сотню прибувала
а *Коп. Жемч.*: Уже за сотню прибувало...

Ряд. 142 — лише в „М“: Без милосердія, без зла, —

Ряд. 145-146 „ „ Ходив я три года з ножами,
Неначе той різник.

Ряд. 148 — „ „ До всього я привик

Ряд. 150-151 — в „М“: Спечеш дитину на огні,

Або панянку чорнобривку
а в *Коп. Жемч.*: Спражеш дитину на огні,

Або панянку чорноброву

Ряд. 162-163 — лише в „М“: Надо мною окаянным...

Тількощо світало

Ряд. 169-171 — „ „ Дивом дивним сяють

Церкви Божі, ніби з Богом
Самим розмовляють

Ряд. 174 — в *Коп. Жемч., Льв. К., Кож. К. та Пр. К.* :

У Києві, пеначе на небі

Ряд. 176 — лише в „М“: Вперше зроду я заплакав.

Ряд. 181 — „М“ : Я мов народився...

Ряд. 185-186 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:

Не святим молитись,

А суда — суда людського.

В *ЛІМ 1934*, де весь текст видрукований за „Б“, взято ці рядки з тексту „М“ (виразна тенденція).

Стор. 70. **Ой, гляну я, подивлюся...** Є два автографи: „М“ та „Б“. Перводрук — *Кож. К.*

Ряд. 9 — в „М“: Там би я спочив на старість,

Ряд. 11 — „М“ : Там би я.. Шкода і гадки:

Стор. 71. **Та не дай, Господи, нікому...** Є в „М“ і в „Б“. Є ще копія Жемчужникова — контамінація обох названих текстів. Перводрук — *Кож. К.*

Ряд. 4 — лише в „М“: Марне літа коротати

Ряд. 5-6 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:

Ой піду я лугом, лугом

Та розважу тую тугу...

Ряд. 7-8 — лише в „М“:

„Не йди! — кажуть: — сиди в хаті:

Підеш завтра погуляти!“

Стор. 72. **[Царі]**. Поезія ця (точніше — 5 поезій з прологом) є в „М“ і в „Б“, але в обох альбомах без заголовку. Заголовок у квадратних дужках — редакційний. Уважаємо його за потрібний. Нумерацію окремим частинам (I—V) Шевченко дав уже в „Б“, — в „М“ не було й цієї нумерації, що їх об'єднує. Пролог Шевченко в 1858 р. зовсім переробив, а тому ми його першу редакцію вміщуємо окремо на стор. 245 цього тому. Є ще й копії: Жемчужникова (контамінована) та Мордовцева. Вперше видруковано цей твір у *Пр. К.* (в нелегальному томі). Можливо, що були й інші автографи (пор. відміну по р. 150 з *Пр. К.*), і що з них пішла й назва твору, дана самим Шевченком.

Ряд. 18 — лише в *Пр. К.*:

Скубуть і патрають, то може б [звідки?]

Ряд. 27 — в *Коп. Мордовц.*: Ту короновану громаду
[мабуть, автентична авторська поправка]

Ряд. 33 — так і в *К. ЛІМ 1934*; в раніших виданнях:

В Давидовім граді, Господом хранимим

Ряд. 35-36 — лише в „М“:

А інша лихая та люта година

Покрила Ізраїль: то гірша війна!

Ряд. 40-57 — в „М“ та *Коп. Жемч.* відповідають такі рядки:

Пішли шукать собі могили,

Покидали дітей малих

[в *Коп. Жемч.*: Покидали дітей своїх]

І жен своїх, і молодих

Своїх підложниць... а ті босі.

[в *Коп. Жемч.*: Своїх *наложниць*. А ті босі].

Розхристані, простоволосі,
Сидять в світлицях взаперті
Та тяжко плачуть в самоті,
І красоту свою велику

[в *Коп. Жемч.*: І красу свою велику]

Нарошне нівечать, — аж жаль!
На стогнах сльози та печаль;
За стогнами і гвалт і крики, —
І гине, падає народ
За той завіт і за кивот

[в *Коп. Жемч.*: За той завіт, за той кивот]

І за царя свого Пророка.
А цар (святий), узявшись в боки,
По кровлі кедрових палат
В червленій ризі похожає
Та, усміхавшись, позирає
В зелений сад.

А в садочку мраморова

[в *Коп. Жемч.*: А в садочку мармурова]

Купальня біліла
Крізь листочки, а в купальні
Русалка сиділа;
Не русалка... Версавія,
Достеменна Єва

[в *Коп. Жемч.*: Достеменна Єва]

Ряд. 58 — Доманицький подає так: „Подружіє Гурієве“, але можливо, що в автографі: „Гурієво“, бо так в *ЛІМ 1934*, так і в *Пр. К.* Не можемо розв'язати цього питання [укр. літерат. форма „Гурієве“, а Шевченко міг вжити й церковної „Гурієво“].

Ряд. 61 — в „М“: Біле лоно мила

Ряд. 65 — „ : Журп'ється в німоті Іерусалим

Ряд. 67-68 — „ : Давид похожає і дума неситий
Нечистіі думи... А ми повелим!

Ряд. 73-78 — в „М“ та *Коп. Жемч.* відповідають такі рядки:

Сказав, щоб подали сікериу
І щоб просили на вечерю
Версавію...

Нівроку

Божому пророку:

Сама Версавія при сп'ї...

[в *Коп. Жемч.* самовільна поправка:

Сама Версавія прийде...].

Заввага. Щодо ряд. 78, то за Доманицьким в обох автографах: „присп'ї“ (церк.-слов. аорист від „присп'їти“), що його за укр. вимовою треба читати присп'ї¹⁾, а й Дорош-

¹⁾ Сам Доманицький в тексті своїх Кобзарів подав „присп'ї“, а в „Крит. Розсліді“ „пріспе“ (не з укр. вимовою).

кевич в ЛІМ 1933 дав: „прийшла“, і редактори ЛІМ-у 1934 дали „прийшла“; вперше ця конектура пішла від Празького Кобзаря, але вона неслухна, бо Шевченко свідомо архаїзував текст. Єдине, що промовляє за цією конектурою, це те, що „прийшла“ римується з дальшим (ряд. 80) „пішла“, але це ще не підстава для такої засадничої зміни.

Рядків 79-82 в „М“ та *Коп. Жемч.* немає.

Ряд. 83 — „ „ : Чи Гурієві снівлось

Рядка 84 в *Коп. Жемч.* немає.

Ряд. 85 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:

Що цар не злато-серебро

Рядка 86 в „М“ та *Коп. Жемч.* немає.

Ряд. 89-92 — „ „ :

А цар, щоб Гурій і не знав,
Звелів убить його, та й годі!
А потім плакав пред народом,
Посипав понелом главу!

Ряд. 93 — в „М“ рядок крапок.

Рядків 94-95 в „М“ та *Коп. Жемч.* немає.

Далі в „М“, *Коп. Жемч.* та *Пр. К.* йдуть такі рядки, що їх немає в „Б“:

Отак святі царі живуть!
А як же прості? Я не знаю...
І раю вам цього не знать,
Та ні у кого й не питать,
Щоб не завадило, буває...

Ряд. 99 — в „М“: син Амон і т. д.

Ряд. 103 — лише в „М“: (Бо то був первенець його!)

Ряд. 106 — „ „ : Багрянні ризи роздирає

Ряд. 111 — „ „ : рядок крапок.

Рядка 112 в „М“ немає.

Ряд. 114-115 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:

А син у храміні кедровій,
Як той бугай, лежить здоровий

Рядків 116-117 в „М“ та *Коп. Жемч.* немає.

Ряд. 118-119 — „ „ „ :

Кешкує з батька і так просить,
А той ридає та голосить

Рядка 120 в „М“ та *Коп. Жемч.* немає.

Ряд. 124 — лише в „М“: І щоб сама і принесла.

Ряд. 127-131 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:

Фамар прекрасная прийшла
І коржик з маком принесла.
Амон бере її за руку
І в темну храмину веде
І на постіленьку кладе..

Ряд. 132 — в „Б“ спершу було: „Ридає, плаче і рвучись“; цей варіант, хоч він і закреслений, взяли до тексту редактори *Пр. К.* В авт. „М“: Претерпіла, сердешна, муки“.

- Рядкам 133-140 лише в „М“ відповідають такі рядки:
 Рвучись, кричала: „Зміє! гаде!
 Амоне, брате мій! Я... я —
 Сестра єдина твоя!
 Де дінусь я? Тебе самого
 Безумним люди назовуть!“
 Не допомгло нічого!
- Ряд. 143 — лише в „М“: От бачте, людські діти!...
- Ряд. 146 — : І одряхлї і покривали
- Рядків 148-149 в „М“ немає.
- Ряд. 150 — в „М“: А отроки доміркувались
- Далі в *Пр. К.* йде рядок, якого немає ні в „Б“, ні в „М“:
 Як нагрівають царя свого [звідки?]
- Рядка 152 в „М“ немає; в *Пр. К.*:
 Та, щоб нагрїть його, взяли
- Ряд. 154 — в „М“: Дівчат цареві навели
- Ряд. 155 — в *К. ЛІМ 1934*: Та грїють кровю молодою [редактори советських видань зовсім не знають церк.-слов. мови: церк.-слов. „да“ значить „щоб“ (щоб грїли)].
- Рядкам 159-173 в „М“ відповідають такі рядки:
 І пазорї слинить,
 Ледве, ледве простягає
 До сумантянни,
 Бо була вона над всіми
 Краще добротою...
 І та, грїючи старого
 Давида собою...
 Як уже вона там грїла,
 Того ми не знаєм,
 А він грївся коло неї
 І... і не позна ю!...“
- Ряд. 173 — в *К. ЛІМ 1934*: І... і не растлю [нерозуміння церк.-слов. мови!]
- Після цих рядків в „М“ є ще такі рядки (яких немає в „Б“):
 Дивуються, що кіт мурий
 Не ворувив сала,
 А у його, сіромахи,
 Зубів не осталоє! —
- Ряд. 178 — в „М“: Велике свято: виглядає
 а в *Пр. К.*: У князя свято: виглядають [самовільна поправка].
- Ряд. 180 — в „М“ рядок крапок.
- Ряд. 184-185 — в „М“: І щедро посипала ладон.
 Мов ті валькірії кругом неї
 [ряд. 185 — так ніби виглядає в „М“ за Доманицьким; чи нема тут друк. помилки?]
- Ряд. 188 — в *К. ЛІМ 1933* (мабуть, помилково): „Гоя, гоя, гоя!“
- Ряд. 192 — в „М“: За городом неначе хмара
- Ряд. 194 — : Дружина. отрока, бояра
- Ряд. 197 — : Пішла весела за народом

- Ряд. 198 — „ : теж так; а спершу було:
 Не із Литви йде давно виданий
 Ряд. 199 — „ : Давно знаємий, давно жаданий.
 Ряд. 204 — „ : Кругом і запалили.
 Ряд. 207-208 — „ : „Побп“ народ, княжну „поя“,
 Отіде в області своя!
 Рядка 210 в „М“ немає.
 Після рядка 211 в „Б“ йшли ще такі рядки (пізніше за-
 креслені):

Блукала в Києві одна...
 Нічого з ворогом не вдіє,
 Аж поки сина привела,
 А потім з сином Ізяславом

- Рядків 213 і 215 в „М“ немає.
 Ряд. 217 — в „М“: Отих царів, та ще й святих
 Ряд. 219 — в „М“: Мов лурень, ходиш коло їх
 Рядків 221-231 в „М“ немає.
 Ряд. 232 — в „М“: А де нема, як кажуть, волі
 Ряд. 234 — Шкода і оливо тупить!
 Рядкам 237-238 в „М“ відповідають такі рядки:
 Тільки не треба їх учить.
 Своім писанієм нікого
 Не навчиш ти: тебе самого
 Великим дурнем назовуть,
 А книжку граться оддадуть
 Маленьким дітям, — більш нічого!

Стор. 79. **Добро, у кого є господа...** Є лише в альбомі „М“. Перводрук в *Кож. К.*

Ряд. 15 — в автографі: А ми з голе гою лягли (народня форма на Київщині). Видавці *Кож. К.*, *Льв. К.* та *Пр. К.* цього слова не розуміли і ставили ряд крапок. Це Шевченкова вимова; друкуємо це слово в загально принятій формі „коллего“.

В рядку 20 звичайно „дом“ переробляють на „дім“, але в автографі: „дом“.

Стор. 80. **Титарівна.** Є в „М“; крім того в альбомі 1846-50 р. р. (див. т. VI, стор. 283) є фрагмент першої (чернеткової) редакції, що його 6 перших рядків — пісня Титарівни, якої Шевченко потім не ввів до тексту, переробленого для „М“, а дальші 10 відповідають 194-212 рядкам редакції „М“:

„Повій, вітре, по-над яром
 Та нажени чорную (sic!) хмару,
 А щоб дощик помил[ив],
 Стежки доріжки залив [написано: „залилив“],
 Та щоб люди не ходили,
 Мого сина не збудили“.

У неділовку рано та раненько
 Збиралася громадонька

І старая й молодая,
 І велика і малая,
 Та криницю виливала,
 Сповитого сина доставала.
 Вивели матір у кайданах;
 Що хотіли, то робили,
 В труну з сном положили,
 Живу з сном поховали.

Можливо, що цей брульйоновий нарис — пригаданий Шевченком уступ із народньої пісні, що послужила йому матеріалом до сюжету цієї балади.

Ряд. 174 — у *Кож. К.* й інш. поправлено:

Де їй дітись од сорому

Перводрук — *Кож. К.*

Стор. 87. **Ну, що б, вдавалося, слова?** Єдиний автограф — „М“. Перводрук — *Кож. К.*

Ряд. 14 — в автографі: я вже думав спать лягати.

Ми слідом за *ЄН* та обома Кобзарями *ЛІМ*у додаємо в квадратних дужках *А* (*А* я вже думав) — для метру.

Стор. 89. **Мов за подушне, оступили...** Є в „М“ і в „В“. Видруковане вперше в „Основи“ 1862 р., кн. VIII.

Ряд. 4 — в „М“: Де заховатися мені? (без „ж“)

Ряд. 6 — в „М“ є примітка до слова „Аралу“ — „острів“ [себто острів „Кос-Арал“].

Ряд. 7 — в „Осн.“: Віршую — нищечком грішу —

Наша інтерпункція сходиться з текстами, виданими за автографом.

Стор. 90. **П[етро] С[коропадський].** Є в „М“ і в „В“. Крім того є копія Жемчужникова, що є контамінацією тих обох автографів з деякими помилками (р. 21) та, мабуть, довільними змінами-скороченнями (р. 25 і далі). Вперше видруковано в *Кож. К.* Розкриваємо ініціали, поставлені в заголовку, бо вже від 1898 р. відомо, що це — Петро Скоропадський (стаття Єфремова в *ІІВ*), дідич з Чернігівщини.

Ряд. 1 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:

Не жаль на злого: кругом його

Ряд. 4 — в *К. ЛІМ 1934*: Що й славу може одурить [звідки?]

Ряд. 9 — лише в „М“: Як ф́лаг забачить! Дома пан!

Рядка 10 в „М“ немає.

Ряд. 11 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:

А пан, як бачите, кабан

Рядка 12 в „М“ немає.

Ряд. 14 — в „М“ слово „патріот“ підкреслено [що у Шевченка означає те саме, що й лапки].

Ряд. 20 — лише в *К. ЛІМ 1934*: Огуг він весь, хоч надрюкуй!

Ряд. 21 — в „М“: Ба, ні: в селі дівчаток...

а за *Коп. Жемч.* у *Льв. К.*, *Кож. К.* та *Пр. К.*:

Та ще в селі своїх дівчаток

- Ряд. 22 — в „М“ рядок крапок; в *К. ЛІМ 1934*:
 Перебуває та спроста [явна помилка].
- Ряд. 23 — в „М“: Та ще й байстрят своїх десяток
- Ряд. 24 — так і в „М“; в *Коп. Жемч.* та *Пр. К.*:
 У год продержить до хреста [це помилка]
 після цього рядка в „М“ — рядок крапок.
- Ряд. 25 — в „М“: Кругом, як бачите, паскуда
 а в *Коп. Жемч.*: Кругом паскуда!
- Рядків 26-27 в *Коп. Жемч.* немає.
- Рядкам 28-31 в „М“ та *Коп. Жемч.* відповідають такі рядки:
 За що люди
 [в *Коп. Жемч.*: За що ж люди]
 Його возносять, як те чудо?
 За шмат гнилої ковбаси
 У вас хоч матір попроси, —
 То оддасте... Зовуть світ плем
 [в *Коп. Жемч.*: Так оддасте... Зовуть світилом]
 Кривого, п'яного Петра
 І покровителем добра,
 І „патріотом“... Боже мий!
 А де ж та правда на землі?
 — — — — —
 Не жаль мені, ейбогу
 [в *Коп. Жемч.*: „Не жаль мені на його“ — не-
 вдала контамінація переписувача].
- Рядкам 32-34 в „М“ відповідають 2 рядки:
 На Петра кривого [так за Доманицьким: чи
 не пропущене „п'яного“?]
 А жаль великий на людей...
- Стор. 92. **Г[анні] З[акревській]**. Є в „М“ без заго-
 ловка та в „Б“ (під заголовком „Г. З.“). З цілою певністю
 приймаємо, що ці ініціали треба читати: „Ганні Закре-
 вській“, що вже нераз висловлювали деякі дослідники, як
 умотивоване припущення. Є ще копія Жемчужникова (конта-
 мінація переписувача). Надруковано вперше в „Хаті“ 1860 р.
 під заголовком „На Вкраїну“ (чи заголовок той дав сам
 Шевченко, чи Куліш — не знаємо).
- Ряд. 1 — лише в *ЄН* та *К. ЛІМ 1933*:
 „Нема гірше, як в неволі“. — Ми даємо
 „немає“, зазначаючи, що це наша, як і інших
 багатьох редакторів, поправка (з огляду на метр).
- Ряд. 6 — так і в *К. ЛІМ 1933* і *1934*.
 лиш в *ЄН*: Такою гарно-молодою [звідки?]
 в інших текстах: Такою свіже молодого [за
 автографом; але „свіже“ — форма чужа су-
 часній мові].
- Ряд. 8 — в „М“: Як нині в дальній стороні
 в *Коп. Жемч.*:
 Як нині в далекій стороні [помилка]

в „Хаті“, Льв. К., Кож. К., та Пр. К.:

Як на далекій чужині [це, певно, поправка Куліша].

Ряд. 9 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:

Та ще й в неволі... Степ і море

Рядкам 9-12 в „М“ відповідають такі рядки:

Та ще й в неволі... Степ і море

Посиніли синіше

[у *Жемч.*: Посиніли ще синіше]

І лютеє моє горе

Погіршало ще гірше

[у *Жемч.*: Погіршало ще лютіше]

Ряд. 12 — в „Б“, як у нас в осн. тексті; він видався Кулішеві ексцентричним: обірване „з-за“; Куліш його в „Хаті“ обтяв: „Хоч усміхнися...“

Рядків 13-16 в „М“ немає.

Ряд. 17 — лише в „М“: А ти, моя єдина

Ряд. 21 — в „М“: Ніби з моря виступають
а в *Коп. Жемч.* та в „Хаті“: Ніби море, виступають
[самовільна і недоладна поправка, що зміняє думку Шевченка]

Ряд. 25 — лише в „М“: І те село, і ті люди

Ряд. 26 — в „М“ та *Коп. Жемч.*: Де мене, мов брата

Ряд. 27 — в „М“: Привітали. Чи жива ти

а в *Коп. Жемч.*: Привітали. Чи жива та

Ряд. 28 — в „М“, *Клп. Жемч.* та в „Хаті“: Старенька мати?

Ряд. 33 — лише в „М“: По-давньому, як то кажуть,

Ряд. 36 37 — лише в „М“: Веселі діти,

Рожеві дівчаточка

Ряд. 39 — лише в „М“: Танцюєте, красуєтесь

Ряд. 43 — лише в „М“: Царицею похожавш?

Ряд. 47 — лише в „М“: Людські душі? Люди й досі

Ряд. 49 — в „Хаті“: На стан гнучкий? Свято моє,

Ряд. 51 — в „М“: Як зійдуться коло тебе

а в *Прим. до Пр. К.*:

Як зійдуться коло хати [звідки?]

Ряд. 52 — в „М“: Рожеві дівчата

Ряд. 53 — в „М“: защебечуть по-своєму (без „й“)

Ряд. 54 — в „Хаті“: Любому звичаю [мабуть Кулішеве!]

Ряд. 55 — в „М“: Нагадають про торішнє

Ряд. 56 — в „М“: Дудочку згадають [слово „дудочку“ підкреслено і додано примітку: танець]

Ряд. 61-62 — в „М“: Почервоній, моє любе, —

І більше нічого

Ряд. 63 — в „М“: А я, зоренько, в неволі

а в *Коп. Жемч.*: А я, зірньо, в неволі [самовільне: пор. ряд. 16].

Ряд. 64 — „М“ та *Коп. Жемч.*: Хвалитиму Бога

Стор. 94. **Якби зустрілися ми знову...** Є в „М“ і в „Б“. Копія Жемчужникова — його власна контамінація цих обох текстів (з неї тут нижче нічого не наводимо). Перводрук — *Кож. К.*

Ряд. 2 — в „М“: Чи ти б злякалася, чи ні?

Ряд. 3 — в „М“: Яке тихе ти б слово
а в *К. ЛІМ 1933*: Яке тихе те слово [чи не помилка?]

Ряд. 4 — в „М“: Сказала б, серденько, мені?

Ряд. 6 — в „М“: А може б потім і згадала

Ряд. 7 — в „М“: Сказала б: снилося дурній.

Ряд. 10 — в „М“: Коли б недавно нагадав

Рядків 11-12 в „М“ немає.

Ряд. 13 — в „М“: І заривав би, заривав

Ряд. 14 — в „М“: Що не осталося правдивим

Ряд. 16 — лише в „М“: Сльозами в воду розлилось.

Рядка 17 в „М“ немає.

Стор. 95. **[Марина]**: Є лише в „М“. Надруковано вперше цю поему в *Кож. К.* Заголовку в автогр. нема, але ми — слідом за мало не всіма редакторами — вважаємо, що не можна цього досить великого твору залишати без заголовку (лише в *К. ЛІМ 1933* його нема). В альбомі 1846—50 р. р. маємо фрагмент автографу (очевидно, чернетка) — від 320 рядка до кінця.

Ряд. 2 — в *Кож. К.*, *Льв. К.* та *Пр. К.* слово „Марину“ друкували розбивкою, але в автографі ані підкреслення, ані лапок нема, та й контекст цьому перечить: мова не про твір, а про його героїню (пор. р. 3).

Ряд. 3 — в „М“ спершу було:

Списать би вже несамовиту

Рядок 18 у *Льв. К.* та *Кож. К.* з огляду на цензуру був зовсім пропущений, а в *Пр. К.* слово „катами“ заступлене крапками.

Ряд. 28 — лише в *К. ЛІМ 1933*:

Та тому й байдуже

[коли так і в автографі, то треба „та“ заступити через „то“]

Ряд. 39 — у *Льв. К.*, *Кож. К.* та *Пр. К.*:

А то скажуть, що по шляхах

[це самовільна поправка]

а в *К. ЛІМ 1933* і *1934*:

А то скажуть, що на шляху

[очевидно, за автографом]

Тимчасом Доманицький виразно подав: „на шляхах“.

Так і в *ЄН.* Отже друкуємо так.

Ряд. 41 — в *Льв. К.*, *Кож. К.*, *Пр. К.* та *К. ЛІМ 1934*:

Та ще дальше запровадять

[так писав це слово Шевченко]

а в *К. ЛІМ 1933*: Та ще дальше запровадять

[поправлене: така форма частіше вживана]

- Ми друкуємо „запворторять“ за суч. правописом.
 Ряд. 53 — в *Льв. К.* та *Кож. К.*:
 За що так милує Господь [самовільна поправка]
 Після рядка 73 був іще рядок (З весілля та в гу-
 сари), але Шевченко його закреслив.
- Ряд. 89 — лише в *ЄН*: Дурні! Йї шкода мужика
 І Доманицький, і обидва *ЛІМ*-и дають: Дурна! Оче-
 видно, в автографі так.
- Ряд. 132 — в автографі: На стінах ~~х~~барбами хрести
 Ми друкуємо: „~~ф~~барбами“ за суч. правописом.
- Ряд. 172 — в автографі: Доконав, небогу,
 [Шевченко так писав це слово, але ми, за суч.
 правописом, друкуємо: доконав]
- Ряд. 180 — лише в *К. ЛІМ 1933*: Червоний, діжкою
 [самовільна поправка, зовсім неполадна]
- Ряд. 258 — лише в *К. ЛІМ 1933*: А сонечко на християни
 В автографі: „на христьяни“
- Ряд. 293 — в „*М*“ спершу було:
 Не плач, голубко! Подивись
- Ряд. 320 — в *Альб. 1846—50 р. р.*: У поле [дальших слів нема]
- Ряд. 328 — в „*М*“ Вже весною і т. д.
 Стор. 105. **Пророк.** Є в „*М*“ і в „*Б*“. Крім того є піз-
 ніша, дуже відмінна редакція 1859 р. — автограф її в Черніг.
 Музей; подаємо її окремо на стор. 247. Є й копія Жемчуж-
 нікова; як завжди, це контамінація („*М*“ та „*Б*“). Перво-
 друк — *Кож. К.* Заголовок беремо з Черн. автографу: в „*М*“
 та „*Б*“ заголовку немає.
- Ряд. 6 — в „*М*“ спершу було:
 І наче горного потока
- Ряд. 9 — в „*М*“: Огнем невидимим пекли
 [а спершу було, як у „*Б*“]
 а в *Коп. Жемч.*: Невидимим огнем пекли
- Ряд. 11 — в „*М*“: Того пророка, скрізь ходили
 [але спершу було: Його, по улицах ходили]
- Ряд. 12 — в „*М*“ і *Коп. Жемч.*:
 За ним і сльози, знай, лили
 [але в „*М*“ спершу було:
 За ним, і божим нарекли]
- Ряд. 13 — в „*М*“: А там? Люди.. род лукавий
- Ряд. 15 — в „*М*“ слово „Розтлили“ підкреслено.
- Ряд. 17 — в „*М*“: І пресвятого! Горе вам!
 [а спершу було, як у „*Б*“]
- Рядків 19-20 в „*М*“ немає.
- Ряд. 22 — в „*М*“ і *Коп. Жемч.*:
 Мов на звірей тих лютих, диких
- Ряд. 24-25 — в „*М*“: Високі тюрми мурувать
 І, роде лютий і жестокий
- Ряд. 27 — так: в *Коп. Жемч.*; в „*М*“:
 Царя вам повелів послать
 [а спершу було, як у „*Б*“]

Стор. 106. **На нмау в жито уночі...** Єдиний автограф „М“. Хоча цю поезію Шевченко виправив (мабуть, 1858 р.), але до „Б“ не переписав. Перводрук — в *Кож. К.* В деяких виданнях редактори давали заголовок „Сичі“, якого в автографі нема.

Ряд. 8 — в „М“ спершу було: А пташе царство затопить

Ряд. 10 — в „М“ спершу було: А орла повісить на тичині

Рядки 15-16 спочатку були в дужках.

Рядки 18 та 19 Шевченко вписав пізніше.

Рядкам 17-20 з первісному тексті відповідали такі два:

Сільце поставив. Та й пішов

В копиці спать. А вранці рано

Рядка 29 спершу теж не було.

Стор. 107. **Між скалами, неначе злодій...** Є один автограф — „М“; копія Жемчужнікова (з „М“) дає лише самовільні поправки переписувача. Перводрук — *Кож. К.*

Ряд. 1 — в *Коп. Жемч.*: Між скелями, неначе злодій
[самов. поправка]

Ряд. 9 — в *Коп. Жемч.*: Або втопи при камені

Не лише Жемчужніков, але й Вашкевич, і Русов не розуміли Шевченкового діалектичного „принамені“ (принаймні) і друкували (*Кож. К.* та *Пр. К.*) це місце, зовсім викидаючи це незрозуміле для них слово.

Ряд. 11 — в цьому рядку замість „на камені“ (трохи невірно написано) вони читали й друкували: „на калині“.

Ряд. 24 — лише в *Коп. Жемч.*: Пішов собі темним гаєм
[фантазія переписувача]

Ряд. 26 — в *Льв. К., Кож. К.* та *Пр. К.*:

„Ой з-під гори, та з-під кручі

[самовільно виправили ритм цитованої Шевченком народньої пісні].

Ряд. 27 — так і в *К. ЛІМ 1933*; в „М“ за Доманицьким, та за *ЛІМ'ом 1934*: Ішли мажери пючи
в *Льв. К.*: Ішли мажі рипучи
в *Кож. К.* та *Пр. К.*: Ішли мажі рипучи

Це — цитата з народньої пісні, якої текст не залишає жадного сумніву, що це місце треба читати: „мажі рипучі“ (великі вози, що риплять).

Рядок 43 аж до 1907 р. (перший текст Доманицького) по всіх „Кобзарях“ друкували:

Аби оранда в руках була

а в автографі зовсім виразно стоїть не „оранда“, а „файда“ (довгий батіг).

Ряд. 45 — в *Льв. К., Кож. К.* та *Пр. К.*:

У плуг голодного впряжеш.

Це ніби слухна поправка, якої вимагає метр, якщо вимовляти „запряжеш“, але припустивши, що Шевченко вимовляв „запряжеш“, ми можемо й не робити її: метр буде правильний (пор. ряд. 42, де теж 9 складів).

Після ряд. 100 в „М“ спершу йшли такі (пізніше закреслені)
рядки: Що зовуть, — байдуже,

Чи то дома, чи за морем, —

„Ой, не шуми, луже!“

Ряд. 136 — в „М“ спершу було: А сама, мов нежива,

Ряд. 149 — в „М“ спершу було:

Назад руки закрутили

Стор. 112. **І небо невните...** Є в автографах „М“
і „Б“. Перводрук — „Основа“ 1861 р., кн. VIII.

Ряд. 7 — в „М“: По-над оцим поганим морем

Ряд. 10 — в „М“: В степу висока трава

Після рядка 12 в „М“ — рядок крапок.

Стор. 113. **І виріс я на чужині...** Є лише автограф
„М“. Перводрук *Кож. К.*

Ряд. 6 — лише в *Жен. вид. 1878*: Та наша славна Україна
[самовільна поправка]

Ряд. 14 — в „М“ спершу було: На свічку заробляла

Ряд. 27 — лише в *Жен. вид. 1878*: Біленькі хати повалились
[самовільна поправка]

Ряд. 45 — лише в *Жен. вид. 1878*: А ще поганше на Україні
[самовільна поправка]

Рядків 59-60 в *Кож. К.* з огляду на цензуру не було.

Ряд. 60 — лише в *К. ЛІМ 1933*: Сліду панського в Україні..
[помилка, бо в автографі: „Україні“].

Стор. 115. **Не для людей, тії слави...** Є в „М“
і в „Б“. Є ще й копія Жемчужникова (контамінація двох тих
автографів та „Основи“). Вперше видруковане в „Основи“
(1861 р., кн. I), ще за життя Шевченка. Чи для „Основи“
Шевченко сам переписав і ще раз опрацював цю поезію, не
можемо ствердити (цікава відміна — в 1 рядку).

Ряд. 1 — в „Оси.“: Не для людей і не для слави

Ряд. 3 — в „М“: Мої вірші складаю я

а в „Коп. Жемч.“: Мої вірші віршую я

Ряд. 7-8 — лише в „М“: І мов з Дніпра далекого
Слова долітають

Ряд. 9 — в „Коп. Жемч.“ та „Оси.“: І стелються на папірі

Ряд. 12 — в „М“, в „Оси.“ та *Коп. Жемч.*: Мою сиру душу
[сирѣ — церк.-слов. „осиротілу“].

Ряд. 13 — в „М“ та *Коп. Жемч.*: Одинокую... і люблю

Ряд. 19 — „Щоб не займав моїх діток

Далі після 19 рядка в „М“ та *Коп. Жемч.* (після рядка 20)
йдуть такі рядки:

А іноді... нагадаю

Мою Україну

І заплачу... Боже милий!

Нехай я загину

У цій проклятій пустині!

Та не пусти димом

Дітей моїх безталанних

В широкій пустині:

- Ряд. 21-22 — в „М“ та *Коп. Жемч.*: Нехай ідуть додомоньку
Мої любі діти
- Ряд. 24 — Було мені в світі!...
- Ряд. 25 — в *Коп. Жемч.* та „Оси.“: І в сімі веселій, тихій
- Ряд. 26 — лише в „М“: Сумно прочитають
- Ряд. 32 — в „М“ та *Коп. Жемч.*: Я б його любила

Стор. 116. **Коло гаю, в чистім полі...** Автографи — „М“ і „Б“. Копія Жемчужнікова є контамінацією тих обох текстів та ще тексту „Основи“ (Доманицький зовсім неслухно твердив, що це копія тексту „М“). Надруковано вперше в „Основі“ 1862 р., кн. IX; відміни в тексті „Основи“ навряд чи Шевченкові.

- Ряд. 13 — в „Оси.“: І лицявся то з тією
- Ряд. 21 — в „М“: Того зілля, щоб Івана
- Ряд. 23 — Найшли його, накопали,
- Ряд. 26 — Зілля наварили
а в „Оси.“: Та нема де дітись
- Ряд. 27 — в „М“: А назавтра вранці рано
- Ряд. 28 — лише в „Оси.“: Івана струїли [мабуть, поправка
Куліша]
- Ряд. 29 — в „М“: Поховали коло гаю [без „й“]
- Ряд. 31-32 — в „М“: Того Івана сердешного
І сестри ходили
- Ряд. 34 — в „М“: Плакати за Іваном
- Ряд. 35 — в „Оси.“: Поки й самі потруїлись
- Ряд. 41 — лише в „М“: На Івановій могилі

Стор. 118. **Якби мені черевички...** Є в „Б“ і в „М“. Є ще два автографи: в листі до М. В. Максимовичевої (див. т. X, стор. 225) та в Київськ. Істор. Музеї (не опубл.). Надруковано вперше в „Основі“ (1862 р., кн. II).

- Ряд. 13 — в „М“: Люди добрі на музиках
- Ряд. 17 — в „М“ та в листі до М. В. Максимовичевої:
Зношу мої чорні брови

Стор. 119. **І багата я...** Автографи „М“ і „Б“. Є й копії: Жемчужнікова та Мордовцева. Вперше видруковано в „Народн. Читені“ (1860 р., кн. I), якого ми тут не могли знайти, щоб порівняти текст (чи „Б“, чи „М“).

- Ряд. 4 — лише в „М“: Безталанная я
- Ряд. 5 — в „М“: Тяжко на світі жить [а спершу було:
Тяжко жить, не любить]
а в *Коп. Жемч.*: Тяжко-важко в світі жить
- Ряд. 18 — в „М“ та *Коп. Жемч.*: З рудим, косим старим

Стор. 120. **Полюбилася я...** Автографи — „М“ і „Б“. Перводрук — „Нар. Чит.“ (1860 р., кн. I).

- Ряд. 1-2 — лише в *Коп. Жемч.*: Полюбилася би я
Одружилася би я
- Ряд. 4 — Лиша доля моя!
- Ряд. 5 — в „М“: Люди добрії, злі
а в *Коп. Жемч.*: Люди добрі його

- Ряд. 7 — лише в *Коп. Жемч.*: Та привезли до прийому
Ряд. 11 — в „М“ та *Коп. Жемч.*;

Нужу світом попідтинню

Заввага. Копія Жемчужнікова може служити яскравим прикладом того безцеремонного відношення до тексту творів Шевченка, що його допускали навіть найбільшчі прихильці поета. Поправки в рядках 1 та 2 — позбавлені всяких підстав і просто перечать думкам автора: сніває пісню „московка“ (жінка салдата) — якже можна в її уста вкласти слова: „Полюбилась би я“, коли знаємо з дальшого тексту, що вона таки „полюбилась“ з москалем? Поправка до рядка 5 — теж зовсім недоладна.

Стор. 121. **Породила мене мати...** Є в „М“ і в „Б“.
Видруковане вперше в „Основі“ (1862 р., кн. I).

- Ряд. 7 — в „М“: І виросла в сім на диво:
Ряд. 9 — в „Осн.“: Білолиця *н* [Кулішева поправка]
Ряд. 16 — в „М“: Мов билина при долині

Стор. 122. **Ой, я свого чоловіна...** Один автограф — „М“. Перводрук в *Кож. К.*

Стор. 123. **Ой, виострю товариша...** Один автограф — „М“. Перводрук — *Кож. К.* В рядку 1 довго друкували „виострю“; але в автографі „виострю“.

Стор. 124. **По улиці вітер віє...** Автографи „М“ і „Б“.
Є й копія Жемчужнікова (контамінація „М“ і „Б“). Вперше видруковане в „Основі“ (1862 р., кн. I).

- Ряд. 1 — в „М“: По улиці вітер *вис*
Ряд. 3 — „ Попідтинню з торбиною
Ряд. 5 — „ Під дзвіницею сердешна [але спершу
було, як потім у „Б“]

- Ряд. 13 — „М“: А довелось.. Виблагала
Ряд. 14 — в „М“ та *Коп. Жемч.*: Шага́ у скупого
Ряд. 16 — в „М“: Свічку.. За кого?
Далі в „М“ та *Коп. Жемч.* йдуть такі рядки:

За кого ти беш поклони?

— „За сина! За сина!

За Івана єдиного,

За мою дитину!“

[в *Коп. Жемч.*: За свою дитину!] (Ліпки дали ми, відповідно до змісту).

Стор. 125. **Ой, сяду я під хатою...** Є в „М“ і в „Б“.
Видруковано вперше в „Основі“ (1862 р., кн. I).

- Ряд. 3 — в „М“: Як то там ті дівчата
Ряд. 9 — в „М“: Чужі діти. А мові

Стор. 126. **Закувала зозуленька...** Є в „М“ і в „Б“ (коротша редакція). Є й копія Жемчужнікова. Вперше видруковане в „Основі“ 1862 р., кн. I.

- Ряд. 7 — в „М“, *Коп. Жемч.* та „Осн.“:

Як квіточкі за водою

- Ряд. 8 — лише в „М“: Пливуть з сего світа [чит. „сього“]
а далі в „М“ та *Коп. Жемч.* йдуть такі рядки:
Якби були батько-мати
Та були б багаті,
Було б кому полюбити,
Було б кому взяти.
А то нема; сиротою
Отак і загину,
Дівуючи в самотпні,
Денебудь під тином.

Стор. 127. **Швачка.** Автографи — „М“ і „Б“. Копія Жемчужнікова — контамінація тих обох плюс помилки переписувача. Є ще й копія Мордовцева (нічого не дає). Заголовок з'явився вже в „Б“. Перводрук — *Кож. К.*

- Ряд. 4-5 — в „М“ та *Коп. Жемч.*: Погані жи́ди!

(ой, не петься горілочка

- Ряд. 7 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:
Не будете, вражі ляхи,
Ряд. 9 — в „М“: Ходім, брати, у неділю
а в *Коп. Жемч.*: Ходім, брати, в неділю

- Ряд. 10-28 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:
У Хвастов гуляти,
Ляхів мордувати,
На смерть убивати,
Свого батька козацького
Будем поминати.
В *Перепляті* вочували,
Вдосвіта вставали,
Вранці рано у Хвастові
Козаки гуляли.
Прийди, батьку, з Межигоря,
Семене Палію,
Подивися ти на Швачку,
Що він ляхам діє.

- Ряд. 29 — в „М“: У твоєму у Хвастові
а в *Коп. Жемч.*: У тихому у Хвастові
[самовільне!]

- Ряд. 31 — в „М“: Покотились головоньки
[в *Коп. Жемч.*: Покотились голівоньки]

- Ряд. 32 — лише в „М“: Не сто та й не двісті.

- Ряд. 33 — в „Б“ спершу було: А тисячі. Ба з а р а м и
[так і в *Коп. Мордовц.*]
а в „М“ та *Коп. Жемч.*:

- А із тисяч шляхетська
Ряд. 34 — в „М“, *Коп. Жемч.* та *Коп. Мордовц.*:
Кров почервоніла
а в *Льв. К.*, *Кож. К.* та *Пр. К.*: Кровю червоніли
[поправка редакторів, що читали Шевченкове
„почервоніла“, як „почервоніла“]

- Ряд. 35-38 — в „М“ та *Кол. Жемч.*:
 І оранди, і костьоли,
 І все затопила.
 Тільки то й не затопила,
 Що церков святую;
- Ряд. 39 — в „Б“ спершу було:
 Не спалили. — отам Швачка
 а в „М“: Отам Швачка з козаками
- Ряд. 44 — в „М“ спершу було: У Бихов гуляти
- Ряд. 45 — лише в „М“: У Бихові, в славнім місті,
 Стор. 129. **Ой, не п'ються пива, меди...** Є лише
 один автограф — „М“. Перводрук — в *Кож. К.*
- Ряд. 15 — в „М“ спершу було: А із по... [поля]
 Стор. 130. **На улиці невзсело...** Є лише в „М“. Пер-
 водрук — *Кож. К.*
- Ряд. 8 — в „М“ спершу було: Чи то утопиться
- Ряд. 16 — в *Кож. К.*, *Льв. К.* та *Пр. К.*:
 То лучче стопиться [самовільна поправка]
- Стор. 131. **У тієї Катерини...** Є лише в автографі
 „М“ Перводрук — *Кож. К.*
- Ряд. 8 — спершу було: Кіндрат Ярошенко
- Ряд. 38 — „ „ „ Поїхали шук... [атв]
- Ряд. 44 — в автографі помилково:
 Третій Кіндрат Ярошенко [Шевченко
 забув поправити на „Іван“]
- Стор. 133. **Із-за гаю сонце сходить...** Є в „М“
 і в „Б“. Є й конія Жемчужнікова (контамінація). — Пер-
 друк — *Кож. К.*
- Ряд. 4 — в „М“ та *Кол. Жемч.*: Козак собі ходить
- Ряд. 7 — лише в „М“: Не виходить дівчинонька
- Ряд. 9 — „ „ „ Не виходить дівчинонька
- Ряд. 10 — „ „ „ А з темного лісу
 а в *Льв. К.*, *Кож. К.* та *Пр. К.*:
 А з яру та лісу [без „з“, самовільно ре-
 дакторами виклинутого]
- Ряд. 11-12 — в „М“ та *Кол. Жемч.*:
 З рушницею і з челяддю
 Входить пан лисий
- Ряд. 17 — в „М“ та *Кол. Жемч.*: У льох його сердешного
- Стор. 134. **Ой, пішла я у яр за водою...** Є лише
 в „М“. Перводрук — *Кож. К.*
- Стор. 135. **Не таї тії вороги...** Один автограф —
 „М“. Перводрук — *Кож. К.*
- Рядок 9 Ю. Романчук безпідставно викидав у своїх
 „Кобзарях“ 1902 та 1907 р. р.
- Після ряд. 10 були спершу ще 2 рядки, але Шев-
 ченко їх закреслив. Перший з них починався: А не можна
 без... [далі не можна прочитати].

Стор. 136. **Ой люлі, люлі, моя дитино...** Автографи — „М“ і „Б“. Є копія Жемчужн. Перводрук — „Основа“ (1862 р., кн. 1).

Ряд. 9 — в „М“: Мене не стане, — не йди ти в люди

Ряд. 11 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:

Гай зелененький питать не буде

Ряд. 14 — в „Осн.“, *Льв. К.*, *Кож. К.* та *Пр. К.*:

То пригорнись...

[без „й“, самовільно викинутого редакторами]

Стор. 137. **Ой, чого ти почорніло...** Автографи — „М“ і „Б“. Є копії: Жемчужнікова та Богданенка; остання цікава тим, що має заголовок: „Берестецьке поле“ (навіть чи авторський). Надруковане вперше в „Основі“ 1861 р., кн. VII.

Ряд. 1 — в „М“ та *Коп. Жемч.*: Ой, коли ти почорніло

але в „М“ спершу було так, як і в „Б“.

Ряд. 3 — в „М“ спершу було: Почорніло я учора

але пізніше як і в *Коп. Жемч.*: Почорніло я звечера [мабуть,

читати треба: „звечора“; пор. нар. пісню: „Ой учора із вечора“], а в „Осн.“: Почорніло я від крові

Ряд. 4 — в „М“ та *Коп. Жемч.*: Та за вашу волю

Ряд. 7 — в „М“ та „Б“: Мене вчора козаченьки

Ряд. 8 — в „М“: Своїм трупом крили

Ряд. 17 — в „М“ та „Б“: Не вирветися ва волю

Ряд. 19 — в „М“ та *Коп. Жемч.*: Та орючи у кайданах

Ряд. 20 — в „М“ спершу було: Ляхів проклинати.

Стор. 138. **Туман, туман долиною...** Автографи — „М“ та „Б“. Є й копія Жемчужнікова. Видруковане вперше в „Основі“ (1862 р., кн. I)

Ряд. 9 — лише в „М“: Нумо, друже, лицятися

Ряд. 11 — в „М“ та „Б“: Щоб не знали батько-мати (без „й“)

Ряд. 12 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:

Як нас буде піп вязатп

Ряд. 13-14 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:

Звязалася я, не знала,

[так треба читатп, а написано помилково: не знали]

Бодай була я пропала

а в „Осн.“: Одружились, заховались...

Бодай були не кохались!

[самовільна, недоречва поправка редакції].

Ряд. 15 — в „М“: Легше було б в труні гнити

а в *Коп. Жемч.*: Ліпше б було в труні гвити

Ряд. 16 — в „М“ та *Коп. Жемч.*: Як з тобою в світі житп.

Стор. 139. **У неділеньку у святую...** Один автограф — „М“. Перводрук — *Кож. К.*

Ряд. 7 — лише в *К. ЛІМ 1933* помилково:

Превелебню громаду

Ряд. 9 — в „М“ спершу було: З святими образами

Ряд. 10 — лише в *К. ЛІМ 1933*:

Та з пречистими образами [помилка!]

- Ряд. 21 — в *ЄН* помилково: За високу гору
 Ряд. 65 — в *К.*, *ЛМ 1933*: По-батьківськи й научати
 а в *Льв. К.*, *Кож. К.* та *Пр. К.*:
 По батьківські научати.

Заввага. Шевченко й у прозі, й у поезіях писав так: по-батьківськ^{ий}, по-московськ^{ий} (розповсюджена в наддніпрянських говірках форма).

Стор. 142. **У перетину ходила...** Автограф — „М“. Перводрук — *Кож. К.*

- Ряд. 13 — лише в *ЄН*: Мене гарне обнімас
 [помилка, спростована О. Дорошкевичем]
 Ряд. 20 — в „М“ спершу було: Та до себе привортає —

Стор. 143. **У неділеньку та ранесенько...** Один автограф — „М“. Перводрук — *Кож. К.*

- Ряд. 5 — в „М“ спершу було: Невеселая та виходила
 Ряд. 8-10 — „ за Доманицьким має бути:

Того молодого
 Чумаченька свого
 Зустрічати

а в усіх пізніших текстах, друківаних за автографом, — так, як у нас. Непорозуміння цього, не маючи перед очима автографа, розв'язати не можемо. Зазначаємо ще тут, що ці три рядки у Шевченка закреслені, але й у пересланому Річицьким Дорошкевичеві тексті (*К.*, *ЛМ 1933*) вони фігурують, бо інакше дальший текст (р. 14) не був би добре зв'язаний з попереднім.

- Ряд. 22 — в „М“ спершу було: Та й спустили у яму
 а в *Кож. К.*, *Льв. К.* та *Пр. К.*:

Та й спустили Івана [звідки?]

- Ряд. 25 — в *Кож. К.*, *Льв. К.* та *Пр. К.*:

Ой, Боже милий, милосердпий!

Стор. 144. **Не тополю високою...** Один автограф — „М“. Перводрук — *Кож. К.*

- Ряд. 2 — лише в *Льв. К.* було: Вітер вигинає [перекручене].

Стор. 145. **Утоптала стежечку...** Автографи „М“ і „Б“. Є ще один автограф — в альбомі К. Б. Піунової-Шмітгоф з датою „28 генваря 1858 р.“. Була копія з нього в збірці В. П. Науменка. Видруковано вперше в *Кож. К.*

- Ряд. 9 — лише в альбомі Піунової було спершу:

Я три шага, три шага, —

але поправлено на: Я два шага, три шага

- Ряд. 15 — лише в „М“: Нехай свого лшенька

- Ряд. 18 — в „М“ та в альбомі Піунової: Така!

[так і в *К.*, *ЛМ 1933*, хоч там скрізь текст узято з „Б“]

Стор. 146. **І широкою долину...** Автографи „М“ та „Б“. Є й копія Жемчужникова. Видруковано вперше в „Народ. Чтенія“ (1860 р., кн. 1).

- Ряд. 4 — в „М“ та *Коп. Жемч.*: І що таке говорили

- Ряд. 6-8 — Та що з того? Розрізнили,
Розрізнили люди злії,
А тепер ми помарніли
- Ряд. 9 — лише в *Коп. Жемч.*: Літа наші молодії
- Ряд. 11 — в „М“ та „Б“ :
Зостарілись ми обоє [звідки?]

Стор. 147. **Навгороді коло броду...** Автографи — „М“ і „Б“. Копія Жемчужнікова. Вперше видруковане в „Основі“ (1861 р., кн. VII).

- Ряд. 1 і 9 — в „Осн.“ та *Коп. Жемч.*:
На городі коло броду [самов. поправка]
- Ряд. 5 — На городі коло тину
- Ряд. 6 — в „М“, *Коп. Жемч.* та *Прим. до Пр. К.*:
Вяне на тичині
- Ряд. 11 — в „М“ та *Прим. до Пр. К.*:
Зажурилась дівчинонька

Стор. 148. **Якби мені, мамо, намисто...** Автографи: „М“, „Б“ та в листі до Максимовичевої, що є повторенням редакції „Б“ (у нас в т. X, стор. 225 в рядку 18 „самоті“ треба поправити на „самотині“). Є копії: Мордовцева, Жемчужнікова. Вперше видруковано в „Основі“ (1861 р., кн. VII).

- Ряд. 2 — лише в *К. ЛІМ 1933*:
То пішла б [я] завтра на місто
А Доманицький твердить, що в „Б“ пропущене „б“ [а не „я“]. Розв'язати цього питання не можемо, але, здається, рацію має *К. ЛІМ 1933*.

- Ряд. 4 — в „М“, *Коп. Мордовц.* та „Осн.“:
Там музика грає троїста
- Ряд. 6 — в „М“, *Коп. Жемч.* та „Осн.“:
Кохаються „Мамо! Мамо!
- Ряд. 9 — лише в „М“: Та піду я в найми наймуса
- Ряд. 10 — в „М“: Зароблю, мамо, на кісники
[треба, очевидно, читати: „кісники“]
а в *Коп. Жемч.*: Зароблю там на кісники
- Ряд. 11 — лише в „М“: Та найму троїсті музики (без „й“)
- Ряд. 16 — „ : Довгі коси плести-заплітати
- Ряд. 18 — „ : Одинокій вік свій прожити.

Стор. 149. **Не хочу я женитися...** Один автогр. — „М“. Перводрук — *Кож. К.*

- Ряд. 11 — лише в *К. ЛІМ 1933*:
З славним братом запорозьким [явна помилка]
- Ряд. 12 — в „М“ спершу було: З великим тям лугом
- Ряд. 42 — в *ЄН* конектура: „Натопити хату“, але нема конечности її робити.

Стор. 151. **Чума.** Один автограф — „М“. Перводрук *Кож. К.*

- Ряд. 1 — в „М“ спершу було:
Холера з заступом ходила

- Ряд. 23 — лише в *К. ЛІМ 1933*: Бо давона вже не чуть
[без „давно“ — пропуск!].
- Ряд. 35 — Ю. Романчук друкував слідом за *Льв. К., Кож. К.* та *Пр. К.*: І крапивою поросло [а в автографі кропивою]
Стор. 153. **І знов мені не привезла...** Один автограф — „М“. Перводрук — *Кож. К.*
- Ряд. 24 — в „М“ спершу було: То піду я, погуляю
Стор. 154. **В неволі, в самоті немає...** Автографи „М“ і „Б“; тексти в них дуже відмінні. Є ще копія Жемчужнікова (контамінація тих автографів). Видруковане вперше в „Основі“ (1862 р., кн. VII). Треба завважити, що і в копії Жемчужн., і в „Основі“ було кілька помилок.
- Ряд. 2 — в „М“: Нема з ким душу повднать
Ряд. 3 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:
То сам в собі когось шукаєш
- Ряд. 4 — в „М“: Щоб а ни: хоть серцем розмовлять
Ряд. 5 — лише в „М“: Шукаєш Бога... а находиш
Ряд. 6 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:
Таке, що гріх і розказать
але в „М“ спершу було: Таке, що сором розказать
- Ряд. 7 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:
Отак то нівечать нас годи
- Ряд. 8 — лише в *К. ЛІМ 1933*:
Та безталання; та й ще й те [помилка!]
Після рядка 12 в „М“ та *Коп. Жемч.* йдуть такі рядки:
Видумуєш, щоб серце вбоге
Хоч тихим словом розважать,
Не лізе в голову нічого
- Ряд. 13 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:
Нема з ким душу повднать
- Ряд. 14-15 — лише в „М“: А йй так хочеться, так просить
Хоч слова доброгго... Не чуть!
- Ряд. 17 — лише в „М“: Не захолюнвший ще труп.
- Стор. 155. **Ой, умер старий батько...** Автографи — „М“ і „Б“. Копія — Жемчужнікова (контамінація). Видруковане вперше в „Основі“ (1861 р., кн. VII).
- Ряд. 1-2 — в „М“ та *Коп. Жемч.*: Ой, умер, умер батько,
Умерла і мати
- Ряд. 3 — лише в „М“: Та нема кому в світі
Ряд. 4 — в „М“ та *Коп. Жемч.*: Порадоньки дати...
Ряд. 8 — в „М“ та *Коп. Жемч.*: Чи йти утопитись?
Ряд. 12-13 — в „М“: Остануь я тута.
Прийде, прийде в мою хату
- Ряд. 15 — лише в „М“: А як же ні, то піду я
Ряд. 16 — в „М“ та *Коп. Жемч.*: Матері шукати
а в „Осн.“, *Льв. К., Кож. К.* та *Пр. К.*:
Доленьки шукати [самовільна поправка].
- Ряд. 17 — лише в „М“: Посходила рута [без „тая“]

Ряд. 19-20 — в „М“ та *Коп. Ж.мч.*:
 А дівчина молода я
 У наймах старіє!

Стор. 156. **Не вернувся із походу...** Автографи — „М“ і „Б“. Копія — Жемчужнікова. Видруковане вперше в „Народн. Читенія“ (1859 р., кн. 1).

Ряд. 8 — лише в „М“: Ні, того мені не шкода

Ряд. 13 — в „М“ та *Коп. Жемч.*: Московкою збуть.

Стор. 157. **У Вильні, городі преславнім...** Один автограф — „М“. В рядках 47, 67 та 79 в автографі є явні помилки. Пізніше Шевченко цю поезію закреслив (мабуть, 1858 р.). Перводрук — *Пр. К.* [нелег. том].

Ряд. 17 — лише в *Пр. К.*: І училась не паничем
 [недоладна поправка].

Ряд. 21 — лише в *Жен. вид. 1878 р.*:
 Улюбилось сердешнее [теж].

Ряд. 47 — в автогр.: Дочку свою одиночу
 [Драгоманів у *Жем. вид. 1878 р.* зробив конектуру: „одиначку“, Дорошкевич — „одинокую“; ми йдемо за Драгомановим, бо його конектура нам видається кращою]

Ряд. 67 — в *Пр. К.* та *К. ЛМ 1933 і 1934*:

Мов скажений вибіга

[очевидно, так в автографі, але метр вимагає „вибігас“]

Ряд. 76 — лише в *Жен. вид. 1878 р.*: Взялася в дитини?!
 [самовільна поправка].

Ряд. 79 — в автографі „обох“ зам. „обух“ [помилка пера].

Стор. 160. **Заступила чорна хмара...** Один автограф — „М“. Видруковане вперше в *Кож. К.* Поезії цій дають довільні заголовки: „Гетьман Дорошенко“, „Здача Дорошенка“. В автогр. жадного заголовку нема.

Ряд. 6 — спершу було: А дурний попович

Ряд. 44 — спершу було: Та моли ся Богу!

Ряд. 61 — лише в *К. ЛМ 1933*: / Тимоша в Суботіві
 [зовсім непотрібна конектура].

Рядок 83 в „М“ нібито закреслений (за Доманицьким), але це якимсь непорозуміння: здається, в цьому місці у Доманицького якийсь пропуск (стор. 266 „Крит. Розсліду“).

Ряд. 89 в *Кож. К.*, *Льв. К.*, та *Пр. К.* не друкували; він дописаний олівцем пізніше, але дописка ця автентична, Шевченкова.

Стор. 163. [**Ф. М. Лазаревському.**] Автографи — „М“ і „Б“. Напевно був це автограф, пересланий автором Ф. М. Лазаревському з Кос-Арала. В автогр. „М“ стоять лише літери N. N. (в ріжку, зверху), але ми знаємо, що ця поезія — адресована Ф. М. Лазаревському. Вперше видруковано її в „Хаті“ 1860 р., де Куліш дав їй заголовок „На Різдво“, але вже в „Основі“ (1862 р., кн. 1) її видруковано

під заголовком: „*Є. М. П-з-р-ському*“ (так і в *Кож. К.*). Здається, Куліш мав автограф, що був власністю Лазаревського. Є й копія Жемчужникова — контамінація.

Ряд. 7 — лише в „*Xariv*“: Отоді мене, мій брате

Ряд. 9 — лише в „*Xariv*“: Отоді згадай в неволі

Ряд. 13 — лише в „*Xariv*“: Як він свої думи тяжкі

Ряд. 18 — так і в „*М*“, а спершу було: І тебе, мій брате,

Ряд. 19 — в „*М*“ та в „*Xariv*“: Та іноді й зажуриться...

Ряд. 20 — лише в „*Xariv*“: Звичайно, не дуже

Ряд. 21 — в „*М*“: А так тільки... що на дворі
а в „*Xariv*“: А так тільки... бо на дворі

Ряд. 23 — лише в „*Xariv*“: Тяжко те є, друже, свято

Рядків 26-27 в „*Оси.*“ немає.

Ряд. 28 — так і в „*М*“; але спершу було:

Зберуться молитися [потім: молитись]

а в „*Xariv*“: Зберуться молитись

Ряд. 29 — так і в „*М*“; але спершу було, як і в „*Xariv*“:

Люди добрі. Завтра рано

Ряд. 31 — „*М*“ та *Кон. Жемч.*: Звір у полі і повіє

а в „*Xariv*“: Звір в пустині, та повіє

Ряд. 33 — в „*М*“, *Кон. Жемч.* та „*Xariv*“:

І занесе снігом білим

Рядків від 37 до кінця в „*Xariv*“ не видрукували [мабуть, з обережності].

Ряд. 38 — в „*М*“: Щоб з ним людям битись

Ряд. 44 — в „*М*“ та *Кон. Жемч.*: Та в неволі жити...

Ряд. 45-48 — в „*М*“: Та й там живуть, хоть погано...

Що ж діяти маєш?

[закреслено на половину] ...та надія

З нами умирають...

Стор. 165. **Неначе степом чумани...** Поезія ця — пролог до творів 1849 р. Автографи — „*М*“ і „*В*“. Перводрук — *Кож. К.*

Ряд. 3-4 — в „*М*“: Отак мене минають годи,

А я байдуже... Книжечки [без „й“]

Ряд. 6 — так і в „*М*“, але спершу було:

Неначе писар. Розважаю

Ряд. 10-11 — в „*М*“: Нехай собі хоч розіпнуть,

А я без цього не улежу

Ряд. 13 — в „*М*“: І третій год оце почну.

Стор. 166. [**Сотник.**] Є один повний автограф — „*М*“; крім того є ще в Альбомі 1846—50 р. автограф початку цієї поезії (кількості рядків Я. Забіла не подав). Заголовку в автографі нема, але, як і для інших більших творів, даємо й тут, зрештою традиційний від 1867 р., заголовок. Вперше надруковано цю поезію в *Кож. К.*, але редактор тексту Вашкевич дуже зле прочитав її текст, і „Сотника“ аж до 1907 р. (до праці Доманницького) друкували з різними перекрученнями, та й Доманницький не все добре виправив (див. р. р. 313-315).

- Ряд. 13 — в автографі спершу було:
Квасоля вється по тичині
- Ряд. 22 — в „М“ спершу було: Узив собі чиво дитину
- Рядки 33-34 — в *Альбомі 1846-50 р. р.*:
А забандюрилось самому
Старому в дурнях побувать
- Ряд. 46 — в *Альб. 1846-50 р. р.*: Руку поцілує
- Ряд. 48 — „ „ „ Сивим жартує
- Ряд. 49-50 „ „ „ Ну, звичай [sic!] як дитина.
І гадки не має
- Ряд. 179 — так в автографі, з наголосом: „пони“ (далі в р. 179 рима — „хлонець“), а це місце самовільно поправляли (в „пони“).
- Ряд. 212 в автогр. за Доманицьким: Хочеш погубити?, але це — якесь непорозуміння, бо він сам друкував: „Думаєш убити“, і всі (ГН, обидва *ЛМ*) за автографом подають теж так.
- Ряд. 218 — лише в *К. ЛМ 1933* помилково:
Вийшла погуляти
- Ряд. 292 — в *Кож. К.*: У батька краде. Добре, свате!
[добра, але самовільна поправка].
- Рядки 313-315 — в *Кож. К.*:
Помандрую... (Дивиться в хату; зампр^а вся).
а в *К. ЛМ 1933*: Замірвся!
- Заввага. Перший звернув увагу на це місце Дорошківч, але сам недобре прочитав („замірвся“), бо треба читати „замірвся“ (Настя дивиться в вікно й бачить, що Отник на Петра замірвся). До 1933 р. всі друкували недоречно „замира вся“ [ніби Настя „вся зампрає“].
- Ряд. 331 — лише в *К. ЛМ 1933*:
Раніше буду! Ось на, лови! [помилка!]
- Ряд. 333 — в *Кож. К.*: Чуєш? Дожидайся! [без „ж“, яке викнули]
- Ряд. 343 — лише в *К. ЛМ 1933*: Дивіться, яка печаль!
[помилка]
- Ряд. 387 — в „М“ спершу було: Та дожену Петруся
- Ряд. 412 — „сором“ — так виразно в автографі; це форма часто вживана Шевченком.
- Ряд. 475 — в „М“ спершу було:
Старим дурнем... Так і треба:
- Стор. 182. **За сонцем хмаронька пливе...** Автографи: „М“ і „В“ та альбом 1846-50 р. р., де є перша редакція. Є й копія Жемчужникова. Перводрук — „Основа“ 1861 р., кн. XI—XII.
- Ряд. 1 — в „М“ та в *Альбомі 1846-50 р. р.*:
За сонцем хмаронька іде
- Ряд. 3 — в „М“: І сонце спатоньки кладе
в *Альбомі* (перш. ред.): І сонце спатоньки іде
- Ряд. 4 — „ „ „ У синє море й покриває

Ряд. 5 — в „М“ та в *Альбомі*: Червоною пеленою
 Ряд. 7 — в „М“: Очам любо... Годиноньку
 В *Альбомі* від рядка 7 до кінця — така, зовсім од-
 мінна, коротша редакція:

Очам любо дивуватись,
 І серце годину
 Годиночку одпочиває,
 З Богом поговорить,
 Поки туман не застеле
 Широкого моря.

Рядкам 13-20 в „М“ відповідають такі рядки:

І знову тьма, і не знаєш,
 Де дітись в світі...
 А ніч темная та чорна,
 І довго до світу.

Стор. 183. **Як маю я журитись...** Автографи „М“
 і „Б“. Копія — Жемчужникова. Перводрук — „Основа“
 (1861 р., кн. XI—XII).

Ряд. 7 — в „М“: А не продамся нікому
 а в *Коп. Жемч.* та „Осн.“:

Та не продамся я нікому [самовільна не-
 вдала поправка]

Ряд. 9 — в „М“: Пішов собі світ-за-очі

Ряд. 10 — в „М“ спершу було: Не знайшлася доля

Ряд. 15-16 — в „М“: Щоб не було вільного

На нашому полі [в *Коп. Жемч.*: полі]
 а в „Осн.“ ці рядки (в ред. „М“) опущені з огляду на цензуру.

Стор. 184. **Нащо мені женитися...** Автографи: „М“
 і „Б“. Є й копія Жемчужникова, з якої наводимо лише дві
 відміни, що їх немає ні в „М“, ні в „Б“ (р.р. 18 та 40). Пер-
 водрук — „Хата“ 1860 (редакція автогр. „Б“), де Куліш дав
 цій поезії заголовок: „Козацька доля“.

Ряд. 4 — в „М“: Сусіди сміятись

Ряд. 5 — в „М“: Оженився, — скажуть люди

Ряд. 7 — в „М“: Занапастив навіжений

Ряд. 13 — в „М“: Ні, не буду я чужі воли

Ряд. 16 — в „М“: Тестя поважати

Ряд. 18 — лише в *Коп. Жемч.*: В синьому жупані

Ряд. 25-26 — в „М“: На весілля товариші

Прийдуть погуляти

Ряд. 27 — в „М“: Та принесуть самопали

Ряд. 28-29 — в „М“: Привезуть гармати

Як повезуть молодого

Ряд. 30 — в „М“: У нову світлицю

Ряд. 32 — лише в „М“: І ті гаківниці

Ряд. 33 — в „М“: Як положать молодого

Ряд. 35 — в „М“: Заспіває, мов та мати

Ряд. 36-37 — в „М“: Велика гармата

Співатиме, кричатиме

Ряд. 39 — в „М“: І рознесе мою славу
Ряд. 40 — лише в *Коп. Жемч.*: Славу України.

Стор. 187. **Ой, крикнули сірі гуси...** Автографи: „М“ і „Б“. Копії: Жемчужнікова й Мордовцева. Перводрук — „Основа“ (1861 р., кн. 3). У *Пр. К.*, а за ним і в інших виданнях доданий заголовок — „Удовиця“.

Ряд. 1 — лише в *ЄН*: Ой, крикнули сірі гуси [помилка!]

Ряд. 3 — в „М“: Стала слава недобрая
а в „Осн.“ та *Коп. Мордовц.*:

Стала на все село слава

Ряд. 14 — в „Осн.“: Не марно пішла

Ряд. 18 — До школи *’*дала [поправка Куліша].

Ряд. 23-24 — в „М“ було спершу:

Сампм злотом окувала,

Шовком повпла

Ряд. 24 — в „Осн.“ та *Коп. Жемч.*: Злотом окула;

Ряд. 29 в „М“: Подвітєсь! За поводи,
а спершу було: Подвітєсь! І повела

Ряд. 30 — в „М“: Веде вдовж села

Спершу було: Сапа вдовж села

Обидва *ЛІМ*и подають: „вздовж“. *ЄН* — „вдовж“.

Не знаємо, як саме в автографі.

Ряд. 31 — так і в „М“, але „й“ додане пізніше.

Ряд. 32 — в „М“: А сама остригла коси

Стр. 187. **Якби тобі довелосья...** Автографи „М“ і „Б“. Є й копія Жемчужнікова. Видруковане вперше в *Кож. К.* Первісну редакцію (важливі відмінні й ціле закінчення) подано було вперше в *Пр. К.*

Ряд. 6 — в *Кож. К.*, *Льв. К.* та *Пр. К.*:

Дівчаток покритих [самовільне, — бо, мовляв „покритка“, а не „накритка“, але порівн. в ряд. 44 „Катерина“: „Катрусю накрили“).

Ряд. 7 — в „М“: А то верзеш біси-зна-що

Ряд. 15 в „М“ спершу було: Будуть жити, гулятимуть

Ряд. 19-22 — в „М“:

Нехай буде так, як буде,

А все одну нате [спершу було: А ще і т.д.]

Оцю одну не покритку,

А так собі...

Ряд. 29 — в „М“: Та знай по воду учащали

Ряд. 32 — в „М“: Давненько вже пішла

Ряд. 36 — в „М“: Оцей поганий лановий

Ряд. 40-46 — в „М“:

Аж там їх пан несамовитий

Дівчину мордує.

„І валг. рятуйте! Люди добрі!“

Ніхто не рятує!

Тільки хлопець перехристивсь

Ряд. 49 — в „М“: Застогнав поганий

Ряд. 50 — в *Кож. К.* та *Льв. К.*: Та й ... Порадилися
[слова „опрігся“ (від опрягтися — здохнути) не зрозуміли й поставили крапки]

Ряд. 52 — в „*М*“: Суд наїхав; поховали

Ряд. 63 — в „*Б*“ спершу було: Сіли одпочити

Ряд. 107 — лише в *К. ЛІМ 1933*: І смеркалося [помилка!]
Почавши від 58 рядка в „*М*“ іде зовсім відмінний текст. Подаємо його окремо на стор. 248.

Стор. 191. **Зацвіла в долині...** Автографи „*М*“ і „*Б*“.

Є й копія Жемчуж. Перводрук — „*Основа*“ (1862 р., кн. I).

Ряд. 4 — в „*М*“: Дівчина в долині

Рядка 8 — в „*М*“ немає.

Ряд. 9 — в „*М*“: А вранці в неділю
а в *Коп. Жемч.*: І вранці в неділю

Ряд. 12 — „*М*“: Дівчина в долину

Рядка 17 — в „*Осн.*“ та *К. ЛІМ 1933* і *1934* немає, бо його немає в „*Б*“. Уважаємо, що Шевченко його випадково пропустив, перепсуючи текст „*М*“, і тому даємо в тексті. Дорошкевич (в „*Організації тексту*“) оспорує це припущення, але непереконливо.

Після ряд. 18 — в „*М*“, *Коп. Жемч.* та *Жен. вид. 1878* р.
такий рядок: Тихою ходою

Рядка 19 — в „*М*“ немає.

Ряд. 25 — в „*Осн.*“: (На світі) благаєм? [перероблене з огляду на цензуру]

Після 25 рядка в „*М*“ іде рядок: І самі не знаєм

Ряд. 26 — в *Пр. К.* та *Жен. вид. 1878*: Рай у вічі лізе

За Кониським (ЗНТШ, т. 39) ніби й у *Коп. Жемч.* теж гак, але звідки це? Здається — конектура Жемчужнікова.

Рядків від 26 аж до кінця в „*Осн.*“ немає (з огл. на цензуру).

Стор. 192. **Заросли шляхи тернами...** Автограф „*М*“. Копія Жемчужнікова дає відміни, але автор їх — мабуть сам Жемчужніков. Перводрук — *Кож. К.*

Ряд. 17 — в „*М*“ спершу було:

Не дав свого серця молодого

Від рядка 37 у Жемчужнікова такий текст, що ним і кінчається поезія:

На народ отой убогий

На тую *Вкраїну*

Не дай мені згинуть

Отут на чужині!

Після р. 38 в автографі Шевченко пізніше дописав:

Не дай мені згинуть

На чужині... Дай хоч глянуть

На тую країну!

Ми слідом за редакторами *Пр. К.* вважаємо, що це — варіант, що його Шевченко хотів дати замість р.р. 36-38. Можливо, що він хотів уникнути форми „*Україну*“, на яку, як на неправильну, міг хтось звернути увагу; можливе також

і те, що, думаючи про видрукування цієї поезії, хотів уникнути виразу „народ убитий“ (з огляду на цензуру). В *П. К.* цих рядків не вмістили, не вміщавмо їх і ми, — це, безперечно, варіант, і то недороблений варіант. В цьому нас переконує передусім те, що ці пізніше дописані 3 рядки ритмічно сполучуються з рядком 35, але коли їх поставити за рядком 38, то коломийковий ритм буде в рядку 39 порушений.

Стор. 194. **У наших раї, на землі...** Автографи — „М“ і „Б“. 6 копія Жемчужникова. Перводрук — „Основа“ 1862 р., кн. VIII, де бачимо заголовок „Мати-покритка“, даний, мабуть, Кулішем.

Ряд. 3 — в „М“: Як мати молодая (без: тая)

Ряд. 6 — в „М“: Дивлюся довго, — і печаль

Після рядка 12 в „М“ та *Коп. Жемч.* ідуть такі рядки:

А ми, — хвала нам і хвала! —
Дарма, що Бог, що ми не стоїм
І волосочка одного, —
Таки повісили Його.

Ряд. 17 — в „М“: Щоб знов на його надивиться
а в *Коп. Жемч.* та „Осн.“:

Щоб знов на його подивитись

Ряд. 21 — в „М“: І вийде з дому погулять
але спершу було: І вийде в люди показать

Ряд. 24 — в „М“: Дивіться, люди, подивіться!

Ряд. 25 — в *Коп. Жемч.* та „Осн.“:

Моє найкраще над всіма! [недобре, бо
„всіма“ римується з „мій“]

Ряд. 38 — лише в *К. ЛІМ 1933*:

І ти осталася, небого [помилка!]

Ряд. 42 — в *Коп. Жемч.* та „Осн.“:

І витонить зимою хату; [поправка само-
вільна й не конечна]

Ряд. 58 — в „М“: Все дитиночка забрала

Ряд. 60-61 — в „М“: І ходиш ти замучена,

Ніби з хреста знята;

Ряд. 63 — в „М“: Неначе прокази

Ряд. 65-68 — в „М“:

Що ще і не лазить;
І коли то воно стане
Гратися, промовить
Слово мамо великеє [„мамо“ підкреслене]

Ряд. 71-72 — в „М“ та *Коп. Жемч.*: Розкажеш правдиво
Про москаля лукавого

Ряд. 83 — лише в „М“: Так тяжко любила...

Ряд. 86 — На морозі, межі псами

Після рядка 87 в „М“ та *Коп. Жемч.* ідуть ще такі рядки:

Отим мені і жаль стане
Матері небоги,
Що вона його так любить,
Так гине за його,

За те чадо поганеє
Занапастчть в світі
Найкращеє добро своє,
Молодїї літа.

А воно, буває, з його
Не вийде нічого,
Або вийде недолюдок,
Сатана безрога, —

І ніколи із байстрятї
Не матиме мати
Собі доброї дитини,
Хоч вона й багата.

Добре отим панам жити:
Нічого не знають!

І не знають, як ті діти
У їх виростають, —
Бо матері там не мають,
А мамку наймають,

- Стор. 197. **На великдень, на соломі...** Автографи — „М“ і „Б“. Перводрук — „Основа“ (1862 р., кн. II).
Ряд. 1 — в „М“: У великдень, на соломі
Ряд. 2 — в „М“ та *К. ЛІМ 1933*: Протїв сонця діти [чому? В „Б“, за Доманицьким, — „проти“]
Ряд. 15 — в „М“ спершу було: Мені мати вишивала

Стор. 198. **Було, роблю що, чи гуляю...** Один автограф „М“. Перводрук — *Кож. К.*

Ряд. 24 — в автогр. спершу було: Ніколи не мати,

Ряд. 29 — „ „ „ І не знатиму, чого я

Стор. 199. **Буває, іноді старий...** Один автограф — „М“. Перводрук — *Кож. К.*

Ряд. 4 — в „М“ спершу було: І заспіває, хоч не вмів

Ряд. 7 — в *ЄН* та в *К. ЛІМ 1933*: І збрїа, молодість його.
В автографах — молодість (пор.: *Пр. К., К. ЛІМ 1934*).

Ряд. 21 — в „М“ спершу було: Святая травка поросте.

Стор. 200. **Хїба самому написати...** Один автограф — „М“. Перводрук — *Кож. К.*

Ряд. 44 — в автогр. спершу було: Отак і я тепер терплю

Стор. 202. **І золотої й дорогої...** Автографи — „М“ та „Б“. Перводрук — *Кож. К.*

Рядка 1 в „М“ немає.

Ряд. 3-10 — в „М“: Моєї молодостї й досі

Та іноді печаль

Осяде лушу, аж [спершу: *що*] заплачу

А надто (хлопці), як побачу

В селі веселому в рядїні

Малого хлопчика під тїном

Ряд. 12 — в „М“: Що це вся молодість моя

Ряд. 16-22 — в „М“: Його найкращїї літа

Даремне, марне пролетять.

Що сам не знатиме, де дітись
 На сім чуднім широкім світі,
 Що піде в люди, що колись,
 Щоб він не плакав, не журився,
 Щоб хоч денебудь прихилився.

Ряд. 20 — лише в *Пр. К.*: А піде в найми; і колись [самовільна поправка]

Стор. 203. **Ми вкупці колись росли...** Автографи „М“ та „Б“ та Альбом 1846-50 р.р., описаний Я. Забілою (перша редакція). Є й копія Жемчужнікова. Перводрук — *Кож. К.*

Ряд 1 — в „М“: Ми вкупі училися, росли [без рядка крапок]

в *Альб. 1846-50 р.р.*: Ми вкупі гралися, росли
 а в *Коп. Жемч.*: Ми вкупі вчилися, росли

Ряд. 4 — в „М“, *Альбомі 1846-50 р.р.* та *Коп. Жемч.*:

Та може думали: колись
 а в *Кож. К.*: І говорили, що колись [звідки?]

Ряд. 6 — Шевченко пише „зараннѣ“ (себто „заранне“, — так Шевченко часом віддавав „не“).

Рядкам 10-19 в *Альб. 1846-50 р.р.* відповідають такі рядки:

Носило всюди — занесло
 Уже на старість у село,
 У те село, у ту хатину,
 Де мати в тяжкую годину
 На безталання понесла,
 На безталання сповила.

а в „М“: Носило всюди! Занесло
 На старість ледве у село
 Де мати в тяжкую годину
 Гріхом, сердешна, понесла,
 На безталання сповила

Ряд. 20 — в „М“ та *Коп. Жемч.*: І яр, і гребля, і тополі

[в *Коп. Жемч.*: „тополя“]

а в *Кож. К.*: І яр, і поле, і тополя

Ряд. 23 — в „М“, *Альб. 1846-50 р.р.* та *Коп. Жемч.*:

В далекій каторжній неволі

Ряд. 24 — лише в *Коп. Жемч.*: Ставок і гребля і вітряк

В *Альб. 1846-50 р.р.*: І став, і гребля, і вітряк

Ряд. 33-34 — в „М“: Слова дощем позаливало

Немудрі, думаю, слова

Рядкам 37-58 в „М“, *Альб. 1846-50 р.р.* та *Коп. Жемч.* відповідають такі рядки:

„А що пак, брате, чи жива

[в *Альб.* „так“, а не „пак“]

Ота Оксаночка чорнява,

Що з нами бігала гулять?“

„Еге! вдовівна кучерява?“

[в *Альб.*: — „Яка? вдовівна і т. д.]

Не знаю, як тобі й сказати!

Вона була помандрувала
 За москалем, та знов вертала,
 [в *Альб.*: ...верталась, а в *Коп. Жемч.*: За москалями та вертала]

Така острижена прийшла,
 [в *Альб.*: не „така“, а „таки“]
 В старій шинелі, помарніла,
 [в *Альб.*: „та змарніла“]
 Уже либонь і одуріла,
 [в *Альб.*: „Либонь таки“ і т. д.]

Та знову десь собі пішла, —
 Здалась, сердешна, на ігрище!
 [в *Альб.*: Казали, в Київ і Чернігів]
 Сидить, було, та чепуриться,
 Та „отченаш“ собі чита,
 Як той школяр. та розпліта,
 Неначе коси. У черниці,
 Казали, в Чигирин пішла,
 Та, думаю, таке ледащо
 І там не треба. Так ні за що
 Занапастилася, звелась.
 А що за дівчина була!
 Так-так що краля! і не вбога,
 Та талану Господь не дав!

В *Альб.* останньому рядку відповідають два:
 Собі була та талану
 Бог не дав.

Ряд. 47 — в *Кож. К.*: Острижена. Бувало, вночі

Ряд. 53 — в „*Б*“: „кудось“, але звичайна у Шевченка
 форма „кудись“.

Рядка 59 в „*М*“ немає.

Рядка 60 в „*М*“, *Кож. К.* та *Коп. Жемч.* немає.

Після ряд. 58 в *Альбомі 1846-50 р.р.* є ще такий варіант:

А он черешня принялась;
 Це саме та, що ми садили,
 Як мати вмерла, — це моя;
 А то другая, що твоя,
 Так та усохла, — поливали
 І гноєм корень окладали,
 Не допомгло таки, — засохла,
 А вже чимала піднялась.

Заввага. В „*М*“ усе, починаючи від рядка 35, закреслене; це Шевченко зробив, мабуть, у 1858 р., коли переписував свої поезії до „*Б*“; до того самого часу треба віднести й поправки, зроблені в тексті альбому „*М*“.

Стор. 205 **Готово! Парус розпустили...** Автографи: „*М*“ та *Альб. 1846-50 р.р.* Перводрук — *Кож. К.*

Ряд. 3 — в автографі за-для конспірації не „Сир-Дарю“ а С. Д.

Ряд. 9 — лише в *Альб.*: Таки пропестував два літа

- Ряд. 10 — лише в *Кож. К.*: І знали, що з тебе зробиць
[інтролігатор в „М“ обрізав останню літеру „п“,
а було: „зробити“ — рима до „літа“]
- Стор. 207. **Ми восьми тани похожі...** Автографи —
„М“ і „Б“ та *Альб. 1846-50 р. р.* Є й копія Жемчужнікова.
Перводрук — *Кож. К.*
- Ряд. 3-5 — в *Альб. 1846-50 р. р.*:
Звичайне, що не всі,
Хоч деякі — крутий байрак
- Ряд. 9-12 — в *Альб. 1846-50 р. р.* та „М“:
У гай перекотиполе
Ягняточком собі біжить,
Біжить до річечки напиться
[в *Альб.*: „...до річки, ніби пити]
А річечка мала взяла
- Ряд. 14 — в *Альб.*, в „М“ та *Коп. Жемч.*:
А Дніпр широкий, на край світа
- Рядків 15-16 в „М“ немає, а в *Альб.* зам. цих рядків припи-
сане: „У синє море“.
- Ряд. 18 — в *Альб.*: Тіві билини...
- Ряд. 20 — в „Б“ спершу було: По лем по долині
- Ряд. 23 — в *Альб. 1846-50 р. р.*, в „М“ та *Коп. Жемч.*:
Думи серце осідають
- Рядки 23-24 в *Кож. К.* були пропущені, і так було аж до
видання 1907 р. (Доманицького).
- Ряд. 29 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:
На сім світі, і любитись
- Рядкам 29-30 в *Альб.* відповідають такі:
На цім світі [і] любити
Брата і не брата!
- Ряд. 31 — в *Альб. 1846-50 р. р.* та „М“:
Благо тобі, друже добрий
- Ряд. 35 — в *Альб. 1846-50 р. р.*, в „М“ та *Коп. Жемч.*:
Хоч дитина маленька
- Ряд. 36 — в „М“: І те угадає [а в *Альб.*: „І то“ і т. д.]
- Ряд. 39 — в „М“: Немовлящими устами
[в *Альб.*: „немолящими“]
а в *Коп. Жемч.*: Немовлющими устами
- Ряд. 40-42 в *Альб. 1846-50 р. р.*, в „М“ та *Коп. Жемч.*:
А ти, мій єдиний!
Одинокий, безталанний
Друже! на чужині
- Рядка 43 в *Альб. 1846-50 р. р.*, в „М“ та *Коп. Жемч.* немає.
- Ряд. 45 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:
Хто розважить горе?
- Після цього рядка в „М“ є 2 рядки крапок.
- Ряд. 46 — в „М“, *Коп. Жемч.* та *Кож. К.*:
Кругом тебе простягнулась
- В першому варисі кінець був зовсім одмінний (*Альб.*
1846-50 р. р.):

Хто розважить горе,
Сльози висушать в неволі?
Бог та степ, та море.

Стор. 209. **Лічу в неволі дні і ночі...** Автографи — „М“ (тричі довша редакція) і „Б“. Редакцію „М“ вперше видруковано в *Пр. К.* (т. II, стор. 141). Редакцію „Б“ — в „Основі“ (1862 р., кн. III). Першу редакцію подаємо в тексті окремо на стор. 250.

Ряд. 5 — в „М“ та *Коп. Жемч.*: А літа плывуть між ними

Ряд. 12 — в „Осн.“ і *Кож. К.*: Молитва... [слова „за Богом“ пропущені з огляду на цензуру]

Рядків 13-24 в „М“ немає.

Ряд. 15 — в „Б“ за Доманцьким має бути:

Три года сумно протекли

[„а“ у Шевченка дуже подібне до „и“].

Ряд. 33 — в „Осн.“: Дрібненьку книжечку... Рушаю!

[в автогр. — „дрібненько“].

Стор. 210. **Ми заспівали, розійшлись...** Один автограф — „М“. Перводрук — *Кож. К.*

Ряд. 2 — редактори часто поправляли „сльоз“ на „сліз“, але Шевченко любить форму „сльоз“.

Ряд. 12 — Шевченко написав: „Принамні“, а не „принаймні“ (очевидно, так вимовляв). Частіше ж уживав форми „принамені“.

Стор. 211. **Не молилася за мене...** Автографи — „М“ і „Б“. Є й копія Жемчужнікова. — Перводрук — „Хата“ 1860 р., де Куліш дав цій поезії заголовок „Хатина“ (там теж помилкова дата: „Над Каспием“). Відміни з „М“ (більшість) подані були ще в *Пр. К.*

Ряд. 3 — в „М“: А так собі, співаючи

Ряд. 5 — в „М“: Моя мати: „Нехай росте

Ряд. 8 — в „М“ та *Коп. Жемч.*: Та не виїшов в люди

Ряд. 9 — в „М“, *Коп. Жемч.* та „Хаті“:

Лучче б було не родити

Ряд. 11 — в *Коп. Жемч.* та „Хаті“: Як мав би я у недолі
Це — зміна, виводжена Кулішем з огляду на цензуру.

Ряд. 13 — в „М“ та *Коп. Жемч.*: Бо я так мало, небагато

Ряд. 14 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:

Просив у Бога, тільки хату

Ряд. 19 — в „М“: Собі дивитися з гори

Ряд. 21 — в „М“: Та на лани золотохвилі

Ряд. 26 — в „М“: І тихо-тихо заспівують

Ряд. 39 — в „М“: Вечерять в хаточку.

Ряд. 40 — в „Б“ спершу було:

Давш ти, Господи, палати

Ряд. 40-41 — в „М“, *Кн. Жемч.* та *Прим. до Пр. К.*:

Давш ти, Господи, і злато

І власть панам в твоім раю

[в *Коп. Жемч.*: „твоєму раї“ — це поправка переписувача: він взяв форму „раї“ з р. 47].

Рядків від 40 аж до кінця в „Хаті“ немає — з огляду на цензуру.

Рядка 42 в „М“ та *Коп. Жемч.* немає.

Рядкам 43-44 в „М“ та *Коп. Жемч.* відповідають такі 3 рядки:
Вони ж неситі, пузаті
На рай твій, Господи, плюють,
Заперши ся собі в палатах

Рядка 46 в „М“ немає.

Ряд. 47 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:

Я тільки хаточки в тім раї

Стор. 213. **Петрусь.** Автографи — „М“ і „Б“. Перводрук редакції „Б“ (значно коротшої) — „Основа“ 1862, кн. VII. Відміни з редакції „М“ — лише в „Крит. Розсл.“ Доманицького. Друкуючи цю поему, Куліш її по-своєму „зредагував“, викинувши 75 рядків. Деякі зроблені ним скорочення можна зрозуміти, — він оглядався на цензуру, але деякі зробив цілком самовільно. Є копія Жемчужнікова, що є контамінацією „М“, „Б“ і тексту „Основи“. Є ще копія Мордовцева, яка не веде нас ні до якого незнамого автографу. В „М“ заголовок олівцем, у ріжечку, а в „Б“ вже з заголовком та підзаголовком: „поема“.

Ряд. 5 — в „М“: І генерал її засватав

Ряд. 9 — лише в *К. ЛІМ 1933*:

На вбогий хутір. Ублагала

Ряд. 16 — лише в „Осн.“: Мале хлопя — свиней пасло
[це Куліш дав тут лагідніший вираз]

Ряд. 17 — лише в „М“: Петрусем звалось; за придане

Ряд. 20 — „ „ : Свиней же пасти...

Ряд. 24 — в *Коп. Мордовц.*, „М“, *Коп. Жемч.*, „Осн.“ та *Кож. К.*:
А генеральша уночі

Ряд. 25 — в „Осн“, *Кож. К.* та *Коп. Жемч.*:

Уже тихенько й плакати стала

[так виправив, очевидно, Куліш; поправка добра, але самовільна]

Ряд. 27 — в „М“: Зов'яне марно у палатах

а в „Осн.“, *Коп. Жемч.* та *Кож. К.*:

Зов'яне марно у палатах

Ряд. 28 — в „М“ та *Коп. Жемч.*: Засохне молодість моя
[в *Коп. Жемч.* „твоя“]

Ряд. 32 — в „М“: Купи собі, мамашо, шаль“.

а в „Осн.“, *Кож. К.* та *Коп. Жемч.*:

Купи собі, Машуню, шаль“

[поправка Куліша; генерал називає жінку: „машуню“]

Ряд. 42 — лише в „М“: Та в самім серці уляглось (без „й“)

Ряд. 49 — „ „ : З нудьги у поле погуляти

Ряд. 51 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:

Та аж за шлях собі зайшла

Ряд. 52 — лише в *Коп. Жемч.*: пасе ягнята

- Рядкам 53-56 — в „М“ та *Коп. Жемч.* відповідають:
 Маленький хлопчик. — „Чи се ти,
 Петрусю?“ — „Я“... І подивилась
- Ряд. 56 — в автографі „Б“ не „Авжеж“, а „Ажеж“ (за *Пр. К.* та *ЄІІ*); ми вставляємо „в“ в квадр. ред. дужках.
- Рядкам 57-70 в „М“ та *Коп. Жемч.* відповідають такі рядки:
 Та й заридала, похилилась,
 [в *Коп. Жемч.*: Та й зраділа, похилилась — зразок самов. перерібки]
 Мов та тополя. З сироти
 Очей не зводячи, згадала
 Убогий хутір, — там колись
 Вона, убога, виростала
 І дівувала. Продали
 І гроші вкупі пропили,
 На вік світ Божий завязали.
 „Ходім, Петрусю, погулять,
 Ходімо в сад, ходім в палати;
 Ходім, не пастимеш ягнят“.
 [в *Коп. Жемч.*: „ягнята“]
 — „А хто ж тут пастиме ягнята?“
 [в *Коп. Жемч.*: „ягнят“]
- Рядків 57-71 в „Осн.“ немає, — їх Куліш випустив.
- Ряд. 73 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:
 В палати хлопчика в постолах
 [в *Коп. Жемч.*: „постолах“]
- Ряд. 76-77 — в „М“: І рада стала... Злую долю
 Ти на Петруся навела,
- Ряд. 78-81 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:
 Та ми не знаємо, що буде,
 Що виросте з того зерна,
 Що ми посіємо? Ми люди
 [в *Коп. Жемч.*: „посіали“]
 А Всемогущий хоч і зна...
 [в *Коп. Жемч.*: „знає“]
- Ряд. 86 — в „М“: Ні, не дала б... Автім — не знаю,
- Ряд. 89 — в „М“: Петрусь у школу та із школи
 а в „Осн.“ та *Кож. К.*:
 Петрусь до школи да із школи [поправка Куліша]
- Ряд. 92 — в „Осн.“, *Кож. К.* та *Коп. Жемч.*:
 А генерал собі радіє [теж мабуть]
- Ряд. 94 — в „М“: Удвох, бачиш, вони зробили.
- Ряд. 96 — в „М“: У Київ хлопця одвезли
 а в „Осн.“, *Кож. К.* та *Коп. Жемч.*:
 Зимомою в Київ відвезли [Куліш]
- Ряд. 97 — в „М“: Та й там до школи оддали
- Ряд. 101 — немає.
- Ряд. 102-105 — в „М“: Вже висипався чорний ус,
 Уже й... Та се ще не втече —

Розкажем іноді ті сни.
Які там снилися Петрові.

Ряд. 106-108 в „М“ немає.

Ряд. 107-108 — в „Оси.“, *Кож. К.* та *Коп. Жемч.* тільки 1 рядок: Що сниться?... [це впроваджена Кулішева зміна]

Ряд. 109 — в „М“: Перед образом Пречистої
а в „Оси.“, *Кож. К.* та *Коп. Жемч.*:

Перед Пречистою

Ряд. 112-113 — в „М“: Вона молилася... Нечисті:

Рікою сльови проливала

Замість рядка 112 в „Основи“ лише одне слово: „Ридала...“, а далі до рядка 117 вкл. пропущено [„моральна“ цензура Куліша]

Ряд. 115 — в „М“: Щоб заступила, щоб спасла

Рядка 119 в „М“ немає.

Ряд. 121 — в „Оси.“, *Кож. К.* та *Коп. Жемч.*:

Свого Петра!... І тяжко їй

Ряд. 124-125 — в „М“: Сердешна разом одуріла.

Та й як таки одній святії

Ряд. 129-152 — в „М“ та *Коп. Жемч.* є такий варіант:

Не Бог судитиме, а люди.

Вони, вони тебе осудять

Своїм неправедним судом!

Петрусь! Добрая дитино!

[в *Коп. Жемч.*: „Петруню!“]

Ти ще не знавш, неповинний,

Як тяжко на світі любити!

Любити... і марне, марне гинуть

[в *Коп. Жемч.*: Любити, любити і марне гинуть]

І згинуть, віку не дожить!

Вона — твоя святая мати,

Твоя єдина сестра!...

За неї рад ти умирати

Хоч тричі на день, рад оддати

За неї рай свій молодий!

А більш нічого не даси...

Бо серце гріх їй оддавати!

То мати бідная твоя!

Неначе лютая змія,

За серце грішнее впилася

[в *Коп. Жемч.*: За серце біднее впилася]

Любов нечистая... не раєм,

А лютим пеклом розлилася

По грішній крові! І не знає,

Сама не знає, що робить

І що їй діяти з собою,

Чи то схватись під водою,

[в *Коп. Жемч.*: „Чи не“]

Чи то їй голову розбить?

Замість рядків 132—135 в „*Основі*“ — ряд рисочок. Куліш, очевидно, з міркувань естетичних випустив цю дигресію, стилізовану в простонародньому стилі.

Ряд. 150-157 — в „*Осн.*“ немає [випустив Куліш].

Ряд. 152 — в „*Б*“ спершу було: О камінь голову?

Ряд. 153-155 — в „*М*“ та *Коп. Жемч.*:

Піду у Київ, помолюся,
Молитва може оджене
Диявола... Петруню!

[в *Коп. Жемч.*: „Петруско!“]

Ряд. 157 — лише в *Коп. Жемч.*:

Я у Дніпрі тоді втоплюся... [самов. поправка]

Ряд. 160 — в „*М*“ та *Коп. Жемч.*:

І вас отак не продала

Ряд. 161 — лише в „*М*“: За генерала не дала.

Рядка 162 в „*М*“ та *Коп. Жемч.* немає.

Рядкам 163-169 „*М*“ відповідають такі рядки:

Моліте Бога, щоб весною
Господь послав кого любить,
Вам буде любо, любо жить.
Любов та буде молодою
І непорочною... такою,
Як сон дитини на зорі!...
А восени любитись гріх!
То не любов, то пекло буде!
І осміють, осудять люди,
І Бог правдивий покара
За чорнобривого Петра.

Рядків 170-184 в „*М*“ немає.

Ряд. 170 — в *Коп. Жемч.*: Що ж то буде [лише ці слова; рядок цей у цій копії йде за вище поданим уступом редакції „*М*“, що відповідає р. р. 163-169]

Ряд. 176-177 — в „*Осн.*“: — — — ніхто

Не встереже тепер

[це так переробив Куліш, оглядаючись на цензуру]

Ряд. 181-185 — в „*Основі*“ були викинуті (до слова: Везла), так що це скорочення (ніби з огляду на цензуру, а може й без того) виглядає так:

І вимовить боюсь тепер [ряд. 178 ред. „*Б*“]

Твоє грядущес... Везла [ряд. 179 плюс друга

половина рядка 185 ред. „*Б*“]

Ряд. 185-194 — в „*М*“:

В село небога привезла
Свою змію ще гірше люту
І канельку на щось отрути.
Не спала три дні і три ночі.
Засохли губи, впали очі...
Уже й не молиться вночі,
А щось шепоче сміючись.
І з тиждень грішная нудилась,

Сама не знала, що робить!

А потім трути наварила

Рядків 194-198 в „Оси.“ немає [а відразу так, як подано під рядком 199].

Ряд. 195 — в „М“ та *Коп. Жемч.* 2 рядки:

Та генерала напоїла,

Щоб знав, як дівчину любить.

Ряд. 199 — в *Коп. Жемч.*: Та й буду жить собі та й жить.
а в „Оси.“: Я буду жить,

Ряд. 200 — в „Оси.“: І буде серденько любить

Рядків 200 204 в „М“ немає.

Все, що далі йде (рядки 205—236) — увесь кінець поеми в „Основи“ не був надрукований.

Рядкам 208-212 в „М“ та *Коп. Жемч.* відповідають такі рядки:

За гробом люди ідучи.

Ой, не мине Господня кара!

Великим громом упаде

На грішну голову... мов хмари,

Набралось люду, аж гуде...

Та все щось шепчуть про отруту

І нібито когось то ждуть.

Ряд. 213-214 — в „М“:

І всі затихли на минуту:

Приїхав суд. Ножі беруть

Ряд. 216-217 — в „М“ 3 рядки:

Находять труту в животі,

І на Господньому хресті

Уся громада присягає

Ряд. 219-220 — в „М“: „Тепер признайтесь, християни:

Хто пава отруїв?“ — Гудуть

Ряд. 222 — в „М“: Громада разом заревла.

Ряд. 223 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:

Петрусь на ганок вихожає

Ряд. 225 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:

„Неправда ваша! я зробив,

Ряд. 227 — в „М“ та *Коп. Жемч.* 3 рядки:

А за що?... Я вже тее знаю,

І не скажу вам, люде злий!

Признаюсь, може, перед Богом“.

Ряд. 229-231 — лише в „М“:

І зараз в Київ одвезли.

Петра недовго мордували

В тюрмі глибокій... в добрий час

Рядка 234 в „М“ немає.

Ряд. 236 — „ : Аж на Сибір...

Стор. 220. [М. С. Щепкину]. Один автограф — „М“. Заголовку в автографі нема, але О. Дорошкевич переконливо довів, що адресат цього „послання“ — М. С. Щепкин (це він прислав Шевченкові поезії Лермонтова — пор. р. р 53—54 цієї поезії).

Ряд. 10 — в *Кож. К.*, *Льв. К.* та *Пр. К.*:

Так що ж мені тут...

(слів „гріти-дути“, невиразно написаних, Вашкевич не зрозумів, і так від *Кож. К.* й пішло. В автографі, здається: „Та що ж“ і т. д. [за Доманицьким та *К. ЛІМ 1934*].

Ряд. 29 — в *К. ЛІМ 1934*: Такими самими, як ви! (без „ж“), в усіх інших виданнях так, як у нас.

Ряд. 38 — в автографі та в давніших виданнях — з протинкою після слова „любов“, що зміняло сенс цього уступу. Лермонтов писав про безталанну любов, але не писав про безталанних дівчат.

Рядків 59-60 в *Кож. К.* та *Льв. К.* не було з огляду на цензуру.

Стор. 222. **Якби ви знали, паничі...** Один автограф — „М“. Перводрук — львівська „Правда“ 1876 р., ч. 4.

Ряд. 3 — в деяких виданнях (як *Огоновського*, *Романчука*) поправляли: То ви б ідилій не творили

Конектура ця не конечно слухна, — Шевченко міг думати й про такі „елєгії“, як нпр. „Сельское кладбище“ В. Жуковського (переклад з англ. поета Т. Грея).

Ряд. 9 — в *Жен. вид. 1878 р.*:

Мої там сльози проливались [помилка].

Ряд. 12 — в *Жен. вид. 1878 р.*:

Щоб в тій хатині не жило?

[непотрібна поправка Драгоманова]

Ряд. 37 — в автографі: „А сестри! Сестри?“ і т. д. Ми ставимо розділові знаки відповідно до емоціонального змісту тексту. Шевченко часто ставить їх не на відповідному місці.

Ряд. 47 — в *К. ЛІМ 1933*, мабуть, помилково:

На праведній своїй землі!

Ряд. 51 — в „М“ спершу було: Лани ми їми оремо

Ряд. 68 — в *Жен. вид. 1878 р.*: Що там твориться у тім раю!

Ряд. 69 — так і в *К. ЛІМ 1934*; в давніших виданнях:

Звичайне, радість та хвала [Шевченко не-

раз пише: „молодость“, „радость“].

Стор. 225. **Буває, в неволі іноді згадаю...** Один автограф — „М“. Доманицький перший звів до купи дві частини цієї поезії, що опинилися нарізно в альбомі через те, що інтролігатор поплутав окремі маленькі зшитки альбому. В *Кож. К.* (перводрук) вона фігурує в двох місцях (від рядка 50-го — нібито окрема поезія, написана 1848 р.)

Ряд. 8 — в автографі спершу було:

Богу не молившись!... Раз мені присяглося

Ряд. 17 — в *К. ЛІМ 1933*: Та й перелякалось. От мене бере [якщо й в автографі так, то це помилка пера].

Ряд. 53 — Шевченко пише *Сигизмунд* (деякі редактори поправляли на *Сигизмунд*).

Ряд. 59 — в *К. ЛІМ 1933*: Ляхи прийшли на нас війною! [у Шевченка часто: „война“].

Ряд. 75 — вперше даємо тут виразну пунктуацію.

Ряд. 84 — лише в *ЄН*: Та Прися, донечка моя [помилкове!]

Стор. 229. **Полякам.** Автографи (в хронолог. порядку): „М“, 2) „Б“, 3) подарований Бр. Залеському (невідомо, де тепер) — там була я присвята Бр. Залеському, 4) в листі до М. Максимовича (див. т. X, стор. 211). Перводрук — „Dziennik Literacki“ 1861 р., ч. 60, де цю поезію видрукував, правдоподібно, Павлин Свенціцький з якогось автографу (може того, що належав Залеському?). До тексту того дуже зближений текст *Льв. К.* 1867 р. (з малими відміннями). В перводруку (латинкою) зроблені самовільні поправки й пропуски, яких тут не подаємо [нпр. зам. „унії“ — „wuziwit“ (зсуїтів), пропущений рядок 26 тощо]. Інший заголовок „Ляхам“ (з нещасного автографу).

- Ряд. 5 — лиш у *Льв. К.*: Пишались буйними степами
 Ряд. 12 — „ „ : Аж поки іменем Христовим
 Ряд. 15 — „ „ : Велике море сліз і крові
 В „Б“ — „сльоз“; як в „М“ — не знаємо, бо Доманицький не подав. Шевченко звичайно вживає форми „сльоз“.
 Ряд. 16 — лиш у *Льв. К.*: І сиріт іменем Христовим
 Ряд. 20 — „ „ : Вкраїна плаче, стогне, плаче...
 Ряд. 24 — лиш у *Льв. К.*: Кричить: Те Deum, Allelujah...
 а в „М“ лише: Кричить: Те Deum (без: Allelujah“)
 Рядків 25-32 в *Кож. К.* немає
 Ряд. 30 — лиш у *Льв. К.*: І серце щире подай
 Ряд. 31 — в „М“ та *Льв. К.*: І іменем Христовим знову
 Ряд. 32 — в *Черн. Автогр.*: Ми оновим наш тихий рай.
 Так і в *К. ЛІМ* 1933 і 1934, а в *Льв. К.*: Возобновім наш тихий рай.

Стор. 230. **І станом гнучим і красою...** Автографи — „М“ і „Б“. Обидва тексти дуже відмінні. Перводрук — *Кож. К.* (текст автогр. „Б“). Відміни з „М“ вперше подав Доманицький в „Крит. Розсліди“.

- Ряд. 7-8 — в „М“: І жаль мені неначе стане
 Твої чистої краси
 Ряд. 12 — в „М“: І хто заступить? Хто прикриє?
 Ряд. 15 — в „ „ : Огнем Господнім? Хто такий?
 Ряд. 18 — в *Кож. К.*, *Льв. К.* та *Пр. К.*:
 Молись же серце! помолось [самов. попр.]
 Ряд. 19 — в „М“: І я за тебе. Щось пророче
 Ряд. 22-23 — в „М“: На стан твій гнучий не дивлюсь.
 Мені вже сниться, що ти мати
 Ряд. 27 — в „М“: Несуть усе, усе з собою
 Ряд. 29 — в „Б“ спершу було: І ти осталась на землі
 Ряд. 30-31 — в „М“: Сама калікою старою
 Сама... одно добро було
 Ряд. 34 — в „М“: А там... і ти собі осталась
 а в *Кож. К.*, *Льв. К.* та *Пр. К.*:
 Оперилось, а ти осталась
 Ряд. 35-37 — в „М“: Сама, мов палець, у людей.
 Уже не приятні благаш
 А Христа ради простягаш,

Ряд. 39 — в „М“: Сухіі руки...

Ряд. 43 — в „М“: А іноді дивлюсь, дивлюсь

Ряд. 46-47 — в „М“: Молися й ти, бо ще на небі —

Ще з неба, серце, не зійшла

Твоя і доля, і недоля

А в *Кож. К.* це місце (р.р. 46-47) переробили так:

Молися й ти, щоб і на тебе

З святого неба низійшла

Твоя і доля, і недоля.

Виходило, що молитися треба про те, щоб Бог послав...

„і недолю“. Так довго друкували (Ю. Романчук у Галичині).

Ця недолуга поправка („низійшла“) була викликана тим, що

цього місця зовсім не розуміли: мова не про зміст молитви,

а про те, чому треба сироті-дівчині молитися: бо ще в час —

її зоря-доля ще не зійшла, ще не вирішив Бог, якою їй бути.

Стор. 232. **Огні горять, музика грає...** Авто-

графи — „М“ і „Б“ та в Альбомі К. С. Троцини (12. V. 1858 р.).

Перводрук — рос. часопис „Ілюстрація“, 1861 р., ч. 177 (13. VII),

з четвертого автографу (10. V 1858 р.).

Ряд. 3 — так і в „М“, і в Альб. Троцини, але спершу в „М“

було: Алмазом щирим, дорогим

Ряд. 6-9 — в „М“ та *Коп. Жемч.* лише 1 рядок:

І люблю всім... І всі сміються

а в „Ілюстрації“: Неначе діти, всі сміються

Рядкам 7-9 в Альбомі Троцини відповідають лише два:

Веселим гостям. Всі сміються

І всі танцюють. Тільки я

Ряд. 10 — в „Ілюстрації“:

Між ними заклятий дивлюся

а в Альб. Троцини: Між ними заклятий. Дивлюся

Стор. 233. **Чи то недоля та неволя...** Один авто-

граф — „М“ (в 1858 р. перекреслено олівцем). Перводрук —

Кож. К.

Ряд. 2 — лише в *Пр. К.*: Чи то літа ті летячі

[нібито тут був не дісприслівник, а дісприкметник!]

Ряд. 26 — робимо конектуру, бо в автографі помилка пера:

Та серце праведне колись!

Стор. 234. **На батька бісового трачу...** Автографи:

„М“ і „Б“. Копія — *Жемчужнікова*. Перводрук — *Кож. К.*

Ряд. 1 — робимо тут конектуру, бо в автографах: „На

батька бісового я трачу“, що не згоджується з метром. Мож-

ливо, що Шевченко вимовляв: „На батька бісова я трачу“

і тому не помітив свої помилки. Слово „я“ давно вже вики-

дали редактори, починаючи від *Кож. К.*, а в останніх часах

почали друкувати за автографом.

Ряд. 2 — в „М“ та *Коп. Жемч.*: Ч а с и, і пера, і папір

Ряд. 4 — в „М“: Та так і добре... Не на мир

а в *Коп. Жемч.*:

Та так так і добре. Не на мпр

[самовільна, недоречна поправка]

- Ряд. 5 — в „М“: І на гріхи його дивившись
 Ряд. 7 — в „М“: Дідусь свєнький, та й рида
 Ряд. 8 — в „М“ та *Коп. Жемч.* 3 рядки:

Йому, як бачте, на сім світі
 Нема до кого прихилитись,
 Що він, сердешний, сирота.

[в *Коп. Жемч.*: „І він сердешний сирота“, — знову самовільна поправка!]

Стор. 235 **І досі сниться: під горою...** Автографі — „М“ і „Б“. Є й копія Жемчужн. Перводрук — „Основа“ 1861 р., кн. XI—XII.

Ряд. 3 — в „М“: Біленька хаточка стоїть;

Ряд. 5 — в „М“ та *Коп. Жемч.*:

Сидить під хатою і бавить

Ряд. 9 — „М“: Веселая дитини мати

Ряд. 14-17 — „М“ та *Коп. Жемч.*:

І усміхнувшись собі тихо,
 Та й думає: „Минуло лихо,
 Таки поміг Господь дожить
 Дорадости“. Старий читає

Ряд. 22 — в *Коп. Жемч.* та „Осн.“: І сам пішов опочивати [певно, поправка Куліша].

Стор. 239. **Дурні та гордії ми люди...** Єдиний автограф цього уривку — в альбомі 1846—50 р. р. (див. т. V, стор. 283—286). Опублікував його вперше Я. Забіла в кн. 3 „України“ 1907 р., звідки В. Доманицький уперше передрукував його в „Кобзарі“ 1908 р. (СПБ.). Друкуємо за текстом *ЄН*, зазначаючи тут, що у Я. Забіли є помилки, пізніше, мабуть, редакторами виправлені. Можна припускати, що це з цього нескінченного твору Шевченко використав деякі мотиви в посланії М. Щепкину („Мені здається, я не знаю...“)

У Забіли в рядку 3: А хвалимось, що десь то ми
 а в рядку 16: Та байдуже співаєм

Чи це недогляди, чи так в автографі, не знаємо.

Ряд. 38 — (останній) в автогр. виглядає так:

А потім. Д.

Стор. 240. **Мій Боже милий, знову лихо...** Автограф цього уривку мав у руках проф. Ф. Вовк, співредактор Празького Кобзаря 1867 р. Опублікував цей уривок М. Драгоманів у своєму виданні „Поезія Т. Шевченка“ (Женева, 1890). Дата — незнана, але всі відносять цей уривок до початків кримської війни (1853—54 р. р.). Пор. ще наше припущення в т. VII на стор. 371, — чи не є це початок прологу до нездійсненої поеми „Матрос“?

Стор. 241—250. **Деякі відмінні редакції** видрукованих тут поезій взяті з альбому „М“, крім найпізнішої редакції „Пророка“, текст якої — з автографу 1839 р., що є власністю Черніг. Музею.

Стор. 253. „**Москалева Криниця**“ в надрукованій тут редакції — це зовсім самостійний твір. Шевченко написав цю поему між 7. IV—16. V 1857 р., навіть не маючи при собі тексту першої редакції (1847 р.). Ця пізніша редакція існує в двох автографах: 1) пересланий Я. Кухаренкові при листі 5. VI 1857 р., 2) автограф з альбому „Б“. Друкуємо текст „Б“. В „Осн.“ 1861 р., кн. 2, Куліш видрукував цю редакцію за автографом, що був власністю Я. Кухаренка, але зробив чимало і своїх дрібних поправок, а дещо випустив (іноді з огляду на цензуру).

Ряд. 2 — в *Авт. Кухар.*: За Уралом над Єлеком. — До слова „Єлек“ Шевченко додав примітку: „тогочіня, невеличка річка уральська, вливається в Урал між Оренбургом і Уральськом“.

Ряд. 3 — в *Авт. Кухар.*: Недобиток, старий варнак

Ряд. 9 — тільки в „Осн.“: (Звичайно, крадене!) зобгав

Ряд. 29-30 — в *Авт. Кухар.*: І син *семиліток*

Ряд. 32-33 — „ „ Добре маючи діток
В розкошах; а вдові
Убогій не до того,

Ряд. 37 — в *Авт. Кухар.* та в „Осн.“: Або утопитись

[без „вбитись“]

Ряд. 43 — в *Авт. Кухар.*: Чи вже їй вік провікувать

Ряд. 52 — „ „ Як тая квіточка з трави

Ряд. 55-56 — „ „ Стою, бувало...

Ані кара, ні кайдави

Ряд. 58 — „ „ Тії сили не вбили

Ряд. 63 — „ „ Як її згадаю,

а в „Осн.“: Тільки що згадаю

Ряд. 64 — в *Авт. Кухар.*: Як її згадаю... Слухай, сину,

Ряд. 78 — „ „ То сяк собі, то так

Ряд. 81 — тільки в „Осн.“: Та не відсіль і не відтіль

Ряд. 83 — в *Авт. Кухар.* та „Осн.“:

Подякував за хліб, за сіль

Ряд. 95 — в *Авт. Кухар.* та „Осн.“:

Уже либонь після Покрова

Ряд. 104 — в *Авт. Кухар.* та „Осн.“:

Ані щітинки не зосталось!...

Ряд. 107 — в *Авт. Кухар.*:

Я таки бачивсь з лихом, сину

Ряд. 114 — в *Авт. Кухар.*: То в зятя, то в сина

Ряд. 117 — „ „ Як на квіточку в садочку

Ряд. 135-137 „ „ Незабаром сто літ мине,

А я, ей же Богу!

Таки й досі ще не знаю

Ряд. 141-142 „ „ Отаке то! З журби батько,

З журби вмерла мати

Ряд. 156 — в „Б“ спершу було: Мій друже єдиний!

Ряд. 157 — в *Авт. Кухар.* та в „Осн.“: Не згоріла, а зосталась

Ряд. 165 — „ „ „ Та на попільнице

- Ряд. 168 — в *Авт. Кухар.*: В чорній гребі та в комині
 Ряд. 169 — в *Авт. Кухар.* та в „*Оси.*“: Що тут в світі діять
 Ряд. 174 — „ „ „ „ Вдова зосталась не сама
 Ряд. 189 — в „*Оси.*“ цього рядка немає;
 в Романчука: Та сучого сина [змягшене!]
 Ряд. 190 — в „*Оси.*“: І вдовиченка-ледащцю
 Ряд. 191 — в *Авт. Кухар.*: Забили в скрипцю.
 Ряд. 195 — Темнеє, мій сину!
 Рядків 196-197 в „*Оси.*“ немає.
 Ряд. 196 — в *Авт. Кухар.*:

А ж страх темнеє творилось

- Рядкам 198-199 в „*Оси.*“ та *Авт. Кухар.* відпов. такі рядки:

„Ні вже — каже — добрі люди,

Не так воно буде,

Отак хіба!“ Максим каже:

„Які з мене люди

У наймитах! Іду служить.

- [в *Авт. Кухар.* має бути: У наймитах! Іду, каже]

Нехай — каже — вдовин син

Та не стане під аршин,

А я стану“.

Із приїому

Вернувся до дому,

До матері вдовиченко;

А Максим з приїому

Пішов собі у москалі,

Помолвившись Богу.

Мені полегшало, — а з чого.

З чого полегшало мені?

З того, що ворога не стало...

Якого ж ворога, мій Боже!

Моя пекельная душа

Кого боялася? Максима!

Ні, не Максима, а когось,

Когось боялася проклята:

Луциперові служила

Та його й страшилась!...

- Ряд. 207 — в *К. ЛІМ (1933 і 1934)*: Перше руйнували

- Ряд. 224 — в *Авт. Кухар.* та „*Оси.*“: Тричі обвилася

- Рядкам 239-242 — в *Авт. Кухар.* відповідають:

Мов дівчата?... Так, святеє

Борошно псували, —

Більш нічого. Я думаю,

На іграшку.

- Ряд. 249 — в *Авт. Кухар.*: З дяком собі, та візьме

а в „*Оси.*“: З дяком таки, а то візьме

- Ряд. 251 — в *Авт. Кухар.*: Апостола. У москалях

- Ряд. 253 — „ „ Отакій то був непевний

- Ряд. 264 — „ „ та „*Оси.*“: А більш ні від кого

- Рядкам 255-271 — в *Авт. Кухар.* відповідають:
 Святий муж на світі
 Був Максим той. Мені ж, сину,
 Було б не родитись на світ Божий!
 Такеє то сотворив я, клятий!
 Цього б було, мій голубе!
 Не треба б писати;
 Бо се страшно... страшно, сину!
 У пеклі твориться
 Не такеє....
- Рядкові 269 — в „Б“ відповідали спершу 2 рядки:
 Я.. вбив його!.. Не записуй,
 Не розкажуй сину.
- Рядкові 286 — в *Авт. Кухар.* відповідають 2 рядки:
 По вік-віки; бо сказано —
 Проклятий Богом і людьми
- Ряд. 293 — в *Авт. Кухар.*: Пазурами в твою душу
 Ряд. 302 — „ „ та „Осн.“: Там у холодочку
 Ряд. 320 — „ „ „Треба роботати!“
 Ряд. 333 — в *Авт. Кухар.*: Та й викопав під горою
 Ряд. 341 — „ „ Превисокий хрест поставив
 Ряд. 349-350 — „ „ То за його грішну душу
 Господа молити
- Ряд. 358 — в „Осн.“, мабуть з огляду на цензуру, ряд. крапок.
 Ряд. 373 — в *Авт. Кухар.* та „Осн.“: Чи глибоко. „Власовичу“
 Ряд. 381 — „ „ У криницю... Отаке то
 Ряд. 391 — в *Авт. Кухар.*: Та тут його й поховали
 Ряд. 394-395 — „ „ І тую криницю
 Москалевою прозвали
- Ряд. 396-398 — в „Осн.“ пропущені;
 2 останні рядки в *Авт. Кухар.* такі:
 Про криницю Москалеву, —
 Страшная билиця.
- Ряд. 400 — в *Авт. Кухар.* та „Осн.“: Та на Сибірі й опинивсь
 Ряд. 401 — до цього рядка в *Авт. Кухар.* Шевченко дав таку
 примітку: „не дуже давно посилали каторжних на Елек, чи
 Єлецьку заштиту, для ломки солі“
 Ряд. 402-403 — в *Авт. Кухар.*: І пропадаю, як собака,
 Як той Іуда! Помолись

П. Зайцев.

ПОЯСНЯЛЬНІ СТАТТІ

ТЕКСТ ПОЕЗІЙ, НАПИСАНИХ ШЕВЧЕНКОМ НА ЗАСЛАННІ.

Всі свої поезії, написані в 1847—50 р. р. на засланні, Шевченко з брульйонів переписував до мініатюрних зшиточків. Кожний такий зшиточок — це увосьμεро згорнутий аркушиж поштового паперу. Зшиточків таких назбиралося 27, і з них склалися чотири книжечки, що їх за традицією називають «захаявними»: позбавлений царем Миколою I права писати, поет писав крадькома¹⁾ й ховав маленькі зшитки за хаяву, про що сам оповідав І. С. Турґєневу²⁾. Зшитки ці (мабуть, ще разом не оправлені) в 1850 р. в Оренбурзі Шевченко встиг вручити своїм приятелям К. Гернові та Ф. Лазаревському, сподіваючись трусу, про який вони його попередили.

Приятелі зберегли ці дорогоцінні книжечки, і Шевченко в 1858 р., пробуваючи в Нижньому Новгороді, дістав їх назад (при обставинах, про які даних не маємо). В Н.-Новгороді Шевченко замовив собі гарний альбом з дуже доброго синього поштового паперу в жовтій шкіряній оправі. До цього альбому поет і переписав більшість своїх поезій, створених на засланні, а потім вписував туди й пізніші свої твори, аж до самої смерті. Цей альбом звичайно називають «Більший» або «Більша книжечка», відрізняючи його тою назвою від т. зв. «Меншого альбому», або «Меншої книжечки».

До «Більшого альбому» Шевченко переписував свої поезії невольничих літ, або свою, як він казав, «невольничу музу», уважно, не поспішаючись, поправляв старанно їх

¹⁾ Принаймні так було в Орській кріпості.

²⁾ Репродукцію одної із сторінок «захаявної» книжечки див. на стор. 206 цього тому.

текст, а іноді то й ґрунтовно переробляв деякі твори. Отже річ ясна, що завдання текстолога, редактора Шевченкової «Невольничої музи», — точно відтворити текст тих поезій, що ввійшли до «Більшого альбому», за текстом цього альбому. Що ж торкається поезій, яких Шевченко до цього альбому не переписав, то, річ ясна, їх треба друкувати за текстом «Меншої книжечки», «захалявної». Правда, для якогось десятка поезій ми маємо й первісні редакції (брульйонові), як, наприклад, для «Княжни» — в окремих автографах, а для цілої групи з різних років — в альбомі, що його мав Шевченко з собою підчас Аральської експедиції, але ніхто з текстологів не обороняє тої думки, що основний текст поезій засування треба друкувати в первісних редакціях. Всі тої думки, що треба брати з «Б» («Більшої книжечки») всі ті поезії, що їх Шевченко в 1858 р. зредагував наново: в новій редакції поет надав їм більшої ядерности вислову, розтягнуті уступи поскорочував, деякі неістотні мотиви поусував тощо³).

Вже в 1867 р. обидва головні джерела (альбом «М.» та «Б.») були використані Г. С. Вашкевичем для т. зв. Кожанчиківського «Кобзаря», але «Кобзар» той з огляду на тодішню цензуру не охопив усіх поезій Шевченка, та й не скрізь тексти автографів редактор зумів добре прочитати. Видавці пражського «Кобзаря» 1876 р. теж використовували ці обидва альбоми, але видання те було хаотичне, повне помилок. Після того обидва альбоми аж до 1905 року лежали в сейфі одного з київських банків: ще в 1867 р. передано їх київській «Старій Громаді», як депозит). В 1905 р. зайнявся ними В. Доманицький. В своєму «Критичному Розсліді» («Кіевская Старина» 1906 р., а окремо — Київ, 1907) він використав і подав мало не всі відміни з обох альбомів, але, на жаль, жандарми забрали в нього підчас праці деякі нотатки, і тому до «Розсліду» вкралися помилки, про що

³) Обидва альбоми після смерти поета зберігав М. М. Лазаревський.

⁴) Трохи використав їх для видання 1899 р. («Кіевской Старини») В. П. Науменко, який був їх фактичним власником.

сам він оповів у листах до Ів. Франка. В 1912 р. приступив до праці над текстом поезій заслання і редактор цього видання, але його фототека (фотографії обох альбомів) і опрацьований текст залишився в Києві. Аж у 1925 р. до обох альбомів звернулися редактори Є. Айзеншток та М. Плевзко, а потім у 1927 р. — М. Новицький⁵⁾. Проте, ані опрацьованих ними текстів, ані тексту, опрацьованого О. Дорошкевичем (на жаль, не ним виданого, а Річицьким — вид. ЛІМ'у 1933 р.), не можна вважати за точне відтворення поезій періоду, що нас цікавить. Дорошкевичеві не довелося опублікувати свого тексту з критичним апаратом, а пізніші совітські текстологи почали знову контамінувати різні Шевченкові тексти (до тексту »Б.« вносити уступи з »М.« тощо).

Отже, нам довелося усталювати текст »Невольничої музики«, порівнюючи всі ліпші видання останніх часів з одного боку між собою, з другого — з працею В. Доманицького. Маємо в нашому тексті кількадесят таких випадків, де між виданнями, зробленими за автографами, є різниці, а праця В. Доманицького не дає відповіді. В таких випадках доводилося нам схилитися в той чи інший бік на підставі теоретичних міркувань, а в примітках до тексту це зазначати. Проте, текст наш у багатьох випадках приносить і цілком безсумнівні нові »лекції« таких місць, що їх досі зовсім по-за межами УРСР не знали. Завдячуємо це здебільшого важливим поправкам О. Дорошкевича⁶⁾, зробленим ним у його праці »Організація тексту Шевченкових поезій«, а також текстові, виданому А. Річицьким (вид. ЛІМ'у 1933 р.), та виданню ЛІМ'у 1934 р., хоча його редактори й не скрізь трималися наукових засад. На щастя, по-за двома-трьома випадками, всі неясні місця або викликають сумніви лише правописного характеру, або — лише підозріння, чи в даному рядку якась Шевченкова діалектична форма не заступлена сучасною літературною. Всі вислови можна

⁵⁾ »Поезії« вид. »Книгоспілки« за редакцією С. Єфремова та М. Новицького.

⁶⁾ Переважно до тексту, виданого за ред. С. Єфремова та М. Новицького.

вже уважати за усталені. Для лінгвістів ми нашого видання не призначаємо: справжнє наукове студювання Шевченкової мови буде можливе лише тоді, коли видадуть усі його автографи з абсолютною точністю.

Ідучи за прикладом попередніх томів, ми не раз відважувалися давати й свої конєктури (реставрувати текст там, де автор або помилився, або не дописав чогось). Як приклад, наводимо таке місце. Рядки 37—38 в поемі »Варнак« в автографі виглядають так: »Води чимало із Ікви в... утекло«. Друкували їх досі так: »Води чимало із Ікви в море утекло«. Коли б Шевченко хотів так написати, то й написав би: аджеж він не мав жадних підстав слово »море« заступати крапками. Річ ясна, що він забув, до якої річки впадає Іква, а коли б пригадав, то зробив би так, як це зробили ми: »Води чимало у Стир із Ікви утекло«. Таку конєктуру хотів був зробити і Доманицький, але чомусь не осмілювався.

Щодо датування поезій, написаних на засланні, то справа ця викликає певні труднощі. Заслугою Доманицького було те, що він зорієнтувався щодо їх хронології. Справа в тому, що, нумеруючи сторінки всіх чотирьох книжечок (очевидно ще не зшитих) — всі 27 маленьких зшиточків, Шевченко помилився і в кількох випадках до частини поезій з одного року попритуляв поезії з іншого року. Завдяки тому, що окремі поезії в межах певного року теж були понумеровані, Доманицькому пощастило реставрувати первісний порядок, у якому поезії були до книжечок вписані (431 сторінка). Але zostалися дві поезії »Буває, іноді с неволі...« та »Полякам« (в »М.« — без заголовку), що їх Шевченко вписав пізніше (зовсім інший характер письма) на пустих сторінках, — першу серед поезій 1850 року, до якої вона, мабуть, і відноситься, а поезію »Полякам« — серед поезій 1847 р. Обидві вони — ненумеровані. Ми переконані, що поезію »Полякам« Шевченко написав в Оренбурзі, в р. 1850-му, коли зблизився з засланцями-поляками, особливо з Бр. Залеським (був і автограф, що належав йому, з присвятою). Приймаючи, що поезія »Буває, іноді

в неволі...» повстала в 1850 році, і беручи під увагу, що мотив, якого в ній не розвинуто ширше —

Не знаю, як тепер ляхи живуть
З своїми вольними братами,
А ми браталися з ляхами,
Аж поки третій Сигізмонд... і т. д.,

Шевченко розвинув саме в поезії «Полякам», ми перенесли цю поезію до р. 1850-го, поставивши її слідом за «Буває, іноді...». Порядкові, в якому повставали його поезії, сам поет не надавав значення. В 1858 р., переписуючи свої поезії до «Більшого альбому», він навіть не звернув уваги на те, що вони поплутані, і не старався реставрувати хронологічного їх порядку. Та й тоді, коли вписував до «Малої книжечки» ще недавно створені поезії, так само не лічився з їх хронологією. Наприклад, поезію «Ф. М. Лазаревському» («Не додому вночі йдучи...») написав 24. XII 1848 р., а вписав до книжечки під числом 3 серед поезій 1849 р. (Доманицький переніс її на відповідне місце).

Зате досі ніхто не зайнявся пезажніше питанням про те, в якій місцевості написав Шевченко свої поезії 1848 року. Звичайно, частину їх (чотири перші) датували «Орською кріпостю», а решту «Кос-Аралом» (острів, де була база й зимівля експедиції, що в ній Шевченко брав участь).

Поезії 1848 р. починаються заспівом: «А нумо знову віршувать!» У пізнішій редакції (1858 р.) Шевченко впровадив до цієї поезії зовсім новий мотив: «...Буду ховатись за валами та нищечком буду віршувати», але в першій редакції цього зовсім немає, зате читаємо: «Поки море виє та гризе високий берег, — чи не вдам я знову про щонебудь тихенького та благого слова». Ясно, що Шевченко цю поезію написав уже над Аральським морем, якого рев чув і де вже не мусів «ховатись за валами», як то було в Орській⁷⁾. Так само дальша поезія: «У Бога за дверми...» написана вже не в Орській, а не раніше, як

⁷⁾ Отже не на початку 1848 року. Між останньою поезією 1847 р. й заспівом до поезій 1848 р. — більше, ніж піврічна перерва.

у Кара-Бутаку (в дорозі до Аралу), бо генеза її — безпосередні вражіння, що їх мав поет підчас походу недалеко Кара-Буака. Якщо навіть припустимо, що серед поезій, що їх охоплює 1848 рік, є такі, що їх Шевченко в чернеткових редакціях створив ще в Орській (нпр. «Варнак»), або підчас походу, то в кожному разі вписав він їх усі до «захальявної книжечки» вже над Аралом і то, мабуть, уже на о. Кос-Аралі, де мав у кожному разі вигідніші умови для праці, ніж підчас походу, або плавання по морі. Тому й датуємо всі поезії 1848 року Кос-Аралом.

Щодо двох останніх поезій 1849 р., то написані вони або ще на Кос-Аралі, коли флота експедиції готувалася до відплиття, або вже в дорозі до Раїму. Ми залишили дату «Кос-Арал».

Відновляємо теж традицію перших видань, — кожному новому рокові даємо відповідний заголовок, як то робив і Шевченко в «книжечках»: 1847, 1848, 1849, 1850, а під окремими поезіями вже не повторюємо хронологічних дат.

Деяким, навіть великим щодо розміру, своїм творам з цього періоду Шевченко не дав заголовків у автографах, з яких ми їх друкуємо. В таких випадках ми поступаємо так: якщо в якомусь іншому автографі є заголовок (нпр. «Полякам» або «Пророк»), то ми той заголовок даємо; якщо ж ніде в автентичних джерелах дана поезія заголовку не має, то залишаємо її без заголовку. Поділяємо погляд тих текстологів, що протестували вже не раз проти охрещування Шевченкових творів довільними редакторськими назвами, як нпр. «Козацька доля» («Нащо мені женитися...») або «Задача Дорошенка» («Заступила чорна хмара...») тощо. Проте для трьох великих поезій («Царі», «Марина», «Сотник») робимо виняток, бо всі дослідники твори ці так називають віддавна, та й навряд чи інакше міг би їх назвати сам автор, але ставимо ці заголовки в квадратних редакторських дужках.

Без вагань розкриваємо ініціали або конспіраційні літери «N. N.» у тих випадках, коли маємо зовсім певні дані про те, чиї прізвища під ними криються («Г. З.» — Ганні

Закревській, »П. С.« — Петро Скоропадський; „N. N.“ — М. Щепкину, Ф. Лазаревському).

Що торкається варіантів, зібраних нами з різних редакцій, то ми даємо їх значно більше, ніж дали В. Доманицький, Ів. Франко та Б. Лепкий. Ми використали й пізніші публікації.

В примітках до тексту ми використали також і відміни з давніших видань, і з різних копій. Читач знайде там багато цікавого матеріалу, що показує, як перекручували текст »Невольничої музи« ті самі люди, що мали автентичні автографи поета; знайде там також і історію цензури над творами часів заслання, і цікаві дані про те, як П. Куліш »опрацював критично« поему »Петрусь«.

Згадуючи про варіанти до поезій 1847—50 р. р., уважаємо за обов'язок зацікавити ними читача. Коли в поезіях попереднього періоду (1843—47 р. р. — перед засланням) — це переважно дрібні відміни (хоч часом і дуже істотні), то в поезіях 1847—50 р. р. ми маємо в одмінних редакціях великі уступи, або й цілі твори.

Багато цікавих відмінних уступів знайдуть читачі в »Княжні«, »Хустині«, »Варнаку«, »Царях«, »У наших раї на землі...«, »Ми вкупочці колись росли...«, в поемі »Петрусь« тощо. Ці відмінні уступи часом дуже характеристичні й цікаві, а між тим ширшому загалові — зовсім незнані. Як приклад, наведемо тут уступ із поеми »Княжна«:

Великі дні, великі ночі,
Великі люди із руїн
На світ виходять і говорять,
Говорять страшно...
Плачуть гори,
І серце плаче...

Ці повні глибокого почуття й артизму рядки Шевченко пізніше скреслив, але які ж вони цікаві, коли згадаємо, що їх викликала у поета згадка про Чигирин.

Не менше цікавий, просто зворушливий, уступ знаходимо й у майже нікому незнаній, первісній редакції віршу

«Ми вкупочці колись росли...». Брат показує поетові давно посажені дерева:

А он черешня прийнялась;
 Це саме та, що ми садили,
 Як мати вмерла, — це моя;
 А то другая, що твоя;
 Так та усохла... і т. д.

Сім. творів та великих уступів у відмінних редакціях ми подаємо в самому тексті, як додаток.

Крім того написану наново в 1857 р. на старий сюжет 1847 року поему «Москалева криниця» ми теж даємо в кінці тексту цього тому. Шевченко написав її на засланні після семилітньої перерви, підчас якої зовсім не писав поезій.

Подаємо теж і два уривки з періоду заслання («Дурні та гордії ми люди...» та «Мій Боже милий, знову лихо...»).

Поезії, що їх Шевченко не переписав у 1858 р. до «Більшого альбому» або навіть у «Малому» закреслив, ми друкуємо в тексті, не виносячи їх у кінець книжки, як то зробили редактори: «Поезій» вид. «Книгоспілки» (1927 р.). Уважаємо, що перед очима читача повинен пройти весь творчий шлях поета на тяжкому засланні. Він сам міг одні свої твори вважати за більш вартісні, інші — за менше цікаві, а деяким навіть зовсім не надавати значення, але для нас вони всі — однаково великі святощі.

Література: всі праці та видання поезій Шевченка, згадані в попередніх статтях про текст (у томах I та II), у цій статті й у примітках до тексту.

Павло Зайцев.

ДЕРЖАВНИЦЬКИЙ СВІТОГЛЯД Т. ШЕВЧЕНКА

1.

Літературна творчість Шевченка стала джерелом визвольних ідей, як ідейний заповіт поета в майбутніх українських національних змаганнях. Тож не дивно, що літературну спадщину Шевченка спіткали такі самі фатально-несприятливі обставини, які облягали генія України ще за його життя: українська нація довгий час позбавлена була змоги користуватися найяскравішими творами свого найвищого поета. Навіть не зовсім повна збірка його поезій могла появиться тільки через 25 літ по його смерті та й то — по-за межами української землі, в чеській Празі. Україна російська дістала змогу читати повного «Кобзаря» лише за 10 літ до української визвольної революції, а до того часу читала «Кобзаря», з якого цензура викрадала майже все, що мало для українців цінність сьме з національно-громадського погляду. Через те громадську ідеологію Шевченка відтворювали на основі цензурних його творів, свідомо чи несвідомо звужуючи широкі громадські погляди поета, зводячи їх до загальних протестів проти поневолення, зокрема проти кріпацтва. Така традиція в з'ясуванні громадських ідей Шевченка продовжується й по революції. Хоч інтерес до дослідження Шевченка все зростає, але й досі політичний зміст Шевченкової поезії з належною повнотою не досліджений. Нечисленні праці в цьому напрямі мають характер загальних оглядів, і лише акад. С. Смаль-Стоцький зробив глибшу спробу виявлення громадського світогляду Шевченка.

2.

Шевченко, як письменник, передусім — поет; прозові його твори, яка б не була їх літературна вартість (а ми її що далі, то більше починаємо розуміти), мають другорядне в його літературній спадщині значення. Думки поета змісту політичного знайшли свій вираз головню в його поезіях, у формі поетичній. Ясно, що тут ми не можемо шукати тої формальної точності, що в політичній програмі чи в політичному трактаті. Поет мислить і висловлює свої мислі образами, але захований у тих поетичних образах реальний зміст його політичного світогляду стає для нас ясний, коли ми ті поетичні образи розкриваємо. Звичайно поезія не є відповідною формою для висловлювання політичних думок; спроби вживати для цього поетичної форми взагалі не можуть бути вдатні і звичайно бувають лише сухою, позбавленою поетичного значення версифікацією. Треба бути геніяльним поетом, як Шевченко, щоб надати високої поетичної вартости творам, які трактують теми політичного змісту — в виразних, ясномовних, яскравих образах. Але, розкриваючи ідейний зміст таких поезій Шевченка, ні на хвилю не треба забувати, що висловлені в них думки — одягнені в конкретні, пластичні образи, що це вже — перли правдивої поезії, і тому не можна вимагати від них формальної точності політичного трактату, — переклад самоцвітів Шевченкової поезії на брукове каміння поточної мови справляє непоборні труднощі.

3.

Основне тло, з якого повстає весь громадянський світогляд нашого поета, це — глибоке патріотичне почуття. Шевченко перш за все — поет-патріот, проповідник національного чину аж до найбільшої саможертви для Батьківщини («Я так її, я так люблю, мою Україну убогу... за неї душу погублю»). Переважна більшість його творів пересякнуті любовю до України — до її природи та всього національного побуту, бодем за її трагічну долю, безоглядною відданістю її інтересам. Досить згадати розпачливі

пісні-сльози поета-вигнанця: »Холоне серце, як згадаю, що не в Україні поховують, що не в Україні буду жить»; або: »А ти, моя Україно, безталанна вдово! Я до тебе літатиму з хмари на розмову, на розмову тихосумну, на

Проф. Степан Смаль-Стоцький.

раду з тобою...»). Патріотизм розуміє Шевченко не на словах, а на ділі, як живу працю над культурним та соціальним піднесенням обездолених верств рідного народу («Обніміте ж, брати мої, найменшого брата, — благословіть дітей своїх твердими руками і обмитих поцілуйте вольними устами»), над політичним визволенням Батьківщини («Схаменіться, недолюдки, діти юродиві! Подивіться на рай тихий, на свою Вкраїну, полюбіте щирим серцем велику руїну! Розкуйтеся, братайтеся!», «Кайдани порвіте!»). В своєму «Посланії» звертається і до живих, і до мертвих, і до тих, що мають народитися, і що на Україні, і не на Україні,

заклинаючи їх, щоб пильнували свого краю, боронилися перед чужими впливами, які вчать зневажати своє рідне, щоб ми були собою та трималися своєї народности. Сам поет розумів своє історичне для долі Батьківщини значення в тому, що силою свого слова він підніс затемнену поневоленням свідомість свого народу та забезпечив надалі непереривність українських визвольних змагань («Возвеличу малих отих рабів німих! Я на сторожі коло їх поставлю слово!»).

4.

Над усім змістом його творів — і поетичних, і прозаїчних — панує одна думка — про Україну, про її колишню долю, про сучасне її становище, про її майбутність, — і все з погляду найширших національно-громадських завдань. У минулому України поет одділяє додатні сторони її життя від негативних, очищає її історію від псевдо-героїчних явищ і постатей, що засліплювали свідомість земляків та створювали замішання в їх світогляді: освітлює — з погляду національного, соціального та державного — справжнє становище України в умовинах російської державности; виразно зясовує завдання Батьківщини й у майбутньому: майбутня її доля може бути ясною та знайде твердий ґрунт для себе лише тоді, як буде задоволено ту потребу, що від неї все інше залежить, — справу національно-державної незалежности, власного права і сили »в своїй хаті«.

Коли до Шевченка українські змагання було вже досить приборкано, а самий національний світогляд зачмарено, то за Шевченка й по нім кожний, кому близькі були інтереси Батьківщини, вже розумів, з якого боку треба підійти до національної справи, до чого взятися, куди прямувати. Епохальна роля Шевченка в історії України полягає в тому, що він відновив наші національно-державницькі традиції, на чергу наших історичних завдань поставив ідею державної незалежности, як основної гарантії інтересів нації. Ідея ця органічно просякає цілий його світогляд. В процесі загального духового зросту поета набували виразніших форм і його погляди на соціальне та політичне життя українського

народу; поглиблювалася в тому процесі й центральна в усьому світогляді Шевченка ідея — ідея державної незалежності України, поширювалися її моральні та правні основи, ясніше висвітлювалася її життєва конечність. Але в засаді своїй ідея ця стоїть у Шевченковому світогляді непохитно від початків його громадянської свідомості аж до останніх хвилин висмиєнницького і взагалі життєвого шляху поета. Уже в самій короткій її поетичній формулі — «в своїй хаті своя правда і сила і воля» — міститься ідейний заповіт, що на його виконання та закріплення пішло вже й піде ще багато праці цілих поколінь українського народу. В цих словах — ціла програма дальшого життя, ідеал тої правно-державної форми, що єдина може забезпечити народові право, силу й волю на своїй землі.

5.

До недавнього часу була поширена думка, що Шевченко в своїй поезії переспівував ідеї Кирило-Методіївського Братства, що начебто програма цього Братства була ідейним джерелом його політичного світогляду та його поезії. Думку цю треба вважати за цілком неслухну¹⁾, і в одній із розправ останнього часу (М. Марковського), друківаній у працях Всеукраїнської Академії Наук, переконливо доводиться, що, навпаки, ідеологічна література Кирило-Методіївського Братства, т. зв. «Книги Битія українського народу», джерелом своїм мала в значній мірі погляди Шевченка, — ті погляди, що їх розвинуто в його поезіях 1843—1845 р.р. основніше — глибше й ширше, ніж у «Книгах Битія», розвинуто з перевагою моментів національно-українських над загально-слов'янськими. Про певну залежність ідеології братчиків від Шевченкового світогляду свідчать уже зізнання самого правдоподібного автора «Книг» — Костомарова, що в побожних виразах писав, як його зворушили та вплинули на нього погляди Шевченка, як його «обгорнуло страхом», коли він почув «Сон» та «Кавказ» — твори з провідними політичними думками поета. «Я поба-

¹⁾ Перечать їй передусім дані хронологічні.

чив, — пише Костомарів — що муза Шевченка роздирала заслону народнього життя. І страшно, і солодко, і боляче було, і разом тягнуло глянути туди. Поезія завжди веде перед, завжди зважається на сміливу справу, і вже її слідом ідуть історія, наука та практична праця. Тарасова муза розбила якийсь підземний льох, що на протязі кількох віків був замкнений на багато замків, запечатаний багатьма печатками. Вона відкрила за собою шлях і для соняшного проміння, і свіжого повітря, і для людського інтересу». Куліш посвідчує те саме: «Усі ми були зачаровані Шевченковими творами... Мова його впливала на всіх нас і на Костомарова страшенно. Шевченко, вихований читанням «Історії Русовъ» Кониського, зробив з нас людей, що ненавиділи москалів і всіх, що були винні в бідуванні нашої рідної України». Ці слова безумовно свідчать, що не ідеї Костомарова та Куліша, а ідеї Шевченка були провідними в програмі Кирило-Методіївського Братства; Шевченкова національно-державна думка була багато радикальніша; та його думка не лише приваблювала членів Братства, але й лякала їх, бо в їхній концепції словянської федерації виразно й рішуче висувала постулат незалежності поневоленої України на рівних з іншими народами правах.

6.

Ця ідея державної самостійности України складає таку органічну властивість Шевченкового світогляду, що її не могли витравити навіть ті нелюдські кари, що спали на долю поета, коли були відкриті його звязки з Братством; ту думку не менш рішуче висловлює він і тоді, коли інші члени Братства припорошили її не лише в своїй праці, але й у своїй свідомості. Цю визвольно-державну ідею бачимо вже в перших творах Шевченка, повних романтичної любови до українського минулого. Хоч там у нього, як і в усіх сучасних йому українських письменників-романтиків, бачимо ми ті самі мотиви — тугу за минулим України («було колись, в Україні ревіли гармати, було колись, запорожці вміли панувати»), але ідейна оцінка історичних явищ, що були сюжетами тих поетичних творів, у нього — інша. Шев-

ченко не обмежується згадками про самі зовнішні форми колишнього українського життя, а розкриває й ідейний зміст тих форм. Для Шевченка, навіть у творах молодшого віку, певні історичні форми національного життя, як наприклад козаччина, — цінні не самі в собі, а тому, що в тих формах втілювався ідеал вільного життя нації, — того життя, що антитезу його бачить поет у сучасному поневоленому становищі українського народу. Поет захоплювався історичними явищами, оспівував їх, спонуканий до того ідеєю, що жила в узятих з минулого образах, — ідеєю вільної України, що, мов плодюче зерно, залишається жити, коли, як лущіння, опадє зовнішня історична форма. Згадуючи, як «запорожці вмiли панувати», поет додає при тому: «панували, добували і славу, і волю». Сумуючи, що «минулося, осталися могили по полю», поет разом з тим завважує, що ті могили «про волю нишком в полі з вітрами говорять». В другому місці, згадуючи про ті ж самі пам'ятки українського минулого, поет ще ясніше означає їх національно-визвольне значення, вкладаючи в уста поляглому в могилі козакові такі слова: «На всій Україні високі могили. Дивися, дитино: усі ті могили — усі отакі: начинені нашим благородним трупом, начинені туго. Оце воля спить! Лягла вона славно, лягла вона вкупі з нами козаками! Бачиш, як лежить, — неначе сповита!... Тут пана немає: усі ми однако на волі жили, усі ми однако за волю лягли, усі ми і встанем». Воля — основа людського життя, бо «де нема святої волі, не буде там добра ніколи». Ні добра, ні правди: «на цім світі яка правда у людей, мій сину!... Така й досі, я думаю, в нас на Україні; та другої і не буде в невольниках-людях». Рабство народу це — логічний вислід підупаду в народі його найціннішої людської риси — прагнення до волі, бо невольники-люди самі кують собі ярмо рабства («Якби то, думаю, якби не похилилися раби, то не стояло б над Невою оцих осквернених палат»); по славній традиції предківської твердої боротьби за волю поневолення сором'ом вкриває наступні покоління («і діди нам розказують про давні кроваві тії літа, як рукою твердою своєю розв'язав Ти наші руки; ...а нині!... покрив єси

знову срамотою свої люди», «і кивають, сміючись, на нас головами, і всякий день перед нами — стид наш перед нами!»).

7.

Отож у своїм розумінні в олі поет розкриває зміст того національного гасла, що за ним ішли всі визвольні змагання українського народу та порушення якого провадило й провадитиме до поневолення, рабства, до втрати гідності й особистої, і національної, і державної. Воля, як ідеал національного життя, як засада народньої свідомості, що керувала історичним шляхом України та вищобляла відповідні історичним умовам форми політичного життя, — це невмирущий і незабуваний зміст українського національного життя в його минулому, — «тої слави козацької повік не забудем». Та засада — «голосна та правдива, як Господа слово», вона «не вмре, не загине». Коли історичні явища українського життя, хоч би й найбільш бучні та пишні, як, наприклад, втілення державної ідеї в постаті того чи іншого гетьмана, не відповідають інтересам нації — засадам державної незалежності, національної волі, поет таврує їх з усією силою свого вогненного слова: «Я ридаю, як згадаю діла незабуті дідів наших: тяжкі діла! Якби їх забути, я оддав би веселого віку половину». Ножем критичної аналізи обнажив він історію рідного народу та мав відвагу розвінчати ті явища та ті особи, що викликали стільки фалшивого патріотизму серед земляків, засліплених зовнішнім блиском подій: «Подивіться лишень добре, прочитайте знову... та читайте од слова до слова... Все розберіть... та й спитайте тоді себе: „що ми? чиї сини? яких батьків? ким, за що закуті?...“ То й побачите, що ось що ваші славні Брути... Чого ж ви чванитеся, — ви, сини сердешної України? Що добре ходите в ярмі, ще лучче, як батьки ходили?» Рідну минувшину поет радить приймати «не лише в блискучих, лицарських картинах, але всестороннє, холодно, критично, щоб з промахів минувшини пізнати позитивні способи заради лихові в сучасності» (Ю. Чайківський). Немов удари тяжкого, многопудового молота, кидає він такі слова на адресу гетьманів, що зраджували

засаду української самостійності: «раби, „подножки“, грязь Москви, варшавське сміття ваші пани, ясновельможнії гетьмани». І найбільш тяжкі та гіркі докори посилає поет найславнішому з гетьманів — Богданові Хмельницькому, що завів державну справу своєї батьківщини у безвиглядні московські нетри: «Ото церков Богданова, там то він молився, щоб москаль добром і лихом з козаком ділився. Мир душі твоїй, Богдане! Не так воно стало: москалики, що заздріли, то все очухрали... Занапастив еси вбогу сироту Украйну». «Отаке то, Зіновію, Олексієв друже! Ти все оддав приятелям, а їм і байдуже». В уста України поет вкладає такі звернуті до уславленого гетьмана слова: «Ой, Богдане, Богданочку! якби була знала, — у колиці б задушила, під серцем приспала». Тут поет ясно розкриває зміст того національного гасла — волі, в якому зосереджено енергію народу та якого порушенням був акт переяславської угоди. Це гасло конкретизує поет у формі державної негідності, зрадженої нерозважливим учинком Богдана.

8.

Історичні згадки Шевченка не мають того характеру пасивності, як у сучасних йому українських поетів, не приводять до примирення з тим, що історично сталося та наслідком своїм мало тодішнє поневолення. Його згадки конче дають аналогію чи здебільшого контраст із сучасністю та викликають у свідомості читача реакцію на ту сучасність. Сумовиті образи свідків минулого — «мовчать гори, грає море, могили сумують» — завершуються у поета різким контрастивим образом поневолення України чужинцями: «а над дітьми козацькими поганці панують». Коли поет згадує про те, як «засівала тругом поле, поки не остигло», як «лягла спочить» козацька воля, — то ці аксесуари минулого лише різкіше ставлять перед свідомістю поета той факт нинішнього часу, що «тимчасом вироста могила, а над нею орел чорний сторожем літає», — чорний орел, як емблема російської державної влади над Україною; що тяжке лихо України бачить «тільки ворог, що сміється», — ворог, який святкує свою перемогу над поневоленням народом. Поет

певний, що спогади історичні виховують та гартують дух, виховують свідомість наших кривд і наших прав: «Смійся, лютий враже, та не дуже, бо все гине, слава не поляже, не поляже, а розкаже, що діялось в світі, чия правда, зия кривда і чиї ми діти». Коли поет малює елеґійну картину, — «Нема Січі. Очерети у Дніпра питають: „де то наші діти ділись, де вони гуляють?“» — то відповідь ясна: ті діти, що боролись за волю батьківщини, за волю українського народу, — потрібні тепер («де ділись, де вони гуляють?«), щоб відновити визвольні змагання проти ворога, що гнобить Україну під еґідою чорного орла. Історичні образи виразно звязуються з сучасними обставинами, як це яскраво бачимо в «Юродивому»: «Не сотні вас, а мільйони полян, дулібів і древлян Гаврилич гнув во время оно; а вас, моїх святих киян, і ваших чепурних киянок оддав своїм профосам пияним у наймички сѣтрап-капрал».

Поет що далі, то більше одходить од тих історичних сюжетів, що їх так культивували його літературні попередники, — від картин боротьби українського народу з колишніми його ворогами, і всю силу свого ідейного патосу скеровує на протест проти нинішнього національно-державного ворога України. З погляду реальних завдань даного моменту поет ставить собі питання, яким маловажить наслідки всієї попередньої боротьби: «За що ми билися з ляхами, за що скородили списами татарські ребра?» І на тлі історичних образів та подій витворюється в нього ціла діяльна програма відносин і національних (українсько-татарських, українсько-польських, українсько-московських), і державних (до Польщі й Росії), зростає вогненний протест проти нинішнього поневолення, лунають відгуки страшної прийдешньої бурі, чується нарешті виразний, недвозначний заповіт національно-державного визволення шляхом збройної боротьби.

9.

Саме з цього погляду державного визволення, з ідеї самостійности України оцінює Шевченко історичні події. Дуже характерна щодо цього містерія «Великий Лях», де виведено три душі, які караються навіть за несвідомі ви-

ви звичайної доброзичливості до людей, що допустилися злочину проти батьківщини. Одна карається за те, що з повними відрами перейшла дорогу Богданові, як їхав він у Переяслав Москві присягати: »Дивлюсь — гетьман з старшиною. Я води набрала, та вповні шлях і перейшла; а того й не знала, що він їхав в Переяслав Москві присягати. І вже ледве я не-ледве донесла до хати оту воду... Чом я з нею відер не побила?! Батька, матір, себе, брата, собак отруїла тою клятою водою! От за що караюсь«. Друга душа карається за те, що напоїла коня цареві Петрові, коли повертався він додому після Полтавської перемоги: »Що цареві московському коня напоїла в Батурині, як він їхав в Москву із Полтави«. Третя карається за те, що усміхнулася до лютого ворога України — цариці Катерини: »Мене мати ще сповиту на руках носила, як їхала Катерина в Канів по Дніпрові... Я глянула, усміхнулась — та й духу не стало!... Чи я знала, ще сповита, що тая цариця — лютий ворог України, голодна вовчиця!« Так підкреслює поет фатальне для державних інтересів України значення цих подій — переяславської угоди, полтавської поразки та всього протиполтавського поступовання Катерини.

З того ж погляду державних інтересів України оцінює Шевченко й історичні особи з-поміж діячів України й Московщини. Виразно виступає співчуття поета до тих історичних осіб, що відіграли позитивну роль у визвольній боротьбі України, — як Дорошенко («Мов орел той приборканий, без крил та без волі, знеміг славний Дорошенко, сидячи в неволі»), Мазепа, Гордієнко, Полуботок. Інші гетьмани, що сприяли поневоленню України, — «раби, „подножки“, грязь Москви, варшавське сміття«, зокрема такі гетьмани, як Самойлович, Скоропадський, Розумовський. У зв'язку з поглядом поета на згубне значення переяславської угоди для України особливо тяжкі докори падають на гетьмана Богдана, що »на квіток повірив москалеві«. »Якби то ти, Богдане паний, тегер на Переяслав глянув та на замчище подививсь, — упився б, здорово упивсь! І, препрославлений козачий, розумний батьку!... в калюжі [б] утопивсь, в багні свинячому. Амінь тобі, великий муже! великий, славний, та

не дуже! Якби ти на світ не родивсь, або в колиці ще упивсь, то не купав би я в калюжі тебе, преславного... Амінь».

До царів російських поет ставиться відповідно ролі їх в національно-державному поневоленню України. Всі вони, «кати України», сприяли тому поневоленню, але найбільше — «це той Первий, що розпинав нашу Україну, а Вторая — доконала вдову-сиротину», та «фельдфебель-цар» — Микола I. На адресу Петра вкладає поет такі слова в уста замученому гетьманові Полуботкові: «Царю проклятий, лукавий, аспиде неситий! Що ти зробив з козаками? Болота засипав благородними костями! Поставив столицю на їх трупах катованих! і в темній темниці мене, вольного гетьмана, голодом замучив у кайданах!».

10.

Поневолене становище України та життєві її інтереси визначували й відношення Шевченка до сусідніх народів. Шевченко не ідеалізував польсько-українських відносин у минулому, як це ясно видно хоча б із таких його творів, як «Гайдамаки» або «Буває, в неволі іноді згадаю...» Але, оцінюючи наші історичні суперечки з Польщею, Шевченко висловлює погляд, який не тільки освітлює життєвий зміст минулого, але може служити й історичним прогнозом на дальші часи: «А чванитесь, що ми Польщу колись завалили!... Ваша правда: Польща впала, та й вас роздавила». Він виразно підкреслює, що негативні моменти в польсько-українських відносинах перед фактами, до яких привело державне поєднання України з Московщиною, що «світ Божий в пута закувала»: «Кобзарі нам розказали про війни і чвари, про тяжкеє лихоліття, про лютії кари, що ляхи нам завдавали... Що ж діялось по Шведчині, — то й вони злякались, оніміли з переляку...»

У всій поезії Шевченка немає й найменшого натяку на національне примирення з москалями, з державою московською, якою насправді була Росія. Шевченко «усяку злуку України з Московщиною вважав за найбільшу нещастя, за найбільше нещастя України, джерело її фізич-

ного, духового, матеріального, культурного й морального занепаду, вважає за кару Божу, як це виразно виходить із слів: „Україно, мій любий краю неповинний! За що тебе Господь кара, карає тяжко? — За Богдана та за скаженого Петра та за панів отих поганих до краю нищить“... Він визнає тільки повну державно-політичну самостійність України» (Ст. Смаль-Стоцький). Отже, поширений серед росіян погляд, що Шевченко закликав до єднання між москалями та українцями — цілком неслухний. Походить він із цілковитого незнання й нерозуміння самої основи Шевченкового національно-державного світогляду, якою є ідея державної незалежності України.

Найбільший ворог соціального поневолення народніх мас, що присвятив так багато вогнених сторінок протестам проти кріпацтва та взагалі визискування безправних класів, Шевченко проте не висуває наперед моменту соціального, коли в описуваних ним історичних подіях виразно виступає момент національно-державний. Говорячи про фатальний для України договір Богдана з Москвою, поет звертає увагу не на соціальну, а на політично-державну сторону лихих його наслідків. З другого боку, не осуджує поет революційного кроку Мазепи, хоч його й не піддержали народні маси з причин соціальних. Шевченко не міг поминути, «забути» пекучої для його громадянської свідомости справи соціального поневолення, проти якого все своє життя висловлював вогненні протести; але, як патріот-державник, він добре розумів, що жвороби соціальні можна лікувати органічно лише в умовах власної незалежної державности, — в тих умовах, що дають усі моральні та правні підстави й можливості для направлення кожного соціального лиха.

11.

Вже з наведених прикладів видно, що Шевченко не лише добре, навіть надзвичайно добре знав українську історію («що ми, чії сини, яких батьків, ким, за що закуті»), але й усвідомив собі державні завдання України. Змагання українського народу до національної волі на протязі всієї його історії, поневолене становище його в державному спів-

житті з тим чи іншим сусідою логічно приводили думку поета до ідеї незалежності України, як єдиної гарантії інтересів нації. «Чи діждемось ми Вашингтона з новим і праведним законом?» — питає він і сам відповідає: «а діждемось таки колись!» Ця згадка про Вашингтона, вождя-визволителя колишньої англійської колонії, а нині великої незалежної держави, не залишає сумніву щодо правдивого змісту поетових слів. «Коротше й ясніше годі висловити ідеал державного ладу для України. Вашингтон визволив Північну Америку з залежності від Англії, завів у визволеній землі республіканський лад з новим і праведним законом, він став першим президентом Сполучених Держав Америки. Такого Вашингтона хоче Шевченко діждатися й на Україні, хоче діждатися й для України нового і праведного закону» (Ст. Смаль-Стоцький).

Сучасне поневолене становище України в складі російської держави лише провадило до все дальшого її виварювання й не давало найменшої надії на те, що Україна здобуде національно-державну незалежність мирним шляхом: «Заснула Україна, буряном укрилась, цвіллю зацвіла, в калюжі, в болоті серце прогноїла і в дупло холодне гадюк напустила, а дітям надію в степу оддала». З неволею політичною прийшла й руїна економічна: «Степи мої запродані жидові, німоті, сини мої на чужині, на чужій роботі». Це ставило перед поетом питання доцільності революційного визволення батьківщини. «Чи довго ще на цім світі катам панувати?» — питає він, розуміючи під «катами» передусім російських царів.

12.

Коли ставало перед поетом питання революційного визволення України з поневоленого становища в складі російської держави, він, не вагаючись, вирішав це питання позитивно. Певний, що «діждемось таки колись» свого державного визволення, поет закликає в іншому місці готуватись до революційного чину. «Порадимось, посумуєм, — звертається він до України — поки сонце встане, поки твої малі діти на ворога стануть». Поет прозирає, що вже

«лежить попіл на розпутті, а в попелі тліє іскра вогню великого, тліє, не вгасає, жде підпалу, як той месник часу дожидає». Зизволення України поет бачить на руїнах самодержавної Росії: «Бували війни й військові свари... Було добра того чимало! Минуло все, та не пропало, — осталися шашелі: гризуть, жеруть і тлять старого дуба... А од коріння тихо, любо зелені парості ростуть. І виростуть; і без сокири, аж зареве та загуде, козак безверхий упаде, розтрощить трон, порве порфіру, роздавить вашого кумира, людськії шашелі!» Тоді «церква домовина розвалиться», а з-під неї встане Україна, встане в ім'я ідеалів правди й волі: «Встане Україна і розсіє тьму неволі, світ правди засвітить, і помоляться на волі невольничі діти». І поет заповідає помянуть його «в сім'ї вольній, новій», — означаючи так Україну, як вільну, незалежну державу.

До визволення України провадять шляхи різні щодо засобів, та спільні щодо конечної цілі: слово та революційний чин.

13.

Поет глибоко вірив у незмірну революційну силу слова й ціл: своє життя боровся за свої переконання силою тої зброї, якою геніяльно володів — словом. «Возвеличу малих отих рабів німих! Я на сторожі коло їх поставлю слово». «Зрю свій переліг, убогу ниву, та сію слово, — добрі жнива колись то будуть». Всю силу свого слова поет поставив собі за ціль обернути на національне усвідомлення своїх земляків: «Може верну знову мою правду безталанну, моє тихе слово. Може викую я з його до старого плуга новий леміш і чересло, і в тяжкі упруги може зорю переліг той, а на перелозі я посію мої сльози, мої щирі сльози. Може зйдуть і виростуть ножі обоюдні, розпанахають погане, гниле серце, трудне, і вицдять сукровату, і наллють живої козацької тії крови, чистої, святої!» Слово, як орган революційної думки «царя всесвітнього, царя волі», дає великі жнива. «А де ж твої думи, рожеві квіти? Доглядані, смілі, вижохані діти? Кому ти їх, друже, кому передав? Чи, мложе, на віки в серці поховав? Ой, не ховай, брате! Розсип їх, розкидай! Зйдуть і ростимуть, і вийдуть

з них люди». І поет сам виконував цю свою раду з відвагою, що крштувала йому всієї долі, самого життя. Во він певний, що духова сила слова перемагає грубу силу фізичну: «Нехай лютує на землі, нехай пророків побиває, нехай усіх нас розпинає, — уже внучата зачались; і виростуть внучата тії, Христові воїни святії! І без огня і без меча стратеги Божії воспрянуть, і тьми і тисячі поганих перед святими побіжать!» Тому й слово поета «огнем-сльозою упаде колись на землю і притчею стане розпинателям народнім, грядущим тиранам». «Лети ж, моя думо, моя люта муко! Забери з собою всі лиха, всі зла, своє товариство! — Ти з ними росла, ти з ними кохалась; їх тяжкії руки тебе повивали. Бери ж їх, лети та по всьому небу орду розпусти! Нехай чорніє, червоніє, полумям повіє, нехай знову рига змії, трупом землю криє!»

14.

Муза Шевченка з погляду засад гуманности — муза любови, всепрощення, муза альтруїзму. «Етична краса, краса любови і всепрощення — сяють з кожної сторінки „Кобзаря“» (С. Єфремов). Всі твори поета овіяні отими настроями гуманного світогляду — і в ділянці переживань особистих, і ширше, — в ділянці взагалі відносин людських. Але є в людському житті момент, коли поет-гуманіст не визнає жадного компромісу, не знає жалю й свій вогненний протест одягає в дуже рішучі форми вислову. Слово його горить-палає вогнем, коли торкається воно недолі його Батьківщини та зокрема «найменшого брата» — народньої маси, як основи нації. В таких випадках Шевченко здіймає бунт проти соціального укладу, проти державних і релігійних форм, коли вони потурають кривдам та знущанням з народніх мас. «І ні тяжка неволя, ні мука самотности, ні літа не вгасили вже в Шевченкові того вогню, що ним запалав він, і раз-у-раз поет вертається до об'єкту своєї великої любови і з сього погляду все міряє і всіх судить» (С. Єфремов). В ім'я свободи поневоленої Батьківщини поет закликає до найрішучішого революційного чину. «Борітеся, — поборете! — кличе він поневолені народи Кавказу, —

за вас воля і правда святая». «Розкуйтеся, братайтеся», — закликає своїх: «...вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кровю волю окропіте». І поет уже бачить своїм пророчим зором, як «розкуються незабаром заковані люди», — настане суд! Заговорять і Дніпро, і гори, і потече сторіками кров у синє море». «Щоб збудить хиренну волю», потрібна єдність думки й волі та рішучість планомірного, однодушного чину всього суспільства: «Треба миром, громадою обух сталить та добре вигострить сокиру та й заходиться вже будить... А то проспить собі небога до суду Божого страшного». «Треба одностайне, односердне стати. Миром, громадою, одностайне, односердне... Ніхто не показав нам досі іншого ліпшого шляху до волі. І спроби наші добути волю саме тому не вдалися, що ми не заходилися коло того миром, громадою, одностайне, односердне» (Ст. Смаль-Стоцький).

15.

Певний щодо конечности збройної революційної боротьби за державне визволення України, поет проте з почуттям жахливої муки спиняється на думці, чи здолає вона, знесилена поневоленням, здобути в собі у відповідальну годину сили, щоб прийняти найживішу участь у тій визвольній боротьбі: «Мені однаково, — каже поет — чи буду я жить в Україні, чи ні, чи хто згадає, чи забуде мене в снігу на чужині, — однаковісінько мені... Та не однаково мені, як Україну злії люди присплять, лукаві, і в огні її, окраденую, збудять... Ох, не однаково мені!» Незрівняні слова поета в усій їх жахливій суті зрозуміли ми лише після революції, одні — на вигнанні, інші — «на нашій, не своїй землі». Він, що зазнав всього болю невольного вигнання з рідної землі, ладен і з цим особистим тяжким лихом примиритися, та не може знести думки, що матеріально й духово покривджена Україна, розбуджена в огні революції, не зможе проявити ні всього напруження своїх фізичних сил, ні своїх національно-державних змагань у цілій їх повноті.

Та хоч як тяжко переживає поет прийдешні муки своєї Батьківщини в своєму воїстину пророчому перед-

баченні, але віра його в остаточну перемогу «правди» — невмируща: «Встане правда, встане воля». «Не вмирає наша правда, не вмирає воля; і неситий не виоре на дні моря поля, не скує душі живої і слова живого». «Встане Україна, світ правди засвітить». Глибоко в тому певний, поет заповідає: «І мене в сім'ї великій, в сім'ї вольній, новій не забудьте помянути незлим, тихим словом». У тих нових вільних умовах життя його визволеної батьківщини «врага не буде, супостата», найбільшого ворога — царизму російського і взагалі монархічного самовлєстя, що завжди було джерелом людського лиха.

Шевченко — переконаний противник самодержавного устрою. Самодержавство малює він у відразливих рисах, як задоволення еґотистичних потреб узурпаторів народного права через пригноблення та деморалізацію народніх мас. Це явище суспільного життя поет інтерпретує за біблійною традицією, як кару за моральний упадок людської громади: «І праведно Господь Великий на вас на лютих, на вас диких кайдани повелів кувать, глибокі тюрми мурувать і — роде лживий і жорстокий! — вмісто кроткого пророка царя вам повелів избрать!» Повставши із зневаження прав народу, будши наслідником його морального занепаду, часто не обмежена жадним правним законом, самодержавна влада в особах царів досить виявила в історії своє правдиве обличчя: «Добра чимало вони творили на землі, ріками сльози розлили, а кров — морями. І за нас, за нас сердешних, мию палили!» Обурення проти самовладства поет виливає в гострих словах: «Кати, кати, людоїди!» Він розвінчує повитий авреолею святости авторитет царської влади: «Не ховайте, не топчіте святого закона, — не зовіте преподобним лютого Нерона!» (варіант: «Миколу-Нерона»). «О, люди, люди-небораки, — кличе він — на що здалися вам царі? На що здалися вам псарі? Ви ж таки люди, не собаки!» Це соціальне зло мусить зникнути («Доколі будете стяжати і кров невинну проливать?»), бо впроваджує воно надто аномальні, катастрофальні наслідки в життя людське: «Чи буде суд? Чи буде кара царям, царятам на землі? Чи буде правда між людьми? Повинна быть, бо сонце встане і оскверненну

землю спалить!» Звертаючись зокрема до фактів з історії України, поет одну з головних причин поневолення Батьківщини вбачає у проявах царської самоволі, що безправно порушувала усталені договори та взагалі гвалтувала права народні, скувавши націю «кайданами лихої ночі». Тож політично-громадським прагненням поета та гарячою його надією було, що «встане правда, встане воля», що «недовго на сім світі катам панувати». Заходи протягти «сон лихої ночі» будуть безсилі: «Нехай лютує на землі, — каже поет про тирана — нехай пророків побиває, нехай усіх нас розпинає! — уже внучата зачалися, і виростуть внучата тії, Христові воїни святії, і без огня, і без меча стратеги Божії воспрянуть, і тьми, і тисячі поганих перед святими побіжать».

Поет не бажає повороту старих форм політичного життя України. Гетьманщина не була його політичним ідеалом, і він не вважав її за конечну форму державного життя України в дальших, нових стадіях її історичного існування. Як політична форма в історії нації, вона віджила свій вік, — «була колись гетьманщина, та вже не вернеться». Вічно жива й бажана лише та засада політичної свідомости, що керувала життям України в її змаганнях до ідеального народоправного ладу: «Тої слави козацької повік не забудем»; вороття її поет «сподівається й виглядає». Але, певна річ, ця засада політичного життя має одягтися в нові, відповідні до вимог сучасности, форми, провірені історичним досвідом та наукою: «Орю свій переліг, убогу ниву та сію слово»; «...може викую я з нього до старого плуга новий леміш і чересло». В основу нового ладу на Україні мають лягти воля і правда-справедливість. Перед очима поета ясным ідеалом стоїть республіканський устрій вільної, незалежної України, на який він виразно вказує у своїй згадці про Вашингтона та яскраво змальовує його в поезії «Пророк». За конечну ж ознаку правдивого народоправного устрою державного поет уважає безумовне визнання авторитету народньої влади та послуху їй, як це бачимо, з одного боку, з прикладів високої пошани громади до таких своїх вождів, як Іван Підкова, Гамалія, з другого — з докорів поета на адресу вибуялої сваволі польської шляхти (в «Гайдамаках»), що привела польську державу до упадку.

Шевченко не лише поет, але й ідейний вождь. Національно-державний ідеал розвинув він у своїй поезії широко та многобічно. З цього погляду «поезія Шевченка має для нас епохальне значення: вона зробила з темної етнографічної маси націю, вона розбила назавжди можливість існування українського руху, як „южно-русскаго” провінціалізму. Не геніальний стиль та форма, але політичний зміст поезій Шевченка зробив його національним пророком. До Шевченка міг український патріотизм ховатися під крилами чорного орла та білого царя, після Шевченка, хто хотів тільки послідовно йти за ним, не міг вже бути російським патріотом» (В. Охримович). Тепер кожний політично свідомий українець може бути лише патріотом-самостійником, прихильником власної незалежної держави. Трудно збагнути, яке неоціненне значення для національно-державного українського руху мав той факт, що ще в першій половині XIX ст. Шевченко відновив у свідомості земляків приспану, майже перервану традицію змагань за українську незалежну державність. Він відновив ті державні засади, що живили сили української нації в народньо-козацьких повстаннях, що довели у свій час до створення української держави Богдана, що кермували державницькими змаганнями Мазепи, що в ближчий до Шевченка час позначилися в політичних планах українських патріотів типа Василя Капніста та знайшли собі вираз у політичному памфлеті «Історія Русовь». Шевченко не лише відновив ті змагання, — він переплавив їх, як «злото куте-бите, і семикрати перелите», в горні свого широкого громадянського світогляду, і в тому горні згоріли облудні соціальні плани тих українських патріотів, що намагалися будувати незалежну українську державу на підвалинах соціального поневолення народньої маси. Він викував «до старого плуга новий леміш і чересло» — українській національно-державній ідеї він засвоїв засади демократизму, рівності прав та обов'язків усіх елементів української нації, забезпечивши цій ідеї життєву силу, поки засади соціальної правди будуть живі та чинні. Як високо стоїть зміст національно-дер-

жавної ідеології Шевченка, як широко розвинув він ідею української державної незалежності, бачимо вже з того, що треба було ждати більш як півстоліття по смерті поета; треба було, після різного викривлювання тої ідеї, спалити старі пережитки чужої ідеології у вогні революції; треба було скупатись у морі української крові, перетерпіти нові знущання чужинця-окупанта, пережити біль та глум вигнання, щоб нація вповні й остаточно відчула й зрозуміла всю життєву правду національно-державного гасла поета-громадянина: «в своїй хаті — в незалежній, самостійній державі, своя правда — розвій властивих народові правних засад, і сила — відпорна міць національного організму, і воля — відповідний народньому світоглядіві політичний устрій, що забезпечує свобідне життя всім елементам нації».

Такої, як «Кобзар», книжки не має ні один народ. «Кобзар» — це книжка, що містить у собі національну програму, яка своєю високо-поетичною формою має магічний вплив на маси; це невичерпане джерело незломної віри в нашу справу для всіх поколінь української нації, — справді для «мертвих, живих і ненарождених». І в міру того, як українські маси будуть усе глибше засвоювати твори свого національного генія-поета, будуть вони усвідомлювати собі, поруч з його поетичними скарбами, і його національно-державні думки, а серед них найчільнішу — ідею державної незалежності України.

Література. Ом. Партицький: Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка. „Студіум“, в. I. Львів 1872. — О. Любенький (О. Лотоцький): Політично-суспільні ідеали Шевченка. „Правда“, 1894, ч. 2. — А. Лотоцький: Общественные идеалы поэзии Т. Г. Шевченка. „Южная Записки“. 1905, ч. 9. — С. Єфремов: Шевченко. Збірка статей, Київ 1914. — Ю. Охримович: Короткий нарис розвитку української політичної думки в XIX ст., ч. I. Київ 1918. Вид. 2, Львів 1922. — Ю. Чайківський: Національно-політичний підклад Шевченкової поезії. „Пролом“, 1919, ч. 1. — В. Дорошенко: Шевченко і його думки про громадські справи. Львів 1921. — О. Лотоцький: Ідея державності в творах Т. Шевченка. „Тризуб“, 1928, ч.ч. 28—29. — Ст. Смаль-Стоцький: Т. Шевченко. Інтерпретації. Варшава 1934.

О. Лотоцький.

ПОЕЗІЯ Т. ШЕВЧЕНКА ПІД РОСІЙСЬКОЮ ЦЕНЗУРОЮ.

З усіх кривд, яких зазнало українське слово, найтяжчою, безперечно, була кривда, заподіяна творам Т. Шевченка російською цензурою. Український народ мав геніального поета, так тісно з'язаного з життям народньої маси, як, може, ні один поет на світі, але між поетом та народом непорушною стіною стала цензура, і до читача доходили лише покалічені, знекровлені та обездушені уривки Шевченкової поезії. І так було не лише за життя поета, але й мало не півстоліття ще й по його смерті — аж до 1907 р., коли появилoся врешті перше на Україні повне видання «Кобзаря»¹⁾.

Сумна доля поетової музи нерозривно зв'язана з долею самого поета. Р. 1847, коли арештовано та на десять літ заслано поета, разом з ним заарештовано та запроторено у сховища архіву департаменту поліції і його твори. Ті з них, що містили в собі найбільш вольнолюбні думки поета, перебули там, сховані від людського ока, ціле півстоліття, і лише дещо з того, що збереглося у випадкових копіях, побачило світ раніше — по-за кордонами Росії.

Звільнившись з десятилітньої неволі, поет одразу відчув на собі тяжкі цензурні скорпіони, як скоро заходився коло видання своїх поезій. Р. 1858, бажаючи видати знову ті свої поезії, що вже друкувалися до його арешту, Шевченко просив про дозвіл лише «пользоваться литера-

¹⁾ Про цензурування творів Шевченка, виданих за його життя див. у т. I в статті П. Зайцева «Перші три Кобзарі». Недавно Є. Айзеншток на підставі новознайдених в архівах даних описав просто неймовірну історію репресій, що їх зазнали твори Шевченка від російської цензури.

турними правами предшествуючого царствованія и постановленіями тогдaшней цензуры, которая, какъ извѣстно, была гораздо строже нынѣшней», але йому відмовлено. Наступного року йому дозволено видрукувати збірку поезій, але викреслено звідти й дещо з того, що перед тим друкувалося, «якъ рѣзкое противорѣчіе современнаго развитія общества»: «Если поэтъ, — писав цензор Палаузов — восклицаетъ съ сожалѣніемъ: „Не вернется воля, не вернуться запорожці, не встанутъ гетьманы, не покроютъ Україну червоні жупани“, то едва ли можно допустить, чтобы большинство искренне желало зозвращенія того дикаго состоянія Украины, въ какомъ она находилась во время гетманщины. Безъ всякаго патріотическаго лицепріятія можно сказать утвердительно, что Малороссія только со времени ея присоединенія къ Великороссіи отдохнула отъ постоянныхъ бичеваній, которыя она терпѣла то со стороны татаръ, то отъ Польши». Про наслідки цензурної оцінки свого рукопису поет повідомляв свого видавця, що його твори «сильно потерпіли від довгочасних мук». Знайомство з цензурними актами — каже Є. Айзеншток — «совершенно убѣдительно доказываетъ, что соавторомъ поэта въ изданіи 1860 г. въ дѣйствительности была цензура: въ рядѣ мѣсть цензоръ просто заставилъ Шевченка возвратиться къ текстамъ 1840 и 1843 г. г. (какъ текстамъ печатнымъ); рядъ же мѣсть поэтъ вынужденъ былъ редактировать иначе, опять таки чтобы удовлетворить взыскательную цензуру». І по смерті поета муза його стала об'єктом доносів ворогів українства до відповідних установ; напр., до шефа жадармів кн. Долгорукова прийшов донос, що «изъ праха Шевченка возродилась цѣлая шайка самыхъ рьяныхъ сепаратистовъ и ненавистниковъ Россіи». Тому в тексті «Ксбзаря» 1867 р. самі впорядчики-редактори (М. Костома-рив та Г. Вашкевич) зробили багато купюр, щоб урятувати хоч решту. Повніші були два закордонні видання — р. 1867 у Львові та р. 1876 у Празі (II том), але й вони не могли бути повними, бо багато матеріялу — і цілих пес, і цінних варіантів — заховано було або в архівах урядових установ, або в руках приватних осіб, що не відважилися пусити в світ

сміливе слово поета. А тимчасом, по виданні знаного закону 1876 р., цензурні причіпки до «Кобзаря» ще збільшилися і досягли свого апогея за Олександра III. У виданні 1883 р. Цензурний Комітет вимагав заборони навіть тих поезій, що їх раніше друковано: «Посланія до А. О. Козачковського»²⁾, «въ котормъ авторъ, жалуясь на тягость своего положенія во время ссылки, даетъ слишкомъ прозрачный намекъ на то, что пострадалъ единственно за страсть свою слагать стихи»; «Посланія до М. І. Костомарова»³⁾, бо, «хотя въ выноскѣ къ сему стихотворенію и значитья, что оно было напечатано въ «Русской Старинѣ» 1880 г. № 3 (мартъ), но едва ли оно можетъ быть дозволено къ напечатанію подѣ цензурою, такъ какъ въ немъ какъ бы чувствуется та мысль, что авторъ былъ скорѣе невиннымъ мученикомъ, чѣмъ преступникомъ, заслужившимъ наказаніе»; «Хіба самому написать...»⁴⁾, «въ котормъ авторъ прямо высказываетъ, что ему неизвѣстна причина его ссылки, указывая какъ бы на то, что онъ неправильно былъ осужденъ»; «Якби тобі довелось в нас попанувати...»⁵⁾, «въ котормъ авторъ, съ ожесточеніємъ грозя панамъ за насиліе ихъ надъ дѣвушками, какъ бы съ одобреніємъ относится къ передаваному имъ случаю, какъ одинъ хлопецъ, заставъ пана, что онъ «мордує дівчину», проткнулъ его какъ жабу вилами»; «П. С.»⁶⁾, «въ котормъ высказывается до того глубоке отвращеніе къ панамъ помѣщикамъ за ихъ нечеловѣчноє обращеніе съ крестьянами, что легко можетъ послужить поводомъ къ возбужденію неудовольствія между сословіями». В даному випадку причіпки цензури викликали протест навіть з боку знаного інспіатора указу 1876 р. М. Юзефовича, що був тоді членом Ради Головного Управління в справах друку. Але р. 1885 на внесок київського цензора Рафальського заборонено друкувати окремим випуском поему «Катерина»,

²⁾ Див. у цьому томі на стор. 44.

³⁾ Див. у т. II на стор. 189.

⁴⁾ Див. у цьому томі на стор. 200.

⁵⁾ Теж — стор. 187.

⁶⁾ Теж — на стор. 90.

бо «поэма эта вся проникнута нерасположеніемъ къ „москалю” и „Московщинѣ” и, распространяемая въ Малороссіи между простымъ народомъ, будетъ только способствовать поддержанію племенного антагонизма», р. 1886 на внесок того ж цензора викреслено з поеми «Невольник» уступ про ограбування москалями церкви Покрови та згадку про царицю Катерину⁷⁾; р. 1887 вже петербурзький Цензурний Комітет викреслив із поеми «Катерина» початок, «распѣваемый въ нѣкоторыхъ мѣстахъ крестьянами, какъ пѣсня, такъ какъ въ этой пѣснѣ развивается непріязненное чувство ко всему русскому»; р. 1891 заборонено поему «Іван Підкова», бо вона «вся проникнута сожалѣніемъ объ утраченной Украиной независимости» та «можетъ возбудить въ народныхъ массахъ весьма опасныя воспоминанія». Р. 1891 знову звернула на себе особливу увагу цензури Шевченкова «Катерина». Цензор Фрейман визнав, що «разказы подобнаго содержания... развращаютъ понятіе о нравственности», а тодішній голова цензурної установи знаний Феоктістов додав до цього, що «украинофильскія тенденціи Шевченко слишкомъ извѣстны, какъ и его вліяніе на малороссовъ въ сепаратистскомъ направленіи, почему, по мнѣнію Комитета, цѣлесообразнѣе новыя изданія маленькихъ брошюръ съ тенденціозными произведеніями этого писателя, подобно разсматриваемой, не допускать». Р. 1892, на внесок того самого Фреймана, заборонено в збірнику пять поезій Шевченка. Р. 1893 Головне Управління в справах друку заборонило надалі друкувати окремим виданням поему «Гайдамаки». Р. 1896, коли власники права на видання «Кобзаря» звернулися до цензури з проханням про дозвіл на нове його видання, то це дало привід до нових заходів обтяти многострадальну книгу. Цензори, видимо, розуміли громадянську непристойність такого поступовання, але до дальшого обтинання цієї книжки схиляли їх ті впливи, що вона мала на український народ. Цензор Коссович так і писав: «Послѣ того какъ десятки тысячъ экземпляровъ „Кобзаря” успѣли уже проникнуть въ среду читающей малороссійской

⁷⁾ Пор. на стор. 79—80 т. II, р.р. 605—636 (поема там має назву «Сліпий» — це перша редакція).

публики, было бы, конечно, не совсѣмъ удобнымъ отнестись въ настоящее время съ подобающей строгостью къ содержанію всего вообще разбираемаго сборника, потому даже, что имя Шевченко стало слишкомъ извѣстнымъ далеко за предѣлами имперіи. Но всему есть мѣра. Культю знаменитаго писателя все же невозможно прикрывать злобныя выходки, явно оскорбляющія честь Россіи, нельзя наконецъ дозволять кому бы ни было дерзко заявлять въ печати, что наступить пора, когда Украина воспрянетъ, оживетъ». Тому цензор пропонує викреслити з уже перед тим друкованого «Кобзаря» ще 15 нових уступів, додаючи такі для того мотиви: «Наибольше убѣдительнымъ мотивомъ настоящей необходимости исключенія вышеозначенныхъ мѣстъ можетъ послужить главнымъ образомъ необычайная дешевизна (35 коп.) и быстрое распространение предполагаемаго къ напечатанію вновь сборника стихотвореній Т. Г. Шевченко, ибо едва ли удобно способствовать ширскому распространенію „Кобзаря“ въ первоначальномъ его видѣ⁸⁾). До такого висновку цензора петербургскій Цензурный Комитетъ ще з свого боку завважує, що «уже одно быстрое распространение дешеваго изданія „Кобзаря“, расшедшагося въ теченіе двухъ лѣтъ при относительной ограниченности круга читающихъ малороссійскія произведенія, говоритъ за то, что идеи Шевченко объ Украинѣ свободной, о ея угнетеніи воспринимаются». Такі погляди цензорів, оперті на цілком певних річевих даних, були джерелом перешкод, з якими зустрічалися видавці Шевченкових творів, і, як згідно з фактичним перебігом справи свідчить згадуваний дослідник цензурного архіву, «понадобилось два года хлопотъ и ходатайствъ, обращенія къ министру внутреннихъ дѣлъ и, очевидно, какихъ то закулисныхъ нажимовъ, чтобы исключенныя мѣста было разрѣшено возстановить». Коли в кінці минулого століття повстало в Києві видавництво «Вік» та серед інших своїх видавничих планів поставило собі завданням друкувати окремі твори Шев-

⁸⁾ Мова йде про «Кобзаря», що його видала редакція «Кіевской Старини» в 1901. р.

ченка, то теж скоро натрапило на глуху стіну цензурних перешкод. Дві брошури — «Невольник» та збірку під назвою «Було колись» («Іван Підкова», «Тарасова Ніч», «Гамалія», «Чернець» та ін.) заборонено тому, «1) що входящія въ составъ рукописи стихотворенія носять украинофильскую тенденціозную окраску и 2) что небольшою объёмъ рукописи и вѣроятная ея дешевизна заставляють предполагать, что она предназначена для широкаго распространенія среди малорусскаго простаго люда». Про третю брошуру — «Княжна» цензор Воршев, навіть не найбільш серед інших цензорів завзятий, писав: «Покойный поеть Шевченко происходилъ изъ крестьянь, страдалъ отъ помѣщичьяго гнета и поэтому во многихъ своихъ произведеніяхъ старался излить всю свою ненависть къ помѣщикамъ. Хотя это небольшое по объему стихотвореніе и вошло въ общее собраніе сочиненій поэта, но изданіе такового въ отдѣльности цензоръ полагалъ бы неудобнымъ потому, что написанное въ формѣ популярной оно предназначается дешевымъ изданіемъ для широкаго распространенія среди простаго народа, при чемъ можетъ и въ настоящее время возбудить непріязнь послѣдняго къ дворянскому сословію». Дуже тенденційний в інших своїх виводах автор досліду про долю літературної спадщини нашого поета Є. Айзеншток цілком проте слушно завважує щодо всіх наведених фактів цензурного знущання над поетичними творами Шевченка, що «въ своей совокупности приведенные матеріалы даютъ весьма примѣчательную картину. Если учесть специфическую терминологию жандармско-цензурнаго вѣдомства, то во всѣхъ цензорскихъ докладахъ и „донесеніяхъ“ проглядываетъ нескрываема боязнь революціонирующаго вліянія шевченковскаго творчества на читающую публику, въ особенности же на „простой людъ“, на крестьянство».

Як бачимо, з великої духової спадщини українського генія, що був не лише письменником, але й ідеологом українського національного визволення, народ український живився самими лише цензурними переїдками. Створилося становище трагічне для цілої української справи, відтятої від найглибшого джерела своїх творчих визвольних зма-

гень. Ті вражіння та ідейні впливи, яких зазнавав кожний, хто міг користуватися творами, неспрепарованими блюзнірською рукою московської цензури, наочно ставили проблему наближення творів Шевченка до загалу українських читачів.

Згадуване вгорі видавниче товариство «Вік», що так безуспішно пробувало поширити бодай «цензурного» Шевченка, спинялося і над справою усталення поправнішого тексту його поезій. Поки могли змінитися зовнішні обставини для поширення шевченкових творів і на випадок такої зміни обставин, потрібно було в першу чергу впорядкувати самий текст поезій Шевченка. Усі — без винятків — тодішні видання «Кобзаря» визначалися убийчою неохайністю щодо тексту. Видавці брали тексти випадкові, традиційні (хоча ставали відомі все нові й нові автографи) і навіть прочитували їх недбало, помилково. Один із учасників «Віку» Василь Доманицький і виконав підготовчу роботу опрацювання тексту «Кобзаря» в своїй літературно-критичній монографії «Критичний розслід над текстом Кобзаря» (1906 р.). Була то перша поважна спроба усталити текст Шевченкових поезій та зібрати їх варіанти. Енергійними зносинами з власниками Шевченкових автографів Доманицький здобув багато нових і цінних матеріалів.

Тоді тим нагальніше ставала на чергу дня справа переведення віднайденого у своїм правдивім обличчі «Кобзаря» через гольчане вухо цензури. Такі заходи можна було робити лише в столиці, де все ж таки умови були вільніші, ніж по провінціальних містах.

Коли р. 1900-го я переїхав з Києва до Петербургу, то в постійних стосунках із цензурою, серед найбільш безнадійних обставин, не кидала мене все та сама думка — коли не про повне, то хоч повніше видання «Кобзаря». Був, здавалося, один простий спосіб спробувати щастя: використати право випуску в Петербурзі книжки розміром більш 10 друкованих аркушів без попередньої цензури, — в столиці цензурний режим допускав таке послаблення (користуючись згаданим правом, російський видавець Кожанчиков надрукував у Петербурзі «Кобзаря» 1867 р., але, розумі-

ється, «цензурного»); та цілком ясно було, що друкарня сама не відважиться дати видавцям, без цензурного дозволу, не те що цілого видання, але й більш-менш значного числа надрукованих книжок. План цей мав і ту головну невигоду, що так само, як і перепачковування книжок з-за

Сенатор Андрій Маркович.

кордону, міг рахувати лише на дуже обмежене поширення книжки. В інтересах ширшого практичного значення треба було будувати плани на ґрунті легального. Розглянувшись в петербурзьких обставинах, я зробив у цім напрямі одну, як мені здавалося — досить фантастичну, спробу, яка проте, на велике здивування, скінчилася несподіваним успіхом.

Використовуючи певну свободу життя в столиці, петербурзькі українці заснували тут товариство, закривши назовні національний його характер езопівськими парагра-

фами статуту, в яких той характер трудно було доглянути, та довжезною назвою: «Общество имени Т. Г. Шевченка для вспомоществованія нуждающимся воспитанникамъ высшихъ учебныхъ заведеній С.-Петербурга, уроженцамъ Южной Россіи». Для товариства, з огляду на його призначення для шкільної молоді, що завжди була «небезпечна» для адміністративного ока, конче було потрібно, щоб на чолі його, для захисту молоді та й самого товариства, стояла особа впливова й політично благонадійна. За відповідну з такого погляду особу ініціатори визнали сенатора Андрія Миколаєвича Марковича, нащадка старого шляхетського роду на Чернігівщині, сина знаного історика України. Трудно сказати, щоб це була людина якихось особливих здібностей, але справжня гідність та великий такт у поведженні з «сильними світу сього» сприяли не лише його кар'єрі, але й придбали йому велику повагу та авторитет у високих бюрократичних колах. Чимале значення в тім мало те, що Марковича особисто знав і поважав цар Микола II, і сенатор мав у нього спеціальні авдієнції. Отже, мій план полягав на тому, щоб використати впливи Марковича, який був головою товариства, що мало своїм патроном Т. Шевченка. Товариство це під претекстом збільшення своїх матеріальних засобів уже давніше розпочало видавничу діяльність, видавши два томи історичних творів (російською мовою) О. Я. Єфименкової — «Южная Русь». Тож цілком натуральним для його було б видати твори свого патрона.

В тон до голови товариства обрано було й секретаря, яким був П. М. Саладилів. Саладилів і Маркович — це були дві споріднені, бюрократично виховані душі, що добре розуміли один одного та один одному симпатизували. Тому Саладилів найуспішніше міг вплинути на сенатора Марковича і в справі видання «Кобзаря». Треба було лише його переконати та зацікавити справою, з чим я й звернувся до нього. Бувши знайомий із забороненими творами Шевченка, він зразу дуже скептично поставився до цього плану. Я того й сподівався та виготовив усі аргументи, відповідні для його оригінального світогляду українського патріота-бюрократа. Саладилів перейнявся ідеєю визволення занедбаної вели-

кої культурної цінності і сам склав для того відповідну аргументацію, якою мав бути культурний престиж російської держави; з пропущенням деяких, особливо неприємних для сеї останньої, уступів у творах Шевченка врешті можна було й погодитися. Саладилів обіцяв зайнятися цією справою. Мої малонадійні сподівання почали прибирати певнішого вигляду. В російських умовах не виключалися найбільш необмежені можливості, коли справа залежала від примхи міродайних чинників. У Саладилова залишив я для переведення акції примірник «Кобзаря» у виданні «Руської письменности» за редакцією Ю. Романчука.

Було це 26 січня 1904 року, — напередодні розпочаття війни з японцями. Патріотичний настрій, що опанував тоді росіян, не сприяв справі, але події розвивалися в напрямі, що вигоював од чаду патріотичного оптимізму. Тяжкі військові поразки Росії все більше наближали громадську думку до потреби основних змін внутрішньої політики. 6 серпня 1905 року проголошено першу обіцянку «законосовѣщательнаго» парламенту, а за тим наспівали події, що примусово довели до акту 17 жовтня 1905 р. Все це вже наближало до певних можливостей і в справі «Кобзаря». П. М. Саладилів повідомляв мене про свої прелімінарні розмови з цього приводу з сенатором А. М. Марковичем, а на початку осені в моєму помешканні відбулася нарада (П. М. Саладилів, П. Я. Стебницький та я), на якій обговорено план рішучої акції в цій справі. Внаслідок тої наради П. М. Саладилів уже цілком конкретно переговорив із сенатором, і той згодився допровадити всю справу до самого кінця. В Марковичу заговорило справжнє почуття українського патріотизму, що спонукало його до найрішучіших кроків, щоб здобути дозвіл на заборонені твори Шевченка. З адміністративного досвіду він добре розумів, що дозвіл цих творів, з огляду на їх зміст та характер, перевищує ту міру уповноважень, які належали найвищим чинникам цензурної адміністрації. Тому, маючи щирий пієтет до особи царя, він вирішив звернутися до його особисто, щоб шляхом «высочайшаго повелѣнія» був доконаний акт високого культурного значення — звільнення творів геніяльного

поета від цензурної заборони, і саме з огляду на їх світову культурну вартість. Бувши людиною дуже тактовною, Маркович не хотів образити при цьому амбіції начальника Головного Управління до справ друку Бельгарда, до компетенції якого належали ці справи. Розповівши йому про намір товариства видати повну збірку поезій Шевченка, Маркович, оскільки пригадує, мотивував це так. Твори генія людства не можуть підлягати тим формальним приписам, що обов'язкові для людей звичайних, і він, сенатор, має подати свій намір на ласкаву увагу самого монарха; але раніше він уважає для себе за конечне повідомити про це Бельгарда, на випадок, якби той визнав за небажане турбувати цією справою високу особу його величності, а натомість взяв би на себе сам позитивне вирішення тої справи. Голова цензури попав у тісне становище. З одного боку небезпечно було дозволити друк творів, які досі заборонялося, а з другого — авторитет сенатора Марковича, може навіть перебільшений у поголосках, утворював певність в успішності розпочатої ним справи; тому становище начальника цензурного відомства було б дуже прикре, якби він безпотрібно допустив до клопоту аж саму особу царя, коли й без того можна було полагодити справу; не могли не вплинути на нього і вже згадувані обставини тодішнього визвольного руху в Росії. Балансуючи між одним та другим лихом, він уважав за безпечніше понести відповідальність за дозвіл нецензурних творів Шевченка, ніж заслужити хоч тень царської неласки. Можна з певністю думати, що він власне й не уявляв собі, про що саме йде річ, бо з проскрибованими творами Шевченка він, очевидно, не був перед тим обзнайомлений, а діставши з рук Марковича мій примірник «Кобзаря», він не міг із ним обзнайомитися, бо того ж дня, 3 жовтня, поклав на тому примірникові, можливо — в присутності свого високого відвідувача, резолюцію: «Цензору А. Н. Тучапському. Пок. прошу ускорить. 3 октября 1905 г.». Цензор Тучапський, підписуючи дозвіл, теж, мабуть, не читав того, що дозволяв, маючи для себе таке безпечне формальне прикриття, яким була недвозначна резолюція голови цензури. Незабаром цензура пі-

слала дозволений примірник «Кобзаря» голові Шевченкового товариства А. М. Марковичеві разом із спеціальним повідомленням про дозвіл — від головного управління в справах друку та від петербурзького цензурного комітету: «книга эта дозволена къ напечатанію подъ условіемъ примѣненія къ тексту ея при печатаніи правилъ правописанія русскаго языка»⁴⁾).

⁴⁾ С. Ф. Русова у своїх спогадах, друкованих у збірнику «За сто літ», оповідає, що П. Я. Стебницький силою виривав у цензури вірш за віршем заборонених творів Шевченка, — з поданого вгорі видно, що такий спосіб здобуття дозволу на друк нецензурних поезій Шевченка був неможливий. Дуже дивно, що й Стебницький, пояснюючи причини дозволу повного «Кобзаря», наче припускає, що тут могли бути якісь мотиви, зв'язані з річевим змістом книги: «поруч з бурхливим потоком революційної літератури, що прорвав цензурну загалу і грізно ревів навкруги, надолужуючи вікову мовчанку громадянства, самі гострі виступи Шевченкові проти основ російської державності здавалися чимсь застарілим, архівним історичним матеріалом. Так, либонь, під впливом часу, подивилася на „Кобзаря“ й цензура, бо на поданім до неї примірникові львівського видання не було зроблено жадної цензорської поправки чи переміни, а єдиною умовою видавцям було поставлено „соблюденіе правилъ русскаго правописанія“, тобто так зв. „ярижки“». («Записки іст.-філологічного відділу» Всеукр. Академії Наук, кн. IV, 36). Припущення цілком помилкове, нав'яне, очевидно, вже вражіннями дальшого революційного часу, бо коли б який урядовець цензурної установи хоч поверхово глянув до тексту «Кобзаря», то згинув би від жаху перед самою перспективою дозволити таку революційну книгу. Не можна погодитись і з висновком Є. Айзенштока, що «Марковичь вовсе не дѣйствовал нахрапомъ, и самое цензурное разрѣшеніе было дано не такъ ужъ сразу и опрометливо: „прошеніе“ „статсь-секретаря и сенатора А. Марковича“ помѣчено 15 сентября 1905 г., резолюція начальника Главнаго управління по дѣламъ печати А. Бельгарда — 3 октября, цензурное же разрѣшеніе — 25 ноября. Такимъ образомъ, давая распоряженіе цензору „ускорить“ дѣло, Бельгардъ уже, несомнѣнно, успѣлъ познакомиться если не съ самыми произведеніями Шевченко, то во всякомъ случаѣ съ соотвѣтствующими матеріалами о нихъ и могъ здраво оцѣнить предлагаемую ему сдѣлку». В дійсності дата листа сен. Марковича (25 вересня) це — дата

Ця подія викликала велику сенсацію в петербурзькій українській громаді. Справа видавалася неймовірно, коли б не очевидні документальні докази. З погляду формального докази були безперечні, але по-за тим було цілком ясно, що ніяка формальна причина не може звільнити видавців од відповідальности перед самодержавним царським урядом за вирази вогненного Шевченкового протесту проти царів та інших атрибутів самодержавного режиму. Та все ж, не зважаючи на доброзичливі остороги деякого з київських земляків, петербурзька громада (яка складалася переважно з урядовців, що здавали собі справу з конфлікту між формальним та річевим порядком в обставинах російського режиму) не мала сумніву в повинності виконати свій обовязок до краю. Отже будь що будь треба було друкувати повного «Кобзаря», без найменших купюр, — коли маємо хоч яку формальну підставу до того, щоб український народ врешті почув справжнє слово свого національного генія.

Товариство ім. Шевченка не могло само перевести справи видання з причин матеріяльних, тому виникла була думка передати видання якомусь російському підприємству. Охотився видати «Кобзаря» і видавець «Новаго Времени» О. С. Суворін, запропонувавши заплатити за право видачнн 2,5 тис. карбованців. Я був рішуче проти того і як у розмовах приватних, так і на зборах доводив, що коли т-во Шевченка могло видати твори О. Я. Єфименкової, що розходилися в нешироких інтелігенських колах, а проте давали прибуток т-ву, то тим більше підстав, навіть матеріяльних, щоб т-во взяло на себе й видання повного «Кобзаря». До того ж, приватний видавець, побоюючись відповідальности

виготовлення листа. Відвідав Маркович Бельґарда та особисто одвіз йому листа — 3 жовтня. Того ж дня Бельґард поклав резолюцію на примірнику «Кобзаря». Цією резолюцією справу дозволу «Кобзаря» вже було передрішено, бо лист Бельґарда до сен. Марковича про дозвіл датовано 23-м листопада, між тим як самий дозвіл цензура дала формально пізніше — 25 листопада (напис на книжці: «Дозволено цензурою. СПб. 25 ноября 1905»).

за видання, не дбав би за недоторканість тексту так, як видавці українські, та, побачивши небезпеку, що могла йому загрожувати за видання «неблагонадійної» книги, пішов би скоріше навіть на матеріальні втрати, ніж на Сибір. Врешті вирішено, що видаватимуть спільно товариство Шевченківське та видавниче («Благодійне»). На видання потрібно було біля 5 тис. карб. Частину тої суми мали позичити згадані товариства, а частину (1800 карб.) позичив В. Ф. Сириренко.

Для видання виділено спеціальну комісію з обох товариств, по чотири представники від кожного. З т-ва Шевченківського ввійшли в ту комісію Хв. К. Вовк, М. М. Дубяга, Я. П. Забіло та П. М. Саладилів, з товариства видавничого — С. І. Афанасійв, О. О. Русов, П. Я. Стебницький та я.

На редактора запрошено було В. М. Доманицького, що вже виказав свою здатність до того своїм «Розсліdom над текстом Кобзаря». Видавнича комісія доручила йому переглянути приступні для огляду автографи Шевченка — в чернігівському музеї ім. В. В. Тарновського та у приватних власників і на підставі тих матеріалів поправити друкований досі текст «Кобзаря». Особливої уваги щодо справності тексту вимагала й обставина, що 1911 року кінчався термін літературної авторської власності на «Кобзар». «Промине ще одних лише 5 літ, — писав В. М. Доманицький — і поетичний скарб поета стане вільним добром кожного громадянина: кожен матиме право друкувати чи цілого „Кобзаря“, чи частину його, якунебудь, по своїй охоті, не питаючись дозволу нічийого, і друкуватиме на підставі тих некритичних, неперевірених, значно неповних, а часом і поплутаних редакцій текстів, які стрічаємо ми зараз по всяких російських та заграничних виданнях, — на підставі того цілком вільного, дуже непевного, дуже неправдивого хронологічного розпорядку поезій, який мають усі видання „Кобзаря“».

Як видно з наведеної цитати, Доманицький цілком розумів відповідальність свого завдання, і за виконання його взявся він з усією гарячою пильністю своєї вдачі. Він працював, зовсім не рахуючись із станом свого здоров'я, але справу загальмував зовсім несподіваний випадок.

Ще на початку редакційної роботи Доманицького знаний дослідувач революційних рухів у Росії П. Є. Щоголев знайшов у архіві департаменту поліції (б. «Третьяго Стдѣленія») зовсім до того часу невідомі рукописи Шев-

Еасиль Дсманицький.

ченкових творів. Це були забрані у Шевченка жандармами ще 1847 р. альбом «Три літа», «Єретик» і «Другий Кобзар» з передмовою. Були там поезії ще зовсім незнані (між іншим кінець «Єретика»). Довідавшись про це, ми з Стебницьким запропонували петербурзькій громаді визначити Щоголеву постійну щомісячну платню, щоб він, працюючи в архіві, списував і твори Шевченка. Для полегшення роботи Щоголеву було дано примірник Романчукового «Кобзаря», щоб він міг надписувати в самій книзі варіанти із знайдених рукописів. Та робота його, вже близька до кінця, нагло обірвалася: вертаючись якось із департаменту, він забув на візнику свій портфель, в якому був і «Кобзар»

з доповненнями. Книга загинула, а скоро після того Щоголев перестав працювати в архіві департаменту поліції. Конче треба було здобути дозвіл на працю в архіві кому-небудь із петербурзької громади. За протекцією Марковича дозвіл цей дістав Я. П. Забіло. Він не відразу приступив до праці, і через усе це випуск книжки задержався аж до кінця 1906 р.⁹⁾ Надруковано було 10.000 примірників ціною по 1 карб. 50 к. Цензурних умов ми не додержали: текст поезій змінювано проти цензурного оригіналу, як це вимагалось даними Шевченкових автографів; не додержано й вимоги щодо «правиль» правописання русскаго языка». Коли вийшла книжка, діяли вже нові приписи щодо друку, — скасовано було попередню цензуру. За три місяці на складі видання не залишилося й одного примірника.

Через рік видруковано друге видання, в кількості 25 тис. прим., ціною в три карбованці (розкішне видання на веліновому папері 2.000 примірників), в 1 карб. 50 коп. (7.000 прим.) та в 60 коп. (16.000 прим.).

Коли видання вийшло в світ, один із земляків, навіть досить заслужений в українській національній справі, харківчанин М. Ф. Лободовський, писав до видавців такими буквально словами: «Злодійне, а не благодійне товариство зробило велику шкоду, видавши „Кобзар“ повний... Шевченко казав: „чом не писать, як руки сверблять, та не все слід печатать“. А вони що зробили?! Киями запорозькими за се!... І печатайте у Львові нецензурні!... Цензурним дозволом не виправляйтеся!... Ви не малоумні!...» Той самий Лободовський у pendant виданню «Кобзаря» випустив грубо фальсифікований текст «Марії». Приятель Лободовського, проф. харківського університету протоєрей Т. І. Буткевич, проживаючи в Петербурзі як член Державної Ради, пропонував мені вплинути на видавців, щоб у другому виданні «Кобзаря» замінити тим фальсифікатом автентичний текст «Марії». Звідти ж, із Харкова, вийшла врешті адміністративна ініціатива репресії щодо повного видання «Кобзаря». Харківський губернатор повідомив міністра внутрішніх справ про поширення «жошунственной» книжки у «ввіреній»

⁹⁾ «Кобзар» цей датований уже 1907 роком.

йому губернії, міністер передав справу до Головного Управління в справах друку, останнє — до Цензурного Комітету, а той уже потягнув до судової відповідальности видавців — цілий склад видавничої комісії, совісно зазначений у передмові до видання. Було це року 1910. До того часу видання 1908 року було вже мало не все розпродане.

Дозвіл на друк повного «Кобзаря» цензура дала ще до цензурної реформи 1906 року, а вийшла книжка, навіть перше її видання, зже по скасуванні попередньої цензури. Ця власне обставина й давала формальну підставу для притягнення видавців до карної відповідальности. В цій справі я пертрактував із виконуючим на той час обовязки голови Цензурного Комітету (тоді вже Комітету в справах друку), М. А. Андріяшевим, з походження українцем. На моє завваження, що цензурний дозвіл формально усуває відповідальність видавців, Андріяшев слушно пояснив, що видання появилось, коли вже попередню цензуру було скасовано, і таким чином видавці підлягають вимогам нового закону, який, за скасуванням попередньої цензури, установляє відповідальність видавця. Обвинувачено нас на підставі дуже прикрх статей 73, 74 та 127 карного кодексу¹⁰⁾.

Ще до конфіскації «Кобзаря», на початку 1910 р., стала на чергу справа нового — третього — видання. Склад і текст видання були вже усталені, а тому можна було передати те видання якомусь приватному видавцеві, з умовою, що він не зробить змін у тексті, вміщеному в наших «Кобзарях» 1907 та 1908 р.р.; тим більш можна було це зробити, що через рік уже кожний мав право видавати твори Шевченка. Зацікавився справою московський видавець І. Д. Ситін, але, поінформувавшись в цензурних сферах, запропонував деякі купюри; та на те не могли петербурзькі українці погодитися. Були відомості, що й Ситін дістав листа (за підписом «Ткаченко») з протестом проти повного видання «Кобзаря». Третє видання взявся друкувати і в кінці 1910 р. видрукував Вал. Ів. Яковенко, член петер-

¹⁰⁾ Ст. 73 та 127 передбачали кару від арешту до каторжних робіт; ст. 74 — від арешту до увязнення не менше, як на 6 місяців.

бурзької громади. Він тільки застеріг собі право, щоб у тих місцях, де вжито слово «цар», ставити крапки замість відповідних літер. Одначе профілактичні способи Яковенкові не помогли — в січні 1911 року цензура наклала зрешт разом із попереднім і на його видання. Урятовано з друкарні лише невелику кількість примірників, а з решти після судового присуду довелося вирізати більш шести аркушів проскрибованих поезій, в тім числі і таких уступів, що раніш друкувалися у цензурованих «Кобзарях» (нпр., в «Кавказі»).

На початку підлягали конфіскаці власне друге й третє видання. Щож до першого, то цензурі пощастило знайти його примірник лише в 1913 р., і над тим виданням відбулася знову та процедура конфіскації й суду, що попереду над другим та третім.

Не буду тут розповідати про саму процедуру процесу, яка закінчилася щасливо для видавців, та нещасливо для самої книжки (судовою постановою знищено біля 7 аркушів друку); історію того процесу подав П. Стебницький у кн. IV «Записок історично-філологічного відділу» Всеукраїнської Академії Наук, а копія судової справи переходується у чернігівському музеї. Зазначу лише деякі факти.

Справа затяглася майже на два роки. Ще до повстання процесу голова Шевченківського т-ва сенатор А. М. Маркович упокоївся, — нема сумніву, що коли б він жив, то процес був би припинений тим самим екстравагантним способом, як свого часу здобуто дозвіл на видання повного «Кобзаря». Головою т-ва став М. М. Ковалевський. Так само і в Благодійному т-ві замість О. О. Русова головував у часі повстання процесу П. Я. Стебницький, — на його плечі й упав увесь клопіт зносин із судовими чинниками та зокрема переслуховання у слідчого. На оборонця запросили знаного адвоката О. О. Грузенберга. Перша інстанція — Судова Палата — ухвалила згідно з внаєском слідчого, знищити у виданнях другому та третьому по 104 сторінки друку, а процес проти видавців припинити.

В офіційних «С. Петербургских Вѣдомостях» свого часу видруковано було постанову про конфіскацію (в обіжнику Головного Управління в справах друку) в формі, що може найбільше підлягала б конфіскаці з погляду тої без-

печности самодержавного ладу, яку мала на увазі судова постанова. Постановлялося про знищення:

»1) Частей стихотворенія «Сонь», а) починая словами «Самъ изволить сегодня гуляты» и кончая словами «вселися, лютый кате, проклятый, проклятый» и б) починая словами «неначе зъ берлоги ведмидь вылизъ» и кончая словами «я перелякався та й прокинувся», 2) частей стихотворенія «Великий льохъ»: а) всего отдѣла подь заголовкомъ «Друга душа» и б) въ отдѣлѣ подь заголовкомъ «Третья душа» начиная словами «я глянула, усмихнулась» и кончая словами «голодна вовчиця», в) словъ: «Э, сестрицы, много. Три указа накаркала на одну дорогу» и г) начиная словами «И я люта, а всетаки не зумію» и кончая словами: «и вы наши, и все наше и гоже й не гоже», 3) частей стихотворенія «Кавказъ»: а) начиная словами «За горама горы» и кончая словами «и нашимъ батюшкамъ слава»; б) начиная словами: «Що царь якійсь то» и кончая словами «Отъ бачыте, яки у насъ на неби» и в) начиная словами: «И тебе загнала, мій друже единый» и кончая словами: «зъ московскои чарки московську отруту», 4) части стихотворенія «Холодный Яръ», начиная словами: «не ховайте, не топчите святого закона» и кончая словами «за отечество, ий Богу, овеча натура», 5) частей стихотворенія «Царь»: а) начиная отъ словъ «хотилося бь зигнать оскому» и кончая словами: «И мы бь поддержалы въ рукахъ свято-помазану чупрыну» и б) начиная словами: такъ отаки то святии ти цари» и кончая словами: «та ревностно, въ новий ливреи, зэходымось царивъ лубыть», 6) стихотворенія «Юродивый», 7) въ стихотвореніи «Неофиты» словъ: «не говорыть ни самъ сывый Верхотворецъ, ни його святи помошныки, поборныкы, кастраты нимии», 8) части стихотворенія «Слава», начиная словами «Ты хоча пышалась» и кончая словами: «Та мени про те байдуже», 9) части стихотворенія «Я не нездужаю нивроку», начиная словами «Царь Микола йии прыспав» до конца этого стихотворенія, 10) частей стихотворенія «Во Іудеи во дни оны», начиная словами: «Спасы ты насъ, младенче праведный» до конца этого стихотворенія; 11) стихотворенія «Марія»; 12) части стихотворенія «Осіи глава XIV», начиная словами «и добавь

такое слово» до конца этого стихотворенія; 13) частей стихотворенія «Молытва»: а) начиная словами: «Царямъ, всесвятнымъ шынкарямъ» и кончая словами «и пута кутии пошли», б) начиная словами «Царивъ, кривавыхъ шинкаревъ» и кончая словами: «Въ склепу глыбскимъ замуруй», в) словъ: «тымъ неситымъ очамъ, земнымъ богамъ, царямъ»,

Петро Стебницький.

г) словъ «всѣ на свити не намъ, все богамъ тымъ, царямъ», 14) стихотворенія: «Гимнь чернечий», 15) стихотворенія «Свите ясный, свите тыхий»; 16) стихотворенія: «И Архимедъ и Галилей»; 17) стихотворенія: «Сауль», 18) части стихотворенія «Хоча лежачого й не бють», начиная словами «Чы псамъ...» до конца этого стихотворенія; 19) въ стихотвореніи «О люде, неборакы» отъ словъ: «Царямъ, царятамъ на земли», 20) части стихотворенія «Якось то йду я у ночи», начиная словами: «якъ-бы то, думаю» и кончая словами «псари

з псарятами царять» и 21) части стихотворенія: «Бувалы войны», начиная словами «И выростуть, и безь сокыры» до конца стихотворенія».

Рішення судової палати було не гірше, а навіть ліпше, ніж ми сподівалися. Приємним для видавців сюрпризом було звільнення їх од відповідальности, що виглядала зовсім не жартовливо. Трудно було сподіватися, щоб милостивіший був присуд найвищої інстанції — сенату і щодо тексту «Кобзаря», — сконфісковані місця з очевидністю були нецензурні, з виключенням хіба певної кількості рядків поеми «Кавказ», які перед тим друкувалися в цензурованих «Кобзарях». Але видавці почували себе відповідальними перед історією і не хотіли заслужити докору за те, що не вжили всіх засобів, щоб урятувати ще хоч щонебудь із літературної спадщини українського генія. Тому, хоча новим судовим вироком могла перемінитися на зле доля самих видавців, вирішено було подати касаційну скаргу до сенату. Справу взявся провадити й далі О. О. Грузенберг.

Скаргу розглянув сенат 18 грудня 1912 р. в закритому засіданні, в присутності лише обвинувачених та близьких до них людей. Сенат затвердив постанову судової палати.

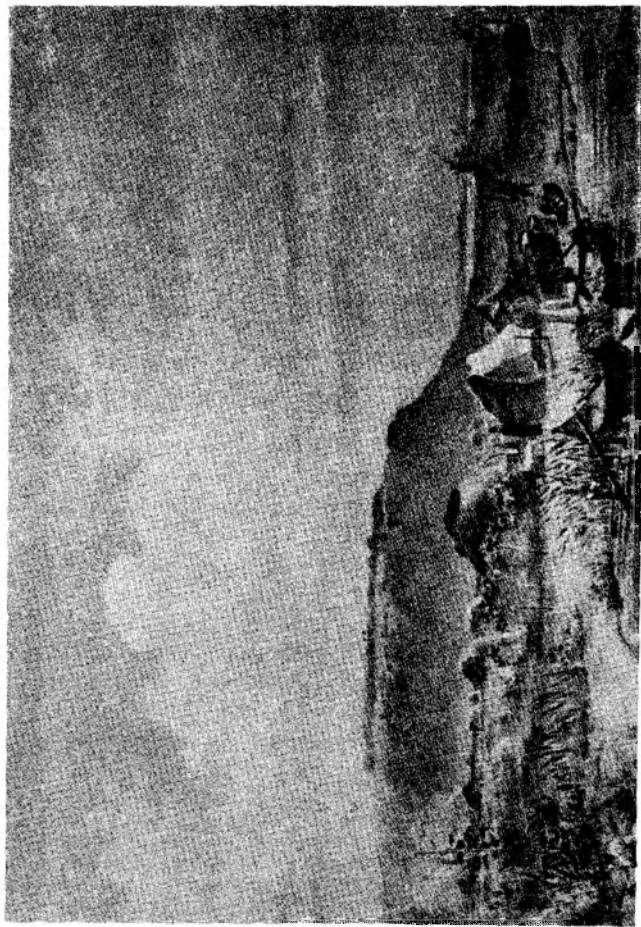
Отже до часу революції, як бачимо, повних видань «Кобзаря» було власне два — видання 1907 та 1908 років. І через густе сито самодержавної опіки просочилася в народ лише незначна кількість цієї великої книжки. Режим російської держави, послідовно вбиваючи всі прояви національної української свідомости, не міг допустити нашого народу до того живого джерела національної свідомости, яким для нас був, є й буде завжди «Кобзар» Шевченка.

Література: П. Стебницький. Повний «Кобзар» в Росії. „Літературно-Науковий Вістник“, 1914, II. — П. Стебницький. „Кобзар“ під судом. „Записки історично-філологічного відділу ВУАН“, IV (1924). — О. Лотоцький. Як появилася перше видання „Кобзаря“. „Тризуб“, 1926, ч. 29. — М. Возняк. З приводу двадцятиліття „Кобзаря“ в редакції В. Домашнього. „За сто літ“, кн. 5, Харків-Київ 1930. — О. Лотоцький. „Сторінки минулого“, т. III, 1934. — Н. Айзеншток. Судьба літературного наслідства Т. Г. Шевченка. „Літературное наслідство“, 19–21. Москва. 1935.

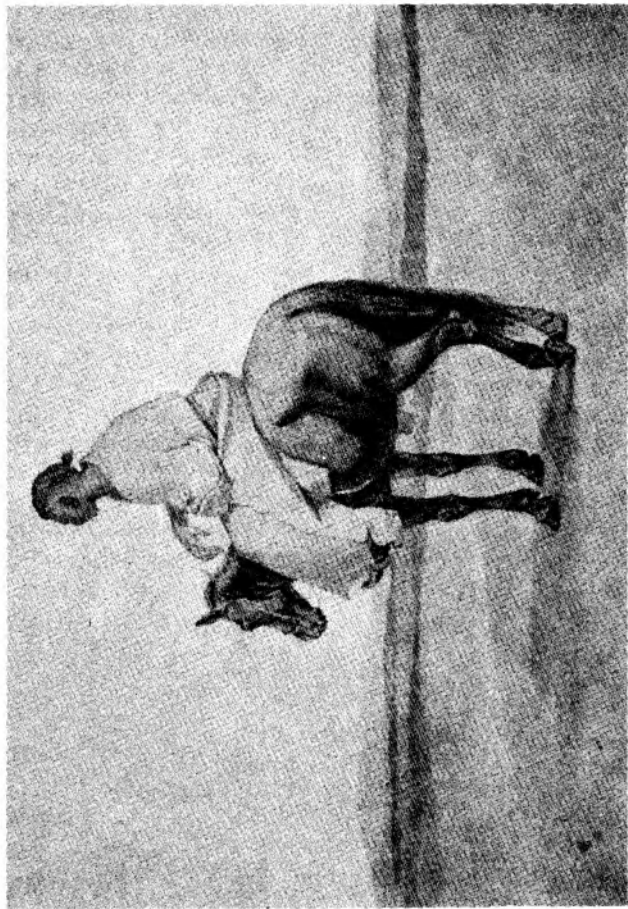
О. Лотоцький.

В вестях тебе, тоубко знаєш
мы бреть провице аи
не поскутись поити нко...
Цурт твои мерзевой
Кемарис... и зробивели
Езаву не зримый
Емий продавели у темноты.
Боже мий доведий!!
Емань отъ де рай, уше лещо
Зломтв на облытти
Блюдонызи: еать сев и сая.
высокий сердитий
выступал, обокъ ёо
Царяице не боги
мовъ тепінь зещукалий
Тотки. даво мого,
Меще непыво сердце не
Дити чоловоо.
Емань оце то ти божили
мы савъзтво боо.
а в дурный ае били аи
~~Волубка аи разу~~
тебе щеще и разу

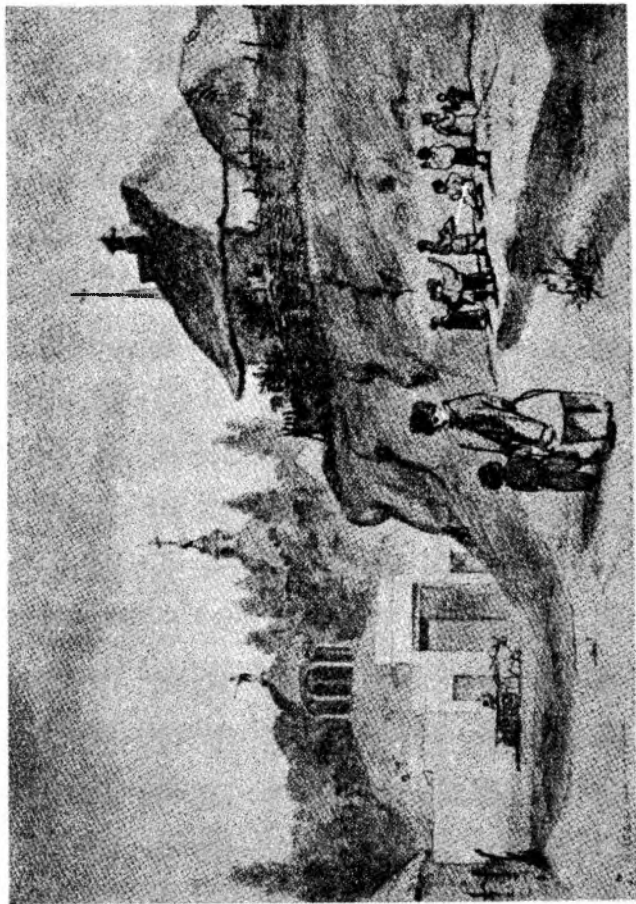
«Сон». Поема. Сторінка автографа з жандарм-
ськими підкресленнями та помітками.

Т. Г. Шевченко. Укріплення Раїм, 1848 р. (акварель).

Казах на коні. Акварель. 1848—49 р.

У Решетилівці. Акварель. 1847

З М І С Т :

ПЕРЕДМОВА 3

НЕВОЛЬНИЧА МУЗА:

1847.

Думи мої, думи мої!	7
Княжна	8
N. N. (Сонце заходить, гори чорніють...)	21
N. N. (Мені тринадцятий минало...)	22
Не гріє сонце на чужині...	24
Сон	25
Іржавець	30
N. N. (О, думи мої! О, славо злая!)	33
Чернець	34
Один у другого питаєм...	38
Самому чудно. А де ж дітись?	39
Ой, стрічечка до стрічечки...	40
Хустина	41
А. О. Козачковському	44
Москалева Ксиниця [перша редакція]	49
То так і я тепер пишу...	58

1848.

А нумо знову віршувать...	59
У Бога за дверми лежала сокира...	60
Варнак	64
Ой, гляну я, подивлюся...	70
Та не дай, Господи, нікому...	71
[Царі]	72
Добро, у кого є гослода...	79
Титарівна	80
Ну, що б, здавалося, слова?!	87
Мов за подушне, оступили...	89
П[етро] С[коропадський]	90
Г[анні] З[акревській]	92

Якби зустрілися ми знову...	94
[Марина]	95
Пророк	105
На ниву в жито уночі...	106
Між скалами, неначе злодій...	107
І небо невмите, і заспані хвили...	112
І виріс я на чужині...	113
Не для людей, тієї слави...	115
Коло гаю, в чистім полі...	116
Якби мені черевики...	118
І багата я...	119
Полюбилася я...	120
Породила мене мати...	121
Ой, я свого чоловіка...	122
Ой, виострю товариша...	123
По улиці вітер віє...	124
Ой, сяду я під хатою...	125
Закувала зозуленька...	126
Швачка	127
Ой, не пються пива, меди...	129
На улиці невесело...	130
У тієї Катерини...	131
Із-за гаю сонце сходить...	133
Ой, пішла я у яр за водою...	134
Не так тії вороги...	135
Ой, люлі, люлі, моя дитино...	136
Ой, чого ти почорніло...	137
Туман, туман долиною...	138
У неділеньку у святую...	139
У перетику ходила...	142
У неділеньку та ранесенько...	143
На тополю високою...	144
Утоптала стежечку...	145
І широкою долину...	146
Навгороді коло броду...	147
Якби мені, мамо, намисто...	148
Не хочу я женитися...	149
Чума	151
І знов мені не привезла...	153
В неволі, в самоті немає...	154
Ой, умер старий батько...	155
Не вернувся із походу...	156
У Вильні, городі преславнім...	157
Заступила чорна хмара...	160
[Ф. М. Лазаревському]	163

1849.

Неначе степом чумаки...	165
[Сотник]	166
За сонцем хмаронька пливе...	182
Як маю я журитися...	183
Нащо мені женитися?	184
Ой, крикнули сірі гуси...	186
Якби тобі довелося...	187
Зацвіла в долині...	191
Заросли шляхи тернами...	192
У нашім раї, на землі...	194
На Великдень, на соломі...	197
Було, роблю що, чи гуляю...	198
Буває, іноді старий...	199
Хіба самому написати...	200
І золотої й дорогої...	202
Ми вкупочці колись росли...	203
Готово! Парус розпустили...	205
Ми восени таки похожі...	207

1850.

Лічу в неволі дні і ночі...	209
Ми заспівали, розійшлись...	210
Не молилася за мене...	211
Петрусь	213
[М. С. Щепкину]	220
Якби ви знали, паничі...	222
Буває, в неволі іноді згадаю...	225
Полякам	229
І станом гнучим, і красою...	230
Огні горять, музика грає...	232
Чи то недоля та неволя...	233
На батька бісового трачу...	234
І досі сниться: під горою...	235

УРИВКИ ТА ВІДМІННІ РЕДАКЦІЇ ДЕЯКИХ ПОЕЗІЙ:

Дурні та гордії ми люди...	239
Мій Боже милий, знову лихо...	240
Первісне закінчення поеми «Чернець»	241
Перша редакція заспіву до поезій 1848 р.	243
Перша редакція прологу до «Царів»	245
Остання редакція поезії «Пророк»	247
Перша редакція другої половини поезії «Якби тобі довелося...»	248

Перша редакція заспіву до поезій 1850 р.	250
»Москалева Криниця« в редакції 1857 р.	253

ВАРІЯНТИ ТА ПРИМІТКИ ДО ТЕКСТУ:

Упорядкував П. Зайцев за технічною допомогою Ів. Дубицького	265
---	-----

ПОЯСНЯЛЬНІ СТАТТІ:

П. Зайцев: Текст поезій, написаних Шевченком на засланні	341
О. Лотоцький: Державницький світогляд Т. Шевченка	349
О. Лотоцький: Поезії Т. Шевченка під російською цензурою	370

ІЛЮСТРАЦІЇ:

1. Т. Шевченко. Автопортрет 1850 р. подарований поетом Ф. Лазаревському в Оренбурзі.	
2. Кара-Бутак. Аквареля Т. Шевченка (1848 р.)	62
3. Джангиз-агач. Аквареля Т. Шевченка (1848 р.)	62
4. Сторінка автографу »М.«	206
5. Проф. Степан Смаль-Стоцький	351
6. Сенатор Андрій Маркович	377
7. Василь Доманицький	384
8. Петро Стебницький	389

Повне видання творів ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

- Т. I Поезії до року 1843 з передмовою до цілого видання Президента Головної Ради НТШ проф. Р. Смаль-Стоцького.
- Т. II Поезії за _____ 1843—1847 рр.
- Т. III " 1847—1857 рр.
- Т. IV " 1857—1861 рр.
- Т. V Назар Стодоля. Різні твори.
- Т. VI Повісті: Художник. Наймичка. Варнак.
- Т. VII " Княгиня. Музика. Нещасний. Капітанша.
- Т. VIII " Близнята. Мандрівка.
- Т. IX Журнал.
- Т. X Листи.
Редактор тт. I—X — П. ЗАЙЦЕВ.
- Т. XI Т. Шевченко, як маляр (160 репродукцій малюнків).
Автор розвідки — Д. АНТОНОВИЧ.
- Т. XII Т. Шевченко в чужих мовах. Переклади Шевченка на інші мови.
Редагує — Р. СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ.
- Т. XIII Збірник статей про Т. Шевченка та його творчість.
В тому ще ніде надрукована праця Ю. КЛЕНА.
- Т. XIV Бібліографія творів Т. Шевченка та праць. В. ДОРОШЕНКО.

Автори поясняльних статей і дослідчих праць, друкваних у цьому Повному Виданні Творів Т. Шевченка:
Антонівч Д., Білецький Л., Брик І., Дорошенко В., Дорошенко Д., Дубицький І., Зайцев П., Кордуба М., Лепкий Б., Лотоцький О., Луців Л., Маланюк Є., Сірополько С., Сичицький В., Смаль-Стоцький Р., Смаль-Стоцький С.
і Чижевський Д.

ВИДАВНИЦТВО МИКОЛИ ДЕНИСЮКА

MYKOLA DENYSIUK PUBLISHING COMPANY
2228 W. Chicago Ave., Chicago 22, Illinois

Перше Повне Видання Творів Тараса Шевченка
видав
Український Науковий Інститут у Варшаві 1937 р.
з друкарні
Наукового Товариства ім Т. Шевченка у Львові.
Появилось воно під редакцією окремої
Редакційної Комісії в складі:
Голова Комісії О. Лотоцький
Секретар Р. Смаль-Стоцький
Редактор П. Зайцев

Друге Повне Видання Творів Тараса Шевченка
появляється накладом
Видавництва Миколи Денисюка
в Чикаго 1959-1960 рр. при співучасті:
Р. Смаль-Стоцького, П. Зайцева, В. Дорошенка
і інших.

И. Т. ИВАНЧЕНКО

